

Lena Gonäs, Lennart Hallsten och Roland Spånt

Uppsagdas och arbetslösas villkor och hälsa

– en översikt av forskningen 1995–2005

ARBETSLIV I OMVANDLING | 2006:15

ISBN 13: 978-91-7045-807-1 | ISSN 1404-8426

ISBN 10: 91-7045-807-3

Arbetslivsinstitutet är ett nationellt kunskapscentrum för arbetslivsfrågor. På uppdrag av regeringen bedriver institutet forskning, utveckling och kunskapsförmedling. I dialog med arbetslivets aktörer verkar vi för ett arbetsliv med goda villkor, utvecklingsmöjligheter och en hälsosam arbetsmiljö för både kvinnor och män. Institutet har omkring 400 anställda och finns på flera orter i landet. Besök gärna www.arbetslivsinstitutet.se för mer information.

Arbetsliv i omvandling är en av Arbetslivsinstitutets vetenskapliga skriftserier. I serien publiceras avhandlingar, antologier och originalartiklar. Främst välkomnas bidrag avseende vad som i vid mening kan betraktas som arbetsorganisation och arbetsmarknad. De kan utgå från forskning om utvecklingen av arbetslivets organisationer och institutioner, men även behandla olika gruppers eller individers situation i arbetslivet. En mängd ämnesområden och olika perspektiv är således tänkbara.

Författarna till bidragen finns i första hand bland forskare från de samhälls- och beteendevetenskapliga samt humanistiska ämnesområdena, men även bland andra forskare som är engagerade i utvecklingsstödande forskning. Skrifterna vänder sig både till forskare och till andra som är intresserade av att fördjupa sin förståelse av arbetslivsfrågor.

Manuskripten lämnas till redaktören som ombesörjer att ett traditionellt ”refereeförfarande” genomförs. I huvudsak publiceras bidrag från forskare med anknytning till Arbetslivsinstitutet.

ARBETSLIV I OMVANDLING

Redaktör: Eskil Ekstedt
Redaktion: Jonas Malmberg, Anders Neergaard,
Lena Pettersson, Ann-Mari Sätre Åhlander
och Annette Thörnquist

© Arbetslivsinstitutet & författare, 2006
Arbetslivsinstitutet,
113 91 Stockholm

ISBN 13: 978-91-7045-807-1
ISBN 10: 91-7045-807-3
ISSN 1404-8426
Tryckt hos Elanders Gotab, Stockholm

Förord

Denna forskningsöversikt är skriven på uppdrag av Trygghetsstiftelsen i samverkan med Trygghetsrådet TRS, Trygghetsrådet KFS och Trygghetsrådet Fastigo, vilka också delfinansierat studien (Arbetslivsinstitutets dnr 2004-0503).

Representanter från dessa omställningsorganisationer har ingått i en referensgrupp som lämnat synpunkter under arbetets gång. Förutom inledning och avslutande resonemang om forskningsbehov består översikten av två delar. För första delen om de uppsagdas och arbetslösas arbetsmarknadsposition och anställningsvillkor ansvarar professor Lena Gonäs, Karlstads universitet. För den andra delen om sambanden mellan arbetsförlust, arbetslöshet och ohälsa ansvarar docent Lennart Hallsten vid Arbetslivsinstitutet i Stockholm. Fil.dr Roland Spånt, tidigare arbetsmarknadsråd i Washington, har gjort de ekonomiska analyserna och beskrivningen av arbetsmarknadsförhållandena i Sverige och USA samt underlaget för beskrivningen av den ekonomiska forskningen. Denna skrift utges i samarbete mellan uppdragsgivarna, Karlstad universitet och Arbetslivsinstitutet.

2006

Lena Gonäs, Karlstads universitet

Lennart Hallsten, Arbetslivsinstitutet, Stockholm

Innehåll

Förord

1. Allmän bakgrund och syfte	1
2. Uppföljningar av arbetsmarknadsposition och anställningsvillkor	4
2.1. Metodologisk utveckling	7
2.1.1. En internationell jämförelse	8
2.2. Arbetsmarknadens utveckling under 1990 talet i Sverige	10
2.1.2. Arbetslöshet och förlust av arbete	12
2.2. Internationella arbetsmarknadstrender	16
2.2.1. Några viktiga tendenser	16
2.2.2. Omsättning på arbetstillfällen	18
2.2.3. Stora flöden på arbetsmarknaden	19
2.2.4. Nytt tänkande om bostädernas betydelse för arbetsmarknaden	20
2.2.5. Ekonomiska effekter av arbetslöshet och geografisk rörlighet	21
2.3. Svenska studier av arbetsförlust och arbetslöshet	22
2.3.1. Varsel och förlust av arbete på den svenska arbetsmarknaden	22
2.3.1.1. Varsel och uppsägning	23
2.3.1.2. Arbetslöshet och nytt arbete	23
2.3.2. Långsiktiga effekter av arbetsförlust	24
2.3.3. Exempel från omvandling inom den statliga sektorn	27
2.3.4. Inkomstförlusterna	28
2.3.5. ”Den permanenta tillfälligheten”	30
2.4. Nordamerikanska studier av arbetsförlust och arbetslöshet	33
2.4.1. Risk och kostnader för att förlora jobbet	34
2.4.2. Displaced Workers Surveys (DWS)	37
2.4.2.1. Utvecklingen 1981–2001	38
2.4.2.2. Andelen uppsagda varierar med konjunkturen	38
2.4.2.3. Utbildningens betydelse	39
2.4.2.4. Ålderns betydelse	40
2.4.2.5. Hur många får nytt arbete?	40
2.4.2.6. Deltidsarbete	43
2.4.2.6. Reallöner	43
2.4.2.7. Sammanfattande kommentar	44
2.4.3. Nedläggningar och internationell konkurrens	44
2.4.4. Forskning om förlust av arbete och arbetslöshet 1994 till 1998	47
2.5. Sammanfattning	50

3. Samband mellan arbetsförlust, arbetslöshet och ohälsa	53
3.1. En kardinalfråga och dess bakgrund	53
3.2. Hur har studierna genomförts?	55
3.2.1. Forskningsdesigner och jämförelser	55
3.2.2. Arbetslöshets- och hälsobegreppen	57
3.2.3 Två typer av översikter: Narrativa översikter och meta-analyser	60
3.3. Empiriska data	61
3.3.1. Arbetslöshet, arbetsförlust och självrapporterad ohälsa	61
3.3.1.1. Data från två meta-analyser	62
3.3.1.2. Några narrativa översikter	65
3.3.1.3. Arbetslöshets- och selektionseffekter i några enskilda studier	66
3.3.1.4. Sammanhangets betydelse för hälsan: Vad bidrar till att påverka självrapporterad psykisk ohälsa bland arbetande och arbetslösa?	70
3.3.1.5. Deltidsarbetslösas psykiska ohälsa	75
3.3.1.6. Processmönster och individuella utvecklingsmönster vid arbetsförlust	76
3.3.1.7. Psykisk och somatisk ohälsa vid otrygg anställning	81
3.3.2. Arbetslöshet, arbetsförlust och registrerad ohälsa	83
3.3.2.1. Sjukskrivningsdata	84
3.3.2.2. Självförvållad skada och mortalitet	87
3.3.2.3. Mortalitet och självförvållad skada efter nedläggningar och personalinskränkningar	89
3.3.2.4. Överlevare efter organisatorisk bantning och expansion	91
3.4. Sammanfattning av resultaten om ohälsosambanden	95
3.5. Diskussion och kommentarer	98
4. Kunskapsluckor, forskningsbehov och slutord	101
4.1. Interventioner och omställningsinsatser	104
4.2. Några hälsoaspekter att beakta i och inför individuella omställningsinsatser	106
Sammanfattning	108
5. Referenser	111

1. Allmän bakgrund och syfte

Forskningen kring effekterna av arbetslöshet och strukturomvandling på människors välfärd och välbefinnande har varit omfattande under en följd av år. Forskningen har skett utifrån flera discipliner med ekonomiska, sociala, medicinska och psykologiska perspektiv samt med skilda metoder och forskningsdesigner. Arbetsmarknadens och arbetslivets föränderlighet liksom förbättrad forskningsmetodik gör dock att tidigare resultat som framkommit kan vara mindre giltiga i dag. För dem som arbetar med vägledning och stöd för uppsagda personer är det väsentligt att få en bild av vad senare forskning säger om människors möjligheter att återfå förankringen i arbetslivet och vilka hälsokonsekvenser en exkludering från arbetsmarknaden kan få. Likaså är det av vikt att få en uppfattning om vilka förhållanden som kan gynna och hindra en återgång till arbetslivet. Syftet med denna rapport är därför att ge en översikt över det senaste decenniets forskning gällande individuella konsekvenser vid arbetslöshet, arbetsförlust och personalneddragningar. De huvudsakliga frågeställningarna som rapporten söker besvara är:

- Hur stora andelar av arbetskraften blir uppsagda och arbetslösa och vad bidrar till detta? Hur utvecklas uppsagdas och arbetslösas arbetsmarknadsposition och anställningsvillkor? Hur stor andel av uppsagda och arbetslösa återgår till arbete och vilka förhållanden bidrar till detta? Blir anställningsvillkoren bättre eller sämre än tidigare?
- Hur påverkas hälsa och välbefinnande för personer som blir uppsagda och arbetslösa? Skapar uppsägningar, arbetslöshet eller hot om arbetslöshet ohälsa? Medför arbetslösheten både lindrig och allvarlig ohälsa? Vilken betydelse har människors hälsa för att få och behålla ett arbete, det vill säga förekommer hälsoselektion till och från arbetsmarknaden?

Översikten har främst utgått från forskningsresultat som presenterats mellan 1995 och 2005. Uppgifterna har samlats in genom en systematisk genomgång av publikationer i olika databaser, varifrån ett antal studier har valts ut från vissa sökord samt med hänsyn till språk, region och data: Urvalet har inriktats mot studier med kvantitativa data från västvärlden och som är skrivna på svenska eller engelska. Förutom originalundersökningar har även översiktsartiklar tagits med i urvalet.

Fyra databaser har använts: Pubmed, Psychinfo, Libris, samt Arblin med en rad kombinationer av sökord som unemployment, job loss, redundancy, job insecurity, labor market, downsizing, uppsägning, uppsagd, hälsa, health well-being, etcetara. Drygt 800 referenser erhöles som bitvis gav svåröverblickbara data. Vid urvalet av artiklar som behandlats i avsnittet om de uppsagdas arbets-

marknadsposition och anställningsvillkor har utgått från det vi uppfattat som ny kunskap på området och metodmässigt intressanta lösningar. Översiktsartiklar har därvid varit en utgångspunkt. För att uppnå koncentration av materialet om sambanden mellan arbetslöshet och ohälsa har vi i denna del av rapporten främst inkluderat ambitiösa översiktsartiklar av området samt välgjorda och väl-designade studier som medger säkrare svar på de frågor som ställts. Huvudtendenser lyfts fram samtidigt som variationen i utfall och vad som bidrar till detta anges. I de fall möjligheter funnits att ytterligare prioritera inom materialet har studier genomförda inom Norden och Sverige givits företräde liksom studier som inriktats mot strukturella orsaker till arbetslöshet och arbetsförlust som personalinskränkning och nedläggning. Det bör påpekas att även om de refererade publikationerna tillkommit under det senaste decenniet berör de oftast tidigare arbetsmarknads- och arbetslöshetsförhållanden. Enbart en liten andel av undersökningarna har utförts under 2000-talet. Därtill kan nämnas att uppgifter från SCB:s studier om människors levnadsförhållanden i Sverige, de så kallade ULF-undersökningarna, har tagits med för att ge vissa kompletterande data när det saknas relevanta uppgifter från andra studier.

Några angränsade forskningsområden och forskningsfrågor som inte beaktas i översikten kan nämnas. Ett sådant område är sambanden mellan arbetslöshet och påverkan på familjeförhållanden och familjemedlemmars hälsa och välbefinnande som bland annat Nordenmark (1999a, b), Eliasson (2005) samt Dooley och Prause (2004) studerat, trots att en del uppseendeväckande utfall noterats. (Sistnämnda forskare redovisar till exempel att arbetslösa gravida kvinnor tenderar att föda barn med lägre födelsevikt än kvinnor som inte är arbetslösa, även efter kontroll av en rad bakgrundsförhållanden.) Ett annat område rör sambanden mellan arbetslöshet och arbetsmotivation. Nordenmark framhåller att individers arbetsmotivation inte på något väsentligt sätt tycks kunna förklara varför människor blir, eller blir kvar som arbetslösa. Teoriutvecklingen kring sambanden mellan arbetslöshet och ohälsa har inte genomgått några större förändringar under det senaste decenniet och berörs inte i studien. Dock kan nämnas att aktuell arbetslöshetsforskning har ”återupptäckt” den ekonomiska stressens betydelse för ohälsan, se bland annat Nordenmark, Starrin och Rantakeisu (Nordenmark & Strandh, 1999; Rantakeisu m fl, 1999; Starrin m fl, 1997, 1998). De senare författarna har också betonat att arbetslösa inte bara kan berövas möjligheten att tillfredsställa viktiga behov genom sitt utanförskap utan att de även kan skambeläggas av omgivningen. Ett antal intressanta undersökningar utifrån Jahodas teori om arbetets manifesta och latent funktioner om varför arbetslöshet medför försämrad psykisk hälsa (Creed & Bartrum, 2006) kan också framhållas. Man fann exempelvis att minskad tidsstruktur till följd av arbetslöshet inte hade så stor betydelse för den psykiska hälsan som Jahoda antagit, och att försämrad ekonomi samt sänkt status var viktigare förklaringsfaktorer. Upp-

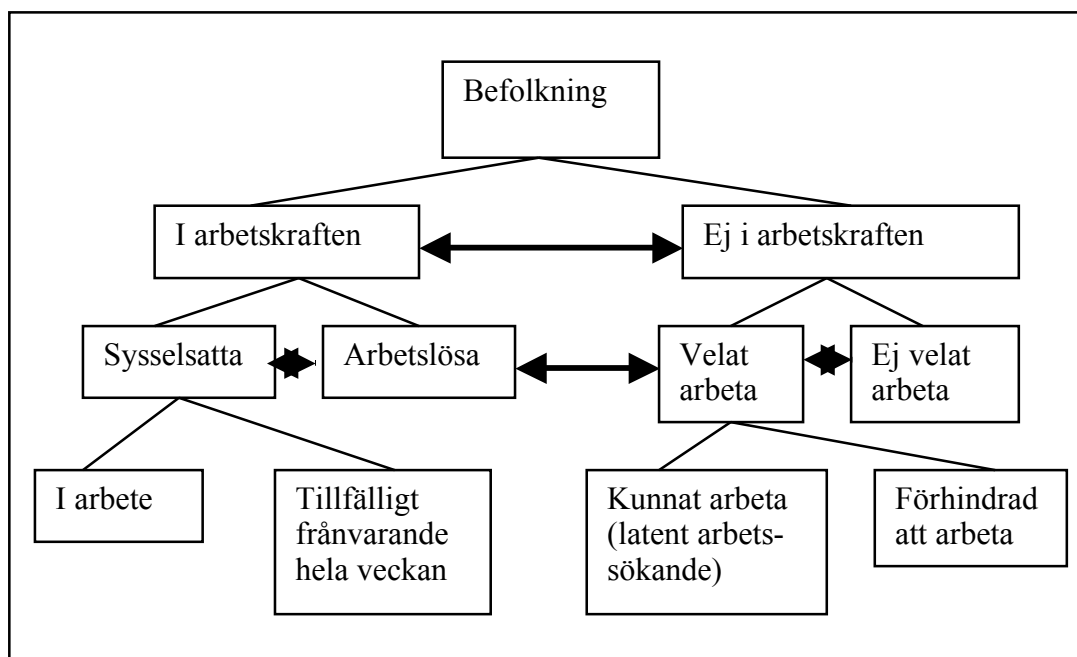
levelser av orättvisa under arbetslöshet som en viktig förklaring har också nyligen framhållits av Dalbert (2006).

Ett antal studier har beskrivit insatser och åtgärder för personer som riskerar eller är arbetslösa. Exempel på sådana studier är de som beskriver den så kallade Norrköpingsmodellen (Ahlstrand, 2001), Postgirots omdaning (Näslund & Västerlund, 1995) samt olika stödinsatser för arbetslösa (Caplan m fl, 1997; Nicotra, 1998; Price & Vinokur, 1995; Westaby, 2004). Dessa interventioner har dock ofta varit svåra att tolka och utvärdera, varför några vetenskapliga underlag för praktisk vägledning och effektiv arbetssökning sällan kunnat fastslås. Denna punkt tas upp under diskussionen.

2. Uppföljningar av arbetsmarknadsposition och anställningsvillkor

I detta avsnitt skall vi försöka besvara frågan om hur många det är som blir uppsagda och arbetslösa på den svenska arbetsmarknaden och om storleken på denna grupp förändrats över tid. Sedan skall vi se på hur de uppsagdas och arbetslösas arbetsmarknadsposition utvecklas över tid. Hur stor andel av uppsagda och arbetslösa återgår till arbete och vilka förhållanden bidrar till detta? Blir anställningsvillkoren bättre eller sämre än tidigare? Vår utgångspunkt i detta arbete är att vi använder oss av andras forskningsresultat och redan gjorda statistiska analyser. Vi gör även internationella utblickar, där vi valt att främst ta upp en del amerikanska studier.

Vi kommer i vår översikt att behandla konsekvenserna av det ofrivilliga arbetsbytet för enskilda individer. Det innebär att vi behandlar övergången från en sysselsättning till någon annan arbetsmarknadsstatus. En del individer med en stark förankring på arbetsmarknaden gör i princip bara ett byte av arbetsplats medan andra löper en reell risk att bli arbetslösa, även att lämna arbetskraften och aldrig komma tillbaka till arbetslivet efter att de blivit uppsagda eller att anställningskontraktet löpt ut. Nedanstående figur är hämtad från Statistiska centralbyråns (SCB:s) arbetskraftsundersökningar och visar de kategorier som denna undersökning arbetar med.

Figur 2.1. Arbetskraftsundersökningens (AKU) uppläggning. Källa: AKU, SCB.

I denna rapport används samma kategoriindelning men vårt intresse är knutet till flöden mellan olika arbetsmarknadspositioner. Vi är intresserade av att söka kunskap om de vägar som den enskilda individen går från det att han eller hon förlorat sitt arbete tills att de är tillbaka i ett arbete. I ovanstående schema räknas *som sysselsatta de personer* som under en viss vecka (referensveckan) utförde något arbete (minst en timme), antingen som avlönade arbetstagare, som egna företagare (inklusive fria yrkesutövare) eller oavlönade medhjälpare i företag tillhörande make/maka eller annan medlem av samma hushåll (= sysselsatta, i arbete).

Personer som deltar i vissa arbetsmarknadspolitiska program räknas som sysselsatta, till exempel offentligt skyddat arbete, Samhall, start av näringsverksamhet eller anställning med lönebidrag eller anställningsstöd.

Arbetslösa omfattar de personer som var utan arbete under referensveckan men som *sökt* arbete under de senaste fyra veckorna (referensveckan och tre veckor bakåt) och *kunde* arbeta referensveckan eller börja inom 14 dagar från referensveckans slut.

Gruppen ej i arbetskraften omfattar de personer som varken är sysselsatta eller arbetslösa. Gruppen omfattar bland annat personer som är studerande, pensionärer, hemarbetande, värnpliktiga eller långvarigt sjuka. Deltagare i de arbetsmarknadspolitiska program som räknas som studier, till exempel arbetspraktik och arbetsmarknadsutbildning ingår också i gruppen.

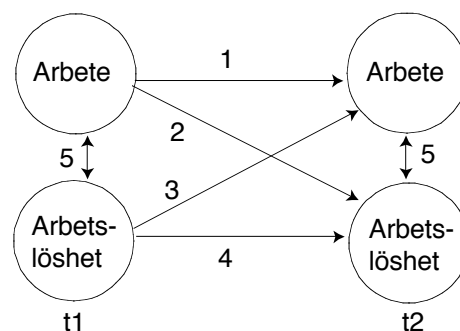
Eftersom vi kommer att behandla många olika studier, såväl svenska som internationella finns det en risk att definitionerna av de begrepp vi använder är otydliga. Vi skall i görligaste mån föra dem tillbaka till arbetskraftsundersökningarnas terminologi, inte minst därför att den även är anpassad till den internationella statistiken på området.

Vissa övergångar mellan olika positioner är mer intressanta än andra, och de har vi markerat med något kraftigare pilar i schemat. En sådan övergång är den som innebär att man övergår från att tillhöra arbetskraften till att vara utanför densamma. En annan att gå från sysselsatt till att vara arbetslös och eventuellt tillhöra gruppen latent arbetssökande, det vill säga till dem som skulle söka ett arbete om det trodde att de skulle få något. Andra kanske helt enkelt inte längre tror att de skall kunna få något arbete och upphör därmed att söka ett arbete. För en person i arbetsför ålder inträder naturligtvis omedelbart frågan om den ekonomiska försörjningen. Att gå från ett lönearbete över i arbetslöshet i Sverige innebär att individen byter försörjningssystem och går från inkomst av eget arbete till ersättning genom offentliga transfereringar i någon form. I efterdyningarna av 1990-talets omstruktureringar och nedskärningar, med sjunkande sysselsättningsnivå och kraftigt stigande arbetslöshet som resultat, ökade andelen personer i aktiva ålder som var utanför arbetskraften (SCB:s årsmedeltal). Från att vara 15,5 procent av den aktiva befolkningen år 1990 utgjorde denna andel 22,2 procent år 2000. Utvecklingen var likartad för kvinnor och män, men där andelen kvinnor

utanför arbetskraften var högre än för män under hela decenniet. År 2003 var över 1,2 miljoner kvinnor och män i aktiv ålder utanför den ordinarie arbetsmarknaden (SCB, 2004). Dessa personer hade antingen sjukpenning, förtidspension, studiemedel, socialbidrag eller någon annan form av försörjning. En stor andel av dessa befann sig naturligtvis inom utbildningssystemets ram.

Sett utifrån utvecklingen på arbetsmarknaden under de senaste decennierna är det möjligt att ställa ett antal hypoteser. För det första att arbetsmarknaden håller på att förändras så att en ökad andel av befolkningen kommer att under lång tid befinna sig utanför den. Den lägre sysselsättningsnivån, ökningen av de tillfälliga anställningarna, den kvarvarande höga arbetslösheten och ökningen av antalet personer utanför arbetskraften talar för det. En andra hypotes att det sker en polarisering av arbetsmarknaden mellan dem som har en stabil förankring och ett fast arbete å ena sidan och å andra sidan en stigande andel som rör sig mellan olika tillfälliga positioner. Perioderna utanför arbetsmarknaden kan antingen bestå av perioder i olika former av utbildning eller ett mer långsiktigt negativt utträde ur arbetslivet på grund av sjukdom eller andra orsaker. En tredje hypotes skulle vara att det kan ha skett en ökad rörlighet totalt på arbetsmarknaden. Detta har vi emellertid inte material för att kunna belysa. Vi kan i vår översikt inte bestämt avgöra vilka hypoteser som är giltiga. Däremot kan peka på behov av data och ytterligare forskning som behövs för att få en bättre kunskap om mekanismerna bakom de omställningsprocesser och konsekvenser av de ofrivilliga arbetsbytena.

Nedanstående figur är gemensam för de båda delarna i denna översikt och illustrerar de övergångar som vi söker att studera. Figuren anger arbetsmarknadspositionerna Arbete och Arbetslöshet vid tidpunkterna t_1 och t_2 och återfinns med en mer detaljerad beskrivning i avsnitt 3.2.1.

Figur 2.2. Illustration av positioner och övergångar för vår översikt.

Arbete och Arbetslöshet anger individernas positioner vid tidpunkterna t_1 och t_2 . Hur förflyttningarna har skett mellan de olika tidpunkterna och positionerna måste däremot studeras med hjälp av longitudinella data, där de enskilda individerna följs över tid. Rörlighetsstudier på den detaljeringsnivån är sällsynta och

i Sverige har ett antal databaser byggts upp som är baserade på inkomstdata. Genom dessa kan man få veta vilka typer av inkomster som var den enskilda individens huvudsakliga inkomstkälla under ett år. Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS) har för de individer som registrerat sig hos arbetsförmedlingen skapat "Händelsedatabasen" som anger tidsperiod och verksamhet, men den avser enbart de individer som berörts av verkets åtgärder. Olika forskningsinstitutioner och projekt har på olika sätt arbetat för att skapa sig lämpliga statistiska underlag och vi kommer i det följande att presentera studier som har använt olika typer av statistiska källor. Genom SCB:s registersystem är det möjligt att studera såväl individers som verksamheters rörlighet över tid. Dessa register innefattar uppgifter om fyra huvudområden; befolkning, aktiviteter som arbete eller utbildning, företag och fastigheter (Tegsjö, 2004).

2.1. Metodologisk utveckling

Under 1970- och 1980-talen kom en rad rapporter som behandlade effekterna för de berörda anställda av nedläggningar av företag i Sverige. Det typiska fallet var ett industriföretag som var ett dominerande företag på en mindre eller medelstor ort utanför storstadsområdena. Framför allt kulturgeografer var verksamma inom forskningsfältet. Man utredde bland annat konsekvenserna för de anställda och samhället av nedläggningar av skogsindustri i Jössefors och Hörnefors, av varvet i Oskarshamn, glasverket i Emmaboda, telefonbolaget LM Eriksons nedläggningar av sammansättningsfabriker. Det rörde sig i regel om större industriarbetsplats dominerande av arbetare men också med visst antal tjänstemän i branscher som drabbats av strukturomvandlingen, ny teknik, koncentration av produktionen till stora anläggningar. Den oftast breda forskningsansatsen innebar ofta att man följde de tidigare anställdas öden under en längre period efter nedläggningen gjorde att man försökte analysera effekterna för samtliga anställda över längre tidsperioder. Man kan säga att den svenska forskningen om företagsnedläggningar och omstruktureringar inriktats på flera nivåer, på individuella lokala och regionala konsekvenser samt bedömningar av arbetsmarknadspolitiska konsekvenser (Gonäs, 1991). Dessutom har studier genomförts i form av samhällsekonomiska samt finansiella kalkyler.

Metodmässig innebär det naturligtvis stora skillnader mellan de olika studierna. En del var fallstudier, vilket var väldigt vanligt när det gäller de som utfördes under 1970- och 1980-talet. De studier som fokuserad på den lokala eller regionala arbetsmarknaden och dess möjligheter att klara en större företagsnedläggning utfördes i en del fall i form av aktionsforskning eller förändringsinriktad forskning, se bland annat Sandberg (1981).

2.1.1. En internationell jämförelse

Den internationella forskningen har varit omfattande och inte minst den amerikanska började tidigt med nationella övergripande studier på initiativ av det amerikanska arbetsmarknadsdepartementet (Farber, 1997). Här har i regel vartannat sedan 1984 genomförts en speciell studie – Displaced Workers Survey (DWS).

I Sverige gjorde P. A. Edin en tidig studie på basis av Arbetsmarknadsstyrelsens data där författaren samlade material från AMS uppföljningsrapporter och samrådsprotokoll från närmare 200 nedläggningar under perioden 1965 till 1980 (Edin, 1988). Arbetslivscentrum genomförde under 1980-talet en större studie av 17 företagsförändringar, varav åtta var nedläggningar och nio inskränkningar. Syftet var för det första att studera de anställdas inflytande i omvandlingsbesluten och för det andra att studera *hur* individernas övergång från det gamla till det nya arbetet i termer av byten av arbetsmarknadsstatus utvecklades över tid. Det var en longitudinell ansats med syfte att analysera hur omställningen för de enskilda individerna utvecklades över tid och vilka skillnader som fanns för olika grupper av anställda. Inte minst gällde frågorna om det uppstod några skillnader i omställningsmönstren mellan kvinnor och män och mellan de olika förändringsformerna, inskränkning eller nedläggning av industriproduktion (Gonäs, 1991).

I förhållande till USA hade inte den svenska forskningen något statistiskt underlag för nationella studier förrän AMS etablerade sin så kallade Händelsedatabas i mitten av 1990-talet. Senare har exempelvis SCB:s ULF- och Louise-databas tillkommit för att undanröja dessa brister, liksom de databaser som andra forskningsinstitut (exempelvis Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering) och organisationer som Trygghetsstiftelsen utvecklat.

Den amerikanska utvecklingen är särskilt intressant av flera skäl. Där finns relativt mycket forskning gjord också i olika konjunkturlägen. Den amerikanska arbetsmarknadens utveckling ligger i många avseenden före andra utvecklade industriländers och många ser den som en modell för andra länder. USA ger därför indikationer på hur utvecklingen är eller skulle kunna komma att bli i andra länder inklusive Sverige. Avindustrialiseringen har gått långt. Kvinnornas förvärvsgrad ligger högt, andelen tjänstemän och personer med akademisk utbildning är hög, man är pionjär på uthyrning av arbetskraft och korttidsanställningar, andelen invandrare är hög, servicesektorerna dominerar. Å andra sidan är USA:s ekonomi avsevärt mindre utlandsberoende, har svaga eller obefintliga skyddsnät på arbetsmarknad, stora löneskillnader, stora rasmässiga skillnader i ekonomiskt avseende och en annorlunda konjunkturpolitik. Men USA är det land vi här jämte Sverige i första hand kommer att redovisa resultat för.

I en omfattande studie från Upjohn Institute for Employment Research deltog forskare verksamma i Japan, Canada, Storbritannien, Australien, Frankrike,

Tyskland, Nederländerna och Danmark (Kuhn, 2002). Studien omfattade länder som hade mycket olika arbetsmarknadsrelationer, sociala välfärdssystem och ekonomisk utveckling. En generell slutsats var att det fanns stora svårigheter att jämföra begränsade nationella studier ofta insamlade för andra syften med de amerikanska studier som direkt inriktats på att beräkna effekterna av arbetsförluster. Viktigt att observera är om studierna tagit med samtliga som förlorat sina arbeten, eller endast de med längre anställningstider, vissa typer av förändringar som nedläggningar, endast större nedläggningar och om det finns skäl att anta att man låter avskedade beskriva sig som frivilligt avgångna etcetera. Ett stort olösligt problem är att i framför allt USA sker många temporära uppsägningar där individerna med rätta väntar in att återanställas. Studierna har sökt att finna skillnader mellan effekterna för män och kvinnor, unga och äldre, lågutbildade och högutbildade och för de med kort respektive lång anställningstid.

De svenska studierna var inte unika utan avspeglade ett internationellt intresse för nedläggningarnas konsekvenser för de anställda. Så tidigt som 1976 lät det amerikanska arbetsmarknadsdepartementet forskare analysera vad som hände med de anställda vid neddragningar av arbetsstyrkan (Holen, 1976). Syftet var då framför allt att söka beräkna effekterna av en mindre protektionistisk handelspolitik och finna argument för att kompensera de som drabbas av frihandeln. Här finns en direkt parallell till dagens amerikanska debatt om framför allt handeln med Kina. Gordus, Jarley och Ferman (1981) sammanfattade ett tjugotal nedläggningsstudier i USA genomförda från 1960-talet och framåt. Resultatet av den genomgången visar på stora likheter med motsvarande svenska studier (Gonäs, 1991). Utfallet för den enskilda individen av själva omställningen, att förlora ett arbete och försöka få ett nytt, skiljde sig inte i så stor utsträckning mellan USA och Sverige som man skulle kunna förvänta. Eftersom de existerar stora institutionella skillnader i arbetsrättsligt regelverk och välfärds- och arbetsmarknads-system mellan länderna skulle man kunna förvänta sig olika mönster när det gäller resultaten av företagsförändringarna för de enskilda individerna. Hög ålder och låg utbildning karaktäriserade många som förlorade mest på omställningarna i såväl USA som de nordiska länderna. Gordus och medarbetare fann att såväl kön som ålder var viktiga variabler, där könsvisa skillnader framgick både när det gäller andelen som blev arbetslösa och andelen som lämnade arbetsmarknaden. Kvinnor lämnade arbetsmarknaden i större utsträckning än män. Andelen som återfick ett arbete var högre i USA än i Sverige.

Gradvis har fallstudierna under de senaste decennierna ersatts av mer makroinriktade studier där man både internationellt och i Sverige under en kortare period försöker följa vad som skett alla som förlorat arbetet under en viss tidsperiod. Inriktningen gäller framför allt de som åter fått fäste på arbetsmarknaden och hur deras inkomster etcetera utvecklats. I många länder men särskilt i

Sverige har intresset knutits till effekterna av olika arbetsmarknadspolitiska medel i syfte att ge ledning till utformningen av arbetsmarknadspolitiken.¹

Både i forskningen och i den publika debatten har därför fokus varit på de som återanställts och hur arbetsmarknadspolitiska åtgärder bidragit till att påverka den grupp. Vad som hänt dem som inte återkommit till arbetsmarknaden har mer eller mindre negligerats. Man kan fråga sig om denna forskningsinriktning beror på att man ser exkludering av en grupp som en nödvändig och ofrånkomlig effekt av strukturomvandling, att den uteslutna gruppen är svår att nå via enkätundersökningar, eller att det allmänt sett finns ett minskat intresse för de utslagna från arbetslivet.

En effekt har dock tyvärr blivit att kunskaperna om de individer som efter arbetslöshet aldrig återvänder till arbetslivet blivit allt mindre över tiden. De studier vi kunnat identifiera som explicit tar upp problemet omfattar mindre grupper vars öden därför inte kan generaliseras. Både i amerikansk och i svensk forskning är huvudintresset knutet till utvecklingen för de individer som efter arbetslöshet lyckas återvända till arbetslivet.

2.2. Arbetsmarknadens utveckling under 1990 talet i Sverige

Under de senaste decennierna har både utbuds- och efterfrågesidan förändrats på svensk arbetsmarknad (von Otter, 2003, 2004). Klarast är naturligtvis förändringarna på utbudssidan: andelen kvinnor på arbetsmarknaden har ökat, arbetskraftens formella utbildningsnivå har höjts, arbetskraftens medelålder likaså samtidigt som allt större andel av arbetskraften bor i större städer eller andra befolkningscentra. Andelen som äger sin bostad har ökat men samtidigt kan via kommunikationerna arbetskraftregionerna ha blivit större. I dessa avseenden finns uppenbara likheter mellan svensk och amerikansk utveckling. Den svenska utvecklingen låg före den amerikanska när det gällde kvinnlig förvärvsfrekvens medan den amerikanska låg före den svenska när det gällde utbildningsnivå, befolkningskoncentration, bostadsform etcetera. De två länderna kan därför i många avseenden jämföras och slutsatser dras från land till land även om i viktiga avseenden skillnaderna också är betydande.

Efterfrågesidans verkliga förändringar är mer oklara. I debatten hävdas ofta att utvecklingen gått mot att arbetslivet nu kräver mer kvalificerad arbetskraft och mer flexibilitet i form av arbetstider, anställningsförhållanden etcetera. Att arbetskraftens utbildningsnivå höjts och arbetsgivarna vid till exempel nyanställning efterfrågar mer utbildad arbetskraft är i sig dock inte bevis för att arbetslivet de facto skulle kräva detta. Effekten kan ju uppstå genom att högre utbildade numera utför arbetsuppgifter som tidigare väl utfördes av personer med lägre

¹ Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering (IFAU) i Uppsala har som ett av sina uppdrag att bedriva forskning på detta område.

utbildning och att i själva verket personalen är överkvalificerad för sina arbetsuppgifter. Ofta hävdas att arbetsgivarnas efterfrågan på kvalifikationer hos arbetskraften i Sverige numera är större än vad arbetskraften kan erbjuda. En följd skulle ha blivit att de med lägre utbildning får svårt att få fotfäste i arbetslivet och en extra lönepremie till den mer kvalificerade arbetskraften ges. En annan hypotes är att många mellanchefsbefattningar försvunnit och organisationerna plattats till och blivit allt mer självstyrande.

Hetsen och stressen i arbetslivet antas ofta ha ökat, organisationerna slimmats med negativa effekter på sjukfrånvaro och så vidare. Anställningstiderna har förkortats och banden mellan anställda och arbetsgivare försvagats genom att en rad korttidskontrakt tillkommit och den livslånga anställningen blivit en relik.

Den här skisserade utvecklingen har givetvis implikationer på vad som sker när företag och andra verksamheter drar ned sin personalstyrka. Olika varandra motstridiga trender står då mot varandra. Högre utbildade brukar ha lättare att anpassa sig och finna nya högproduktiva och värlönlade arbeten vid arbetslöshet. Men äldre arbetskraft har svårare än yngre och kvinnor svårare än män, bostadsägare svårare att flytta till nya jobb än de som hyr sin bostad och de med långa anställningstider mer att förlora på arbetslöshet än de med kortare. I slutändan kan utfallet bara bestämmas empiriskt inte teoretiskt.

En rad studier har gjorts för att analysera vilka trendmässiga förändringar som skett på svenskt arbetsmarknad sedan 1990. I anslutning till den stora statliga utredningen *Välfärdsbokslut* gjordes en studie av le Grand, Szulkin och Tåhlin (2001a). om hur arbetslivet förändrats under 1990 talet. Några viktiga resultat var att utbudet av akademiker hade ökat snabbare än andra grupper. Detta gällde särskilt inom privat sektor. Konsekvensen blev att allt fler löntagare var överkvalificerade för sina arbeten.

Det sker en förskjutning i samhället mot branscher och yrkesklasser med relativt höga kvalifikationskrav på bekostnad av branscher och yrkesklasser med lägre kvalifikationskrav. Men denna tendens är mycket svag och svår att mäta statistiskt. Inom arbetsplatserna finns ingen klar tendens, och kvalifikationsnivån stiger på vissa arbetsplatser men faller på andra. Branschutvecklingen ökar således kraven på högre kvalifikationer men därutöver är kvalifikationskraven mycket stabila över tiden. Forskarna fann inga belägg för att platta organisationer ökat i omfattning under 1990-talet, tvärtom var andelen chefer oförändrat.

I arbetslivet har de mentala anspänningarna ökat. Den klara ökningen av den negativa stressen under 1980-talet fortsatte under 1990-talet. Men liksom tidigare var ökningen mycket ojämnt fördelad över arbetsmarknader. Ökningen var särskilt stark inom sektorer som vård, skola, omsorg och utbildning men också inom handel, hotell och restaurang näringar. Det gällde främst kvinnornas traditionella arbetsmarknader och ledde till minskad egenkontroll och senare sannolikt risk för sjukskrivning.

Anställningstiderna har i stor varit oförändrade under 1990-talet. En måttlig minskning finns dock för privata tjänstemän. Ett ofta påtalat problem är att många individer upplever att de har svårt att byta arbete och att de därför alltför ofta tvingas stanna i arbeten de vantrivs med.

Löneskillnaderna ökade under 1990 talet (le Grand m fl, 2001b). I synnerhet gällde det mellan personer med olika utbildning och inom gruppen med högre utbildning. Men detta kan inte ha orsakats av stark privat efterfrågan på högre utbildade eftersom utbudet ökat mer än efterfrågan. De kraftigt sänkta marginalskatterna i början av decenniet förutspåddes i debatten leda till lägre lönekrav men effekten verkar ha blivit den motsatta.

Under decenniet fick bransch och sektortillhörigheten större betydelse för lönenivån genom att gapet mellan offentlig och privat sektor kraftigt ökades. Lönen för en offentliganställd, med given utbildning och arbetslivserfarenhet är 2000 i snitt 16 procent lägre än för en jämförbar privatanställd. Denna skillnad hade varit 2 procent 1968 och 11 procent 1991 (le Grand m fl, 2001b).

2.1.2. Arbetslöshet och förlust av arbete

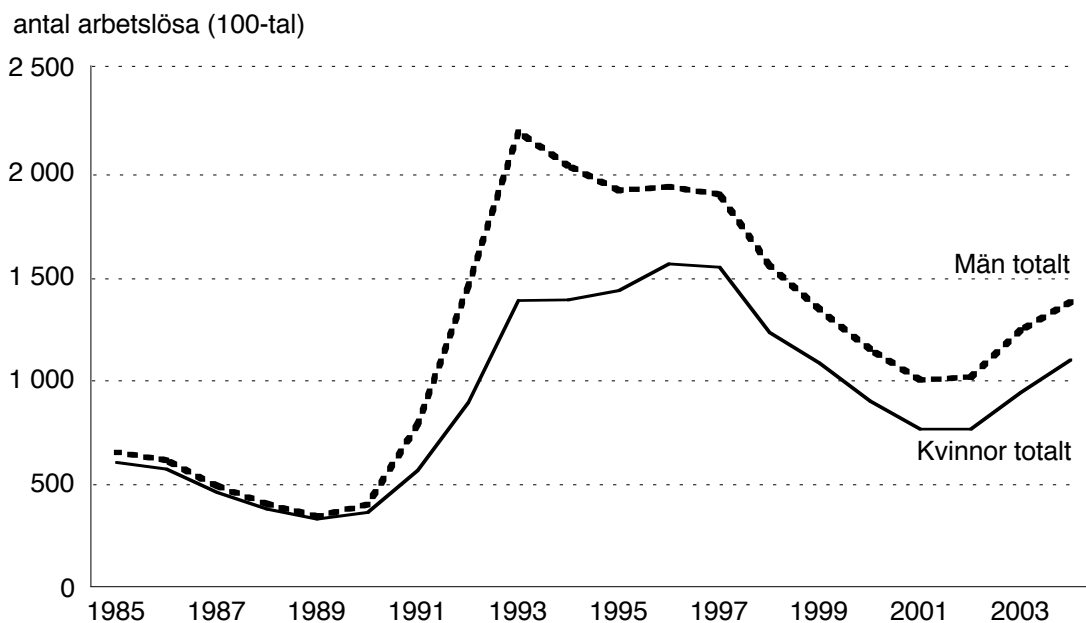
Situationen på arbetsmarknaden förändrades dramatiskt under 1990-talet i Sverige. Antalet arbetslösa ökade kraftigt från 1991 och ett par år framåt. Därefter låg arbetslösheten på en för vårt land mycket hög nivå under ytterligare några år innan den successivt sjönk för att återigen stiga i början av 2000-talet.

Det relativa arbetslöshetsstalet, andel arbetslösa av arbetskraften, på 1,6 procent 1990 hade år 1995 ökat till 7,7 procent och därefter minskat till 4,7 procent 2000. I början av 1990-talet var de relativa arbetslöshetsstalen i princip lika för kvinnor och män. År 1995 var kvinnornas arbetslöshet 6,9 procent mot männens 8,5 enligt arbetskraftsundersökningarnas mätmetod. År 2000 var talen 4,3 för kvinnor och 5,0 för männen.

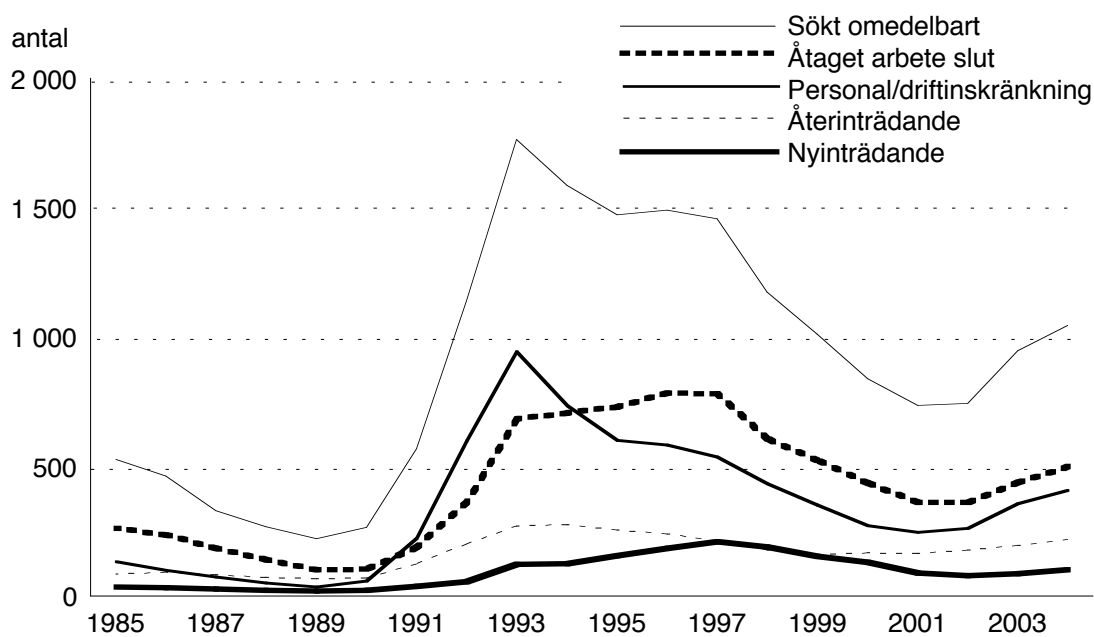
Figur 2.3 visar arbetslöshetens utveckling för kvinnor och män 1985 till 2004 (AKU, årsmedeltal).

Av arbetskraftsundersökningarna går det även att få fram det som kallas arbetslöshetsstatus, det vill säga bakgrunden till individens arbetslöshet. I de följande två figurerna visar vi utvecklingen för kvinnor respektive män perioden 1985 till 2004.

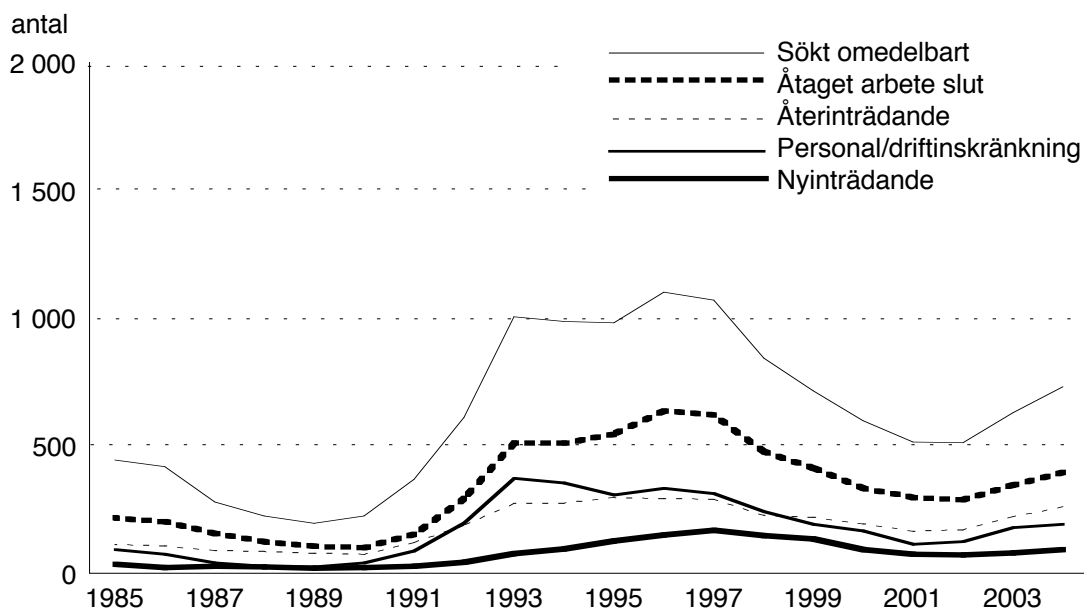
Av figurerna 2.4. och 2.5 framgår att bakgrunden till arbetslösheten skiljer sig mellan kvinnor och män.

Figur 2.3. Antal arbetslösa i 100-tal från 1985 till 2004 fördelade på kvinnor och män. Källa: SCB, Arbetskraftsundersökningarna 1985 till 2004.

Figur 2.4. Antal arbetslösa män fördelade på arbetslöshetsstatus 1985 till 2004. Källa: SCB, Arbetskraftsundersökningarna 1985 till 2004.

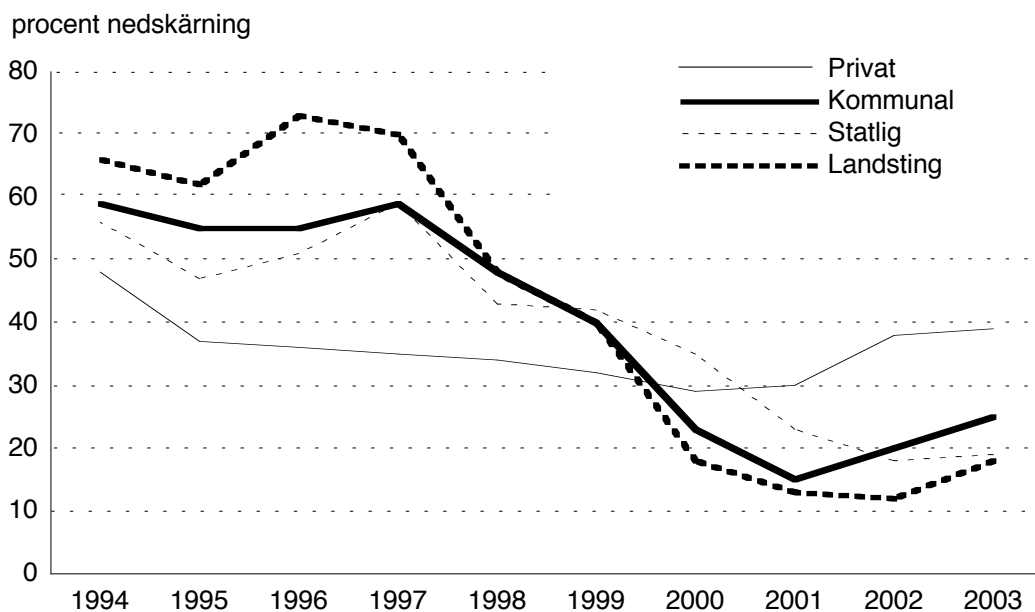
Figur 2.5. Antal arbetslösa kvinnor fördelade på arbetslöshetstatus 1985 till 2004. Källa: SCB, Arbetskraftsundersökningarna 1985 till 2004

Männen har i större utsträckning lämnat ett arbete på grund av personal/driftsinskränkning, medan kvinnorna anger som främsta anledning till sin arbetslöshet anger att deras arbete var slutfört, det vill säga att kontraktet eller uppdraget var till ända.

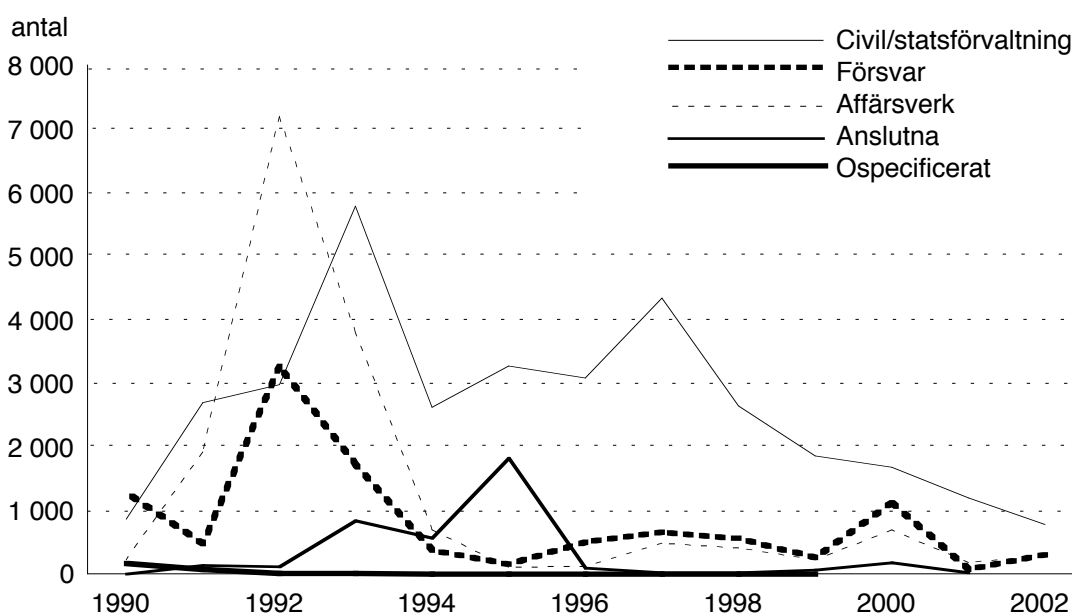
När det gäller betydelsen av uppsägningar som bakgrund till arbetslöshet angav omkring en femtedel av alla arbetslösa personal/driftsinskränkningar som orsak år 1990. För män var andelen 22,6 procent och för kvinnor 18,7 procent. Motsvarande tal för män och kvinnor år 1995 var 41,0 procent respektive 31,4 procent och för år 2004 var andelen för män 39,3 procent och för kvinnor 26,4. Skillnaderna mellan könen ökade över tid och personal- och driftsinskränkningar spelade större roll för männens än för kvinnornas arbetslöshet. För kvinnorna kom orsaken att åtaget jobb vara avslutat att få ökad betydelse, således att ett tillfälligt arbete tog slut. Denna faktor hade angivits av 54,4 procent av kvinnorna mot 48,0 procent av männen år 2004.

Sedan början av 1990-talet finns ytterligare ett sätt att mäta hur många anställda som varit berörda av personalneddragningar och avvecklingar. Detta sker genom ULF-undersökningarna vid SCB. Andelarna som berörts har minskat sedan toppen 1994/1995, men har fortsatt att ligga på en relativt hög nivå.

Figur 2.6 visar andelar arbetande inom olika sektorer som varit med om nedskärningar inom den egna organisationen. Som framgår av figuren var det höga andelar inom de offentliga sektorerna som berördes, speciellt 1995 till 1997. Andelen arbetslösa som förlorat sitt arbete på grund av personalinskränkning låg på mellan trettio och trettiofem procent mellan åren 1995 till 1998 enligt ULF-undersökningarna, för att sedan sjunka något.

Figur 2.6. Andel av arbetande inom olika arbetsmarknadssektorer mellan 1994 och 2003 som varit med om nedskärningar i den egna organisationen under det senaste året (N cirka 3 300 per år).

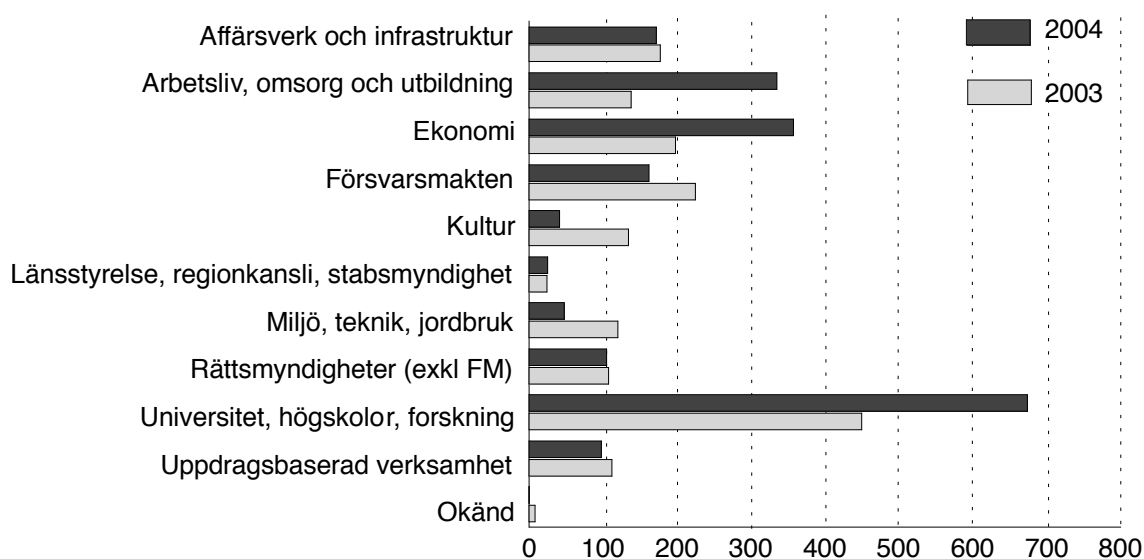
Figur 2.7. Antal berörda i omstrukturering inom statliga sektor under perioden 1990 till 2002, mätt som inflödet till Trygghetsstiftelsens verksamhet. Källa: Trygghetsstiftelsen 2005.

De som blivit uppsagda genom organisatoriska förändringar utgör således en mindre del av de arbetslösa och de har en annorlunda bakgrund än andra arbetslösa.

Figur 2.7 baseras på material från Trygghetsstiftelsen rörande den statliga sektorn och visar på inflödet till dess verksamhet under perioden 1990 till 2002.

Affärsverken och försvarsmakten genomförde omstruktureringar under början av perioden. Den civila statsförvaltningen har genomgått en mer kontinuerlig omstrukturering under perioden där olika grupper av anställda har berörts. Under slutet av perioden synes en betydande avmattning när det gäller antalet individer som kommit i kontakt med Trygghetsstiftelsens verksamhet i samband med statliga omstruktureringar.

Från och med år 2003 är sektorsuppdelningen ändrad och mer detaljerad. Av figur 2.8 framgår att den största omställningssektorn under åren 2003 och 2004 inom det statliga området var universitet högskolor och forskning.

Figur 2.8. Antal berörda av omstrukturering inom statlig sektor 2003 och 2004, mätta genom inflödet till Trygghetsstiftelsens verksamhet. Källa: Trygghetsstiftelsen 2005.

Av ovanstående genomgång framgår att det finns olika sätt att mäta antalet som berörts av uppsägningar.

2.2. Internationella arbetsmarknadstrender

Vår framställning innehåller flera internationella exempel, främst från USA. Resultaten indikerar förekomsten av internationellt gemensamma trender på arbetsmarknaden. Men vi diskuterar även tendenser i det svenska samhället.

2.2.1. Några viktiga tendenser

En viktig tendens gäller *den högre kvinnliga förvärvsfrekvensen*. A priori skulle detta kunna hindra geografisk rörlighet i familjer med två familjeförsörjare och därmed försvåra anpassningsperioderna. Amerikanska data brukar vidare ange att

just bland kvinnor är andelen som efter arbetslöshet inte kommer tillbaka till arbetslivet klart högre än bland män.

Ett annat område gäller *utbildningsnivåns förändringar*. I tvärsnittstudier brukar de högre utbildade klara arbetslöshet bättre när det gäller att komma tillbaka i yrkeslivet. En allmän ökning av utbildningsnivån skulle därför, allt annat lika, minska problemen vid arbetslöshet. Särskilt amerikanska data visar dock på ett mer komplicerat mönster. Det sker en ”demokratisering” av arbetslösheten där även de högutbildade drabbas och som kommer att visas senare anger det amerikanska mönstret att sambandet mellan utbildning och arbetslöshet och negativa effekter nu är betydligt mer komplicerat än tidigare. Med en hög allmän utbildningsnivå kommer arbetslöshetens negativa effekter att variera över livet, konjunkturen och så vidare för alla utbildningsgrupper.

Konjunkturläget har självfallet viktig betydelse för hur individerna påverkas och att drabbas av arbetsförlust under goda tider är fortfarande mycket bättre än att drabbas under lågkonjunkturer.

Även *anställningstiderna har betydelse*, där de med långa anställningstider kan ha företagsspecifik kunskap och drabbas hårdare än de som ofta byter arbetsgivare. Vissa grupper och särskilt äldre har långa anställningstider med negativa effekt på utfallet vid arbetslöshet.

Trots mycken forskning finns stora gap i kunskaperna även i USA om vad som händer med de drabbade av arbetslöshet. Helt utslutna från större undersökningar verkar vara de miljoner med så kallad ”at will”-anställning, som varje år därför kan avskedas av sina arbetsgivare utan att något skäl behöver anges. Det är således viktigt att analysera arbetsförlust vid olika typer av anställningskontrakt. Okunskapen är också stor om den tredjedel av de avskedade som efter några år inte lyckats få ny sysselsättning. Mest vet man om den minoritetsgrupp som relativt snabbt går från ett heltidsarbete till ett nytt heltidsarbete.

Flera europeiska studier kommer fram till att det finns *starka samband mellan bostadsmarknad och arbetsmarknad*. Den som äger sin bostad tenderar att mer sällan byta arbete, att mer hålla fast vid sin anställning och vid arbetslöshet vara mindre mobil än de som hyr sin bostad, allt annat lika (Oswald, 1996, 1997, 1999). I stället accepterar ägarna längre pendlingsavstånd. Bostadssituationen på den ort som drabbas av arbetslöshet är därför viktig för vad som sker med den arbetslöse (Spånt, 2004). Ägarna verkar också mer ovilliga att avyttra sin bostad när priserna på bostäder kanske fallit eller utvecklats svagt. På en inflyttningssort blir självfallet tillgången på hyresbostäder på analogt sätt viktigt för arbetsmarknaden. Sambanden mellan bostads- och arbetsmarknaden är ännu förbisedda i svensk arbetsmarknadsforskning.

2.2.2 Omsättning på arbetstillfällena

Makroanalyser anger att miljoner arbetstillfällena försvinner varje år. Under det svåra året 2001 försvann över fem miljoner jobb i nedlagda privata företag och över 11 miljoner vid neddragningar i överlevande arbetsställen. Tillsammans 16,5 miljoner jobb jämfört med omkring 14 miljoner under de bättre åren 1998–2000. Många neddragningar kan ha klarats på naturlig väg men dessa 14–16 miljoner motsvarar 13–15 procent av arbetsstyrkan.

En studie baserad på den hushållspanel som Michigan universitetet följer över tiden, Panel Study of Income Dynamics, anger en dramatiskt ökad generell inkomstvariation över tiden. På 1970 talet gällde för så kallade medelinkomsttagare att inkomsterna år från år kunde ha svängt med nivån 16 procent. Men under 1980 talet och början av 1990 talet fördubblades dessa svängningar till nivån 30 procent per år. Detta fortsatte även under de goda åren på slutet av 1990 talet med nivån 27 procent. Andra analyser bland annat av Hacker (2005) angav att mellan 1973 och 1998 mer än fördubblades de årsvisa inkomstvariationerna. Vid de goda konjunkturerna i mitten av 1990 talet var den fem gånger högre än i början av 1970 talet. Enligt ekonomen Robert Moffitt innebär detta att de så kallade ”working poor” och medelinkomsttagare numera bär mycket större ekonomiska risker än tidigare (ver Ploeg m fl, 2002). Orsakerna till de ökade årliga svängningarna är ännu inte närmare utredda. De stora årliga svängningarna i hushållsinkomsterna är en indikator på att förändringarna i arbetslivet numera har större effekter på inkomststabiliteten än tidigare. Även familjernas utgiftssida kan numera vara mer instabil vilket ökar den totala instabiliteten. Läget kan illustreras av att under mitten av 1970 talet kunde en arbetslös få ersättning upp till 15 månader. Sedan dess har ersättningen urholkats – den har blivit beskattningsbar, och genom begränsningar har andelen arbetslösa med rätt till ersättning krympt från hälften till en tredjedel. Av dagens omkring åtta miljoner arbetslösa får 2,9 miljoner ersättning. Ersättningsperioden är i regel maximerad till sex månader och maximinivån motsvarar en tredjedel av en normallön. Det rör sig därför mer om en omställningsförsäkring. De speciella arbetsmarknadsprogram som infördes för de som drabbades av arbetslöshet genom frihandeln har skurits ned.

Under decennier verkade de stora företagen ha som ett delmål att se till de anställdas trygghet. Dåvarande oljebolaget ESSO:s president Eugen Holman sade under sent 1940-tal att företagsledningen såg på de anställda som livstidsanställda och att detta var ett mål för ledningen att uppnå. Men under 1990-talet bröts denna trend och byttes till sin motsats. 1980 hade 40 procent av arbetsstyrkan förmånsbestämda pensioner via arbetsgivaren. En siffra som numera har fallit till 20 procent. Och allt större del av kostnaderna måste nu täckas av arbetstagarna själva. Så sent som 1987 hade 70 procent av arbetsstyrkan någon form av arbetsgivarsubventionerad hälsovårdsförsäkring. Numera täcks bara 63 procent

vilket är 18 miljoner färre än vid den tidigare nivån. Och allt större del av dessa måste nu själva betala mer i takt med att arbetsgivarnas subventioner minskat.

En effekt av förändringarna på arbetsmarknaden är att medan 1978 en medelålders manlig arbetstagare väntades vara med samme arbetsgivare i elva år är den siffran nu nere i 7,5 år. Den genomsnittliga arbetslöshetsperioden har ökat från 13 till 20 veckor. De collegeutbildade, som om de fick nytt jobb efter en neddragning, tidigare fick 10 procent lägre lön riskerar nu 30 procent lägre lön (Farber, 2005). Ett obehagligt facit är konkursstatistiken. För tjugo år sedan drabbades under 300 000 hushåll varje år av konkurs. År 2004 drabbades över 1,6 miljoner. En majoritet angav obetalda sjukvårdsräkningar som grund.

2.2.3. Stora flöden på arbetsmarknaden

Skillnaden mellan brutto- och nettoflöden illustreras av att enligt officiell amerikansk statistik växer arbetsmarknaden med en procent per år. Det låter ju som en beskedlig siffra. Men bruttosiffrorna är tio gånger högre och varje år försvinner respektive tillkommer tio procent av alla jobb och nettot blir omkring en procent i genomsnitt. Enligt forskare innebär tre fjärdedelar av de försvunna jobben permanenta förluster av arbetstillfällen och hälften av de nya jobbtillfällena blir permanenta nya jobb det vill säga varar i minst två år (Pinkston & Spletzer, 2004).

En vanlig uppfattning i debatten är att de stora förlusterna av arbetstillfällen sker i vissa enskilda förlustbranscher, medan starka växande tillväxtbranscher uppvisar små förluster; Men studien visar ett helt annat mönster och anger att de branschvisa skillnaderna inom industrin är små medan det i första hand är förändringar inom branscherna som helt dominerar. Bara inom bilindustrin minskade sysselsättningen i genomsnitt med fyra procent under 1980 talet. Men även här skapades nära nio procent nya jobb varje år och lades ned nära 13 procent. Till detta kommer alla de företag som samtidigt nyanställer och säger upp personal.

Slutsatsen är att neddragningar och nedläggningar av arbetsstyrkan fortfarande är förenade med stora sociala kostnader för de berörda. Forskare har generellt underskattat arbetskraftens kostnader för att klara strukturomvandlingen. Ett skäl till detta har varit avsaknaden av data.

Uppgifter saknas bland annat på de specifika egenskapers arbetskraft kan ha som är speciellt viktig i en bransch eller för ett företag. Om en individ har stora just företagsspecifika egenskaper drabbas de individer hårdast som måste byta bransch och företag. Individens bostadsort är viktig. Stora nedläggningar i mindre kommuner innebär sänkta fastighetsvärden och en extra börda på de drabbade. Ett annat mindre utforskat område är de sociala och psykiska kostnader som drabbar arbetskraften vid nedläggningar, geografisk påtvingad flyttning och att områden blir förslummade. För USA pekar forskningen på att stora

förändringar sker inom företagen där nettoförändringarna är toppen på ett mycket stort isberg, att det finns risk att underskatta de problem de arbetslösa drabbas av. Överfört till Sverige skulle detta innebära att det är viktigt att slå vakt om de generella välfärdssystemen så att inte individerna på toppen av andra kostnader vid arbetslöshet drabbas av sämre sjukvårdsmöjligheter, sämre pensioner, sämre utbildning för sig och sin familj etcetera.

2.2.4. Nytt tänkande om bostädernas betydelse för arbetsmarknaden

I många industriländer är det ett självständigt mål för den ekonomiska politiken att minska flexibiliteten på bostadsmarknaden genom att öka andelen ägda bostäder och minska andelen hyresrätter. I det sammanhanget brukar det inte tas några hänsynstaganden till arbetsmarknadens funktionssätt.

Å ena sidan måste arbetskraften framöver oftare byta arbete, vidareutbilda sig och geografiskt röra sig. Men det gäller i praktiken inte alla individer. Många har ju genom tur eller skicklighet i ungdomen råkat välja en utbildning och en bostadsort eller ett yrke där utveckling kan vara inbyggd i arbetet och där ortens ekonomi är så stark och dess arbetsmarknad kan erbjuda ett brett utbud av olika befattningar även vid större strukturkriser eller konjunkturedgångar. Men väldigt många som trots noggrant yrkesval tidigt i livet kommer att tvingas byta bostadsort och livsbana kanske flera gånger i livet.

Frågan gäller inte om individerna kommer att göra dessa fundamentala förändringar i livet utan hur det ska ske. En flexibel arbetsmarknad som snabbt reagerar på minskat och ökad efterfrågan på arbetskraft på olika delmarknader förutsätter att individerna ska kunna vara geografiskt rörliga och flytta till områden med stark efterfrågan på arbetskraft.

Om arbetslöshet till exempel innebär att man inte får någon a-kassa, socialhjälp eller normal sjukvård blir pressen på de arbetslösa att flytta mycket stor. I synnerhet gäller detta för de med ekonomiskt ansvar för make/maka och barn. I den typen av samhällen borde bostadssituationen spela mindre roll än i samhällen med allmän hälsovård, fri utbildning och bra välfärdssystem.

Brittiska och holländska forskare har dock utvecklat arbetsmarknadsmodeller där bostadsformen direkt ingår som förklarande variabel för flyttningsbeteendet hos dem som finns på arbetsmarknaden, det vill säga för arbetsmarknadens flexibilitet. Den ledande på området är professor Andrew Oswald från Universitetet i Warwick. Han har i en rad studier analyserat bostadsformens betydelse för arbetsmarknadens funktionssätt. Han har använt internationella data för en rad länder och jämfört olika länder med varandra och över tid. Utgångspunkten är det närmast självklara men oftast förbisedda antagandet att om man äger sin bostad är det ofta förenat med betydande kostnader att byta bostadsort. Den som hyr kan mycket enklare och snabbare flytta och därmed byta arbetsmarknad. Ett selektionsproblem är att de som väljer att köpa sin bostad i viktiga avseenden skiljer

sig från och har andra värderingar än de som väljer att hyra. Är man dessutom ägare kan också det egna beteendet i arbetslivet förändras till exempel att man satsar mera på det egna arbetet blir mer lojal mot företaget etcetera.

Enligt Oswald kan ett köp av bostad ses som en investering i geografisk orörlighet. Eftersom köpet kraftigt ökar kostnaderna för geografisk rörlighet kommer bostadsägare att tvingas bära risken att ekonomiska efterfrågechocker riktade mot det lokala området medan de som hyr bär en avsevärt mindre risk. Valt mellan att äga och att hyra kan ses som att ägandet ger i sig positiva värden. Men de som hyr har i stället större frihet att flytta.

En rad internationella studier visar dock att bostadsformen har viktig betydelse för hur individerna reagerar på arbetsmarknaden. En person som bor i hyresrätt har större möjligheter att snabbt lämna denna bostad och att byta bostadsort. Även om svenska studier saknas kan ändock vissa slutsatser dras till svenska förhållanden från de internationella studierna.

2.2.5. Ekonomiska effekter av arbetslöshet och geografisk rörlighet

I olika länder genomförs mer eller mindre regelbundet studier av hur de som drabbas av arbetslöshet påverkas ekonomiskt. I Sverige finns dock beklagligtvis bara ett fåtal senare studier och i regel avser de begränsade tidsperioder och begränsade grupper arbetslösa. I USA däremot brukar man försöka beräkna effekterna för större grupper men inte heller där kan resultaten ses som heltäckande. Ofta försöker man beräkna om de berörda individerna lyckats få ett nytt jobb på arbetsmarknaden och om detta är bättre eller sämre betalt än det de tvingats lämna. Ett annat område gäller vad som händer med de som inte åter får fast fotfäste på arbetsmarknaden, går de till pensionering, studier, hemarbete etcetera?

I USA, där den kontanta lönen ofta bara är en del av arbetsersättningen, studeras därför ofta om de nya arbetena är förenade med sjukvårdsförmåner, pensioner och dylikt. Självfallet framkommer då att individuella karakteristika som utbildning, ålder, kön och yrkeserfarenheter är viktiga bestämningsfaktorer för hur de arbetslösa drabbas ekonomiskt. Vidare gäller att bransch, branschbyten och konjunkturläge också är viktiga.

En faktor som normalt inte studeras är geografisk flyttning. Det förefaller högst sannolikt att många som drabbas av arbetslöshet, kanske i synnerhet vid nedläggning av hela äldre produktionsanläggningar för att få nytt arbete tvingas byta bostadsort eller att arbetspendla över längre distanser. Normalt borde sådana rörelser ske från områden med svagare ekonomi och svagare arbetsmarknader till mer befolkningsrika och mer dynamiska områden. Det innebär att man inte kan negligera skillnader i lokal prisnivå mellan regionerna. För den som för att få ett nytt arbete tvingas pendla lägre sträckor borde redan detta innebära extra kostnader. Om ett antal arbetslösa flyttar från regioner med svagt efterfrågetryck och

låg lokal prisnivå till dynamiska områden med högre prisnivåer måste detta beaktas vid en bedömning av om ett nytt arbete de facto ger samma reallön som det gamla arbetet eller ej.

Studier som tar sådana hänsyn är dock ytterst sällsynta. Detta är ett mindre problem om de regionala prisskillnaderna är försumbara. I USA uppges dock prisskillnaderna mellan högsta och lägsta delstat uppgå till 40 procent. En arbetslös som flyttar från delstater med låg prisnivå måste därför få en vida högre nominell lön för att kunna kompensera för lokala prisskillnader. De studier som görs tar dock inga sådana hänsyn. Hur stort felet blir är omöjligt att säga men effekten av flyttningar borde försämra utfallssiffrorna. Betydelsen av flyttningar i USA kan illustreras av att den svåra ekonomiska krisen i början av 1990-talet som slog hårt på Kaliforniens förvars och högteknologiföretag ledde till att på tre år nettoutflyttade 1,5 miljoner individer. I andra studier av bland annat Blanchard och Katz (1992) har visat att just nettoutflyttning från delstater med hög arbetslöshet är den viktigaste faktorn bakom delstaternas förmåga att klara arbetslöshetschocker, jämte federalt stöd.

2.3. Svenska studier av arbetsförlust och arbetslöshet

Under denna rubrik kommer att behandlas ett urval svenska studier med framförallt inriktning på ekonomiska effekter.

2.3.1. Varsel och förlust av arbete på den svenska arbetsmarknaden

Ann-Christin Jans (2002) behandlar i sin avhandling *Notifications and Job Losses on the Swedish Labour Market* vad som hänt en stor grupp som varslats om uppsägning. Jans studerar om varslen genomförts, om individerna fått nytt arbete, deras löneutveckling och med uppdelning på en rad bakgrundsfaktorer som kön, ålder, anställningstid och utbildning.

Studien avser två län Södermanland och Östergötland och de cirka 16 000 som varslades 1991–1992 som följts upp till 1996. Den innehåller en analys av vad som skedde med de varslade i dessa län och för den perioden. Den period som analyserades var inledningen till den allvarligaste arbetsmarknadskrisen i modern svensk historia där först industrin hårt drabbades sedan byggnadsverksamhet och därefter offentlig sektor. Arbetslösheten i de två länen följde nära den nationella utvecklingen under krisåren, möjligen kan man säga att krisen slog något tidigare här än nationellt. Sammantaget begränsar dessa faktorer självfallet vilka slutsatser som kan dras till läget i dag. Jans studie tar inte heller upp om de drabbade tvingas till flyttning eller längre pendling. Och beaktar därför inte om de arbetslösa som fått nya jobb tvingats till högre utgifter för att få dessa arbeten. Studien bygger på dem som varslats och registrerats hos arbetsmarknadsmyndigheten vilket innebär fall då fem eller fler anställda berörs. Om företagen inte följer

varselreglerna ingår de naturligtvis inte heller. De här begränsningarna är naturliga men innebär samtidigt att i likhet med internationella studier analyserar Jans effekterna för individer med en från början mer fast relation till arbetsmarknaden.

2.3.1.1. Varsel och uppsägning

Vanligen brukar en grov tumregel vara att mellan 25 och 40 procent av givna varsel inte leder till faktiska uppsägningar. Det finns en rad skäl till detta, det ekonomiska läget kan ha förändrats under mellantiden, anställda kan frivilligt ha lämnat företaget, förhandlingar skett mellan fack och arbetsgivare men också att antalet varsel varit taktiskt betingade eller inte helt underbyggda.

Jans studie anger att det fanns branschskillnader och att relativt sett fler kvinnor i slutändan drabbades än de ursprungliga varslen angett, att för tjänstemän fanns motsatt tendens. Inom sektorer som detaljhandel, restauranter, hotell, försäkring genomfördes en högre andel av varslen än inom industrin. En möjlig förklaring till tjänstemäns lägre andel skulle kunna vara att fler i denna grupp lämnar företaget under varselperioden. Noteras bör att det också fanns exempel där varslen underskattade antalet senare uppsagda.

Ett intressant resultat i studien var att ju längre varseltiden var, desto lägre andel av de varslade drabbades av arbetslöshet. Detta kan tolkas som att både individer och myndigheter utnyttjade den extra respittiden för att aktivt söka alternativa sysselsättningar. Enligt Jans stämmer detta med amerikanska forskningsresultat.

Mer än 60 procent av de varslade i Jans studie drabbades dock av kortare eller längre arbetslöshet. Denna nivå kan givetvis vara konjunkturberoende och lägre vid en bättre generell arbetsmarknad.

Vid rena företagsnedläggningar blev effekterna annorlunda än vid mindre neddragningar. I det förra fallet blev fler sysselsatta utan att behöva hamna i arbetslöshet. Orsakerna till detta är oklara; det kan röra sig om återtagna varsel eller om så kallad negativ selektionseffekt, det vill säga att vid mindre neddragningar söker företagen i så stor utsträckning som möjligt att varsla mindre attraktiv arbetskraft som möter större svårigheter vid arbetslöshet. Ett stöd för detta ges av att trots turordningsregler var det en oproportionerligt hög andel äldre anställda som varslades vid partiella neddragningar också jämfört med hela nedläggningar. Detta indikerar enligt Jans att turordningsreglerna ofta förbigicks. Ett typiskt drag för de nedläggningar som skedde under undersökningsåren var att de i hög grad berörde mansdominerade arbetsplatser.

2.3.1.2. Arbetslöshet och nytt arbete

Man kan summera resultaten som att i den första fasen efter det att arbetet försvunnit finns skillnader mellan olika grupper med avseende på om de tvingas till arbetslöshet eller får nytt arbete direkt. Som nämnts innebär nedläggningar större

möjligheter för de berörda att undvika en arbetslöshetsperiod. Samma effekt har enligt Jans studie faktorer som längre varseltid, högre utbildning, ålder, samboende, och svenskt eller nordiskt medborgarskap. Däremot finns inga skillnader mellan män och kvinnor.

För dem som blir arbetslösa finns andra mönster. Forskningen brukar ange att de med längre varseltider får längre arbetslöshet än de utan varseltid. Kvinnor får svårare att få nya heltidsjobb men verkar i högre utsträckning acceptera deltidanställningar. Däremot verkar män och kvinnor ha samma benägenhet att acceptera arbetsmarknadsprogram. Invandrare har svårare att lämna arbetslösheten. De med mycket låg eller ingen arbetslöshetsersättning lämnade tidigare arbetslösheten. I USA visade äldre forskning refererad av Jans att i medeltal blev avskedade arbetslösa under en period av 25 till 30 veckor. Varseltider minskade den tiden men om man drabbades av arbetslöshet fick de varslade längre arbetslöshet än övriga arbetslösa (se Swain & Podgurski, 1990).

2.3.2. Långsiktiga effekter av arbetsförlust

I en ny studie studeras effekterna av nedlagda arbetsställen i Sverige 1987 (Eliasson, 2005; Eliasson & Storrie, 2004). Studien innefattar alla arbetsplatser som lades ned och hade minst tio anställda och innefattar inte bara de individer som fanns kvar vid den slutliga nedläggningen utan också de som lämnade under nedläggningstiden. Därigenom ingår sannolikt även de på arbetsmarknaden starka individer som själva lämnade företaget och de marknadssvaga som företagen tidigt kan ha försökt sortera ut. Därigenom undviks en ofta förekommande störning i nedläggningstudier.

Totalt ingår cirka 4 400 anställda i november 1986 som jämförs med 115 000 slumpmässigt utvalda personer som inte förlorade jobbet vid nedläggning av företaget 1987. Endast arbetsställen med minst tio anställda och bara personer under 50 år ingick i studien. Huvudresultatet är att de unga klarade sig klart bättre än de äldre. I alla grupper som drabbades av nedläggning steg initialt arbetslösheten mycket mer än i jämförelsegruppen och låg 8 till 14 procentenheter högre efter cirka ett år. Därefter och under den extremt starka konjunkturen 1989 till 1990 minskade skillnaden dramatiskt till 2 till 4 procentenheter för att bli försumbar i den yngsta gruppen (upp till 30 år). I takt med att tiden gick och parallellt med en extrem högkonjunktur i Sverige förbättrades läget främst för huvudgruppen så att 1989 var skillnaden i arbetslöshet 2 till 4 procent i olika åldersklasser. Därefter blev skillnaderna icke signifikanta för de yngre än 30 år och sjönk ned till 2 procent för 30–50 åringar.

När den ekonomiska krisen i början av 1990-talet slog till, steg dock arbetslösheten kraftigare och sysselsättningsgraden sjönk mer för den studerade gruppen än för kontrollgruppen. Arbetslösheten för de som 1987 var över 30 år låg 4–6 procent högre 1995 än motsvarande åldergrupp i kontrollgruppen.

I den så kallade FOS rapporten (Faxén m fl, 1988) undersöktes de ekonomiska effekterna av att arbetsställen lades ned inom industrin åren 1970–1987. Av råmaterial till den studien framgick att år 1987 lades arbetsställen ned som enligt industristatistiken året innan hade sysselsatt 11 732 personer. Detta motsvarade 1,5 procent av den totalt registrerade arbetsstyrkan inom industrin, samma andel som året före men lägre än genomsnittet för 1970–1987 som var 1,83 procent. Detta genomsnitt hade dock dragits upp av en rad lågkonjunkturår i slutet på 1970 talet och åren 1982–1985 då regelmässigt mer än två procent av antalet industrijobb årligen försvann genom att arbetsställen lades ned.

I detta avseende kan man därför säga att de som 1987 förlorade arbetet gjorde det i en bra konjunktur som sannolikt sedan förstärktes mot slutet av 1980 talet. I FOS-analysen finns också uppgifter om nystartade arbetsställen. Just 1987 sysselsatte dessa 12 373 anställda vilket motsvarade 1,65 procent av arbetsstyrkan inom industrin. Detta var högre än genomsnittet för 1970–1987 som låg på 1,35 procent. Här kan inte heller uteslutas att vissa arbetsställen omformats så kraftigt och kanske bytt branschtillhörighet varför ett antal nytillkomna kan vara skenbara liksom ett antal nedlagda. Nettot innebar en ökad arbetsstyrka på blygsamma 0,1 procent vilket dock innebar ett väsentligt bättre läge än det negativa årliga netto på omkring 0,5 procent som gällde för hela industrissysselsättningen 1970–1987. Att industrissysselsättningen sjunker trendmässigt är ju också faktiskt ett generellt förlopp i alla utvecklade industriländer.

Detta innebär att de som förlorade sitt industrijobb 1987 kom ut på en klart bättre arbetsmarknad än de som hade drabbats tidigare på 1970- och 1980-talen. Nästan vart femte industrijobb hade försvunnit från 1970 till 1987 både genom nettonedläggningar och genom krympning av befintlig verksamhet och ett okänt antal hade omregistrerats från industriell verksamhet till tjänsteverksamheter.

För hela 13-årsperioden har huvudgruppen klart lägre sysselsättningsnivå än kontrollgruppen. De starkaste effekterna finns för den äldsta gruppen följt av gruppen 30–40 år. Andelen som hamnar utanför arbetskraften ökar med 1–2 procent för huvudgruppen och här dominerar sannolikt sjukdom och handikapp och bland de äldsta grupperna.

Sammanfattningsvis innebar en god konjunktur som den vid slutet av 1980-talet att huvudgruppen relativt snabbt sugts upp i ekonomin i nästan samma grad som kontrollgruppen men att de sedan var mer känsliga för nedskärningarna under krisåren på 1990-talet. De som drabbas av nedläggningar drabbas därför av långsiktigt negativa effekter. Detta gäller för de individer som var äldre än 30 år vid nedläggningstillfället.

De som tvingas bort vid nedläggningar hamnar sannolikt i arbetstillfällen som i många fall är osäkra ”New Jobs End Early” (Farber, 1998). En slutsats är också konjunkturläget betydelse för hur individer drabbas av nedläggningar. Individernas bästa skydd är en stark allmän konjunktur. Observera också att vid nedläggningar drabbas alla anställda oavsett marknadsstyrka medan vid neddrag-

ningar av arbetsstyrkan kan de individer med den svagaste arbetsmarknadspositionen trots lagstiftning drabbas hårdare.

Eliasons och Storries studie har en rad unika drag; man följer en klart definierad grupp av personer som ett visst år förlorade sina arbeten genom att företagen/arbetsställena lades ned över en längre tidsperiod och man har en stor väldefinierad och rimlig jämförelsegrupp. Man har mycket data om individerna i de två grupperna före nedläggningsillfället och följer dem sedan under en extrem högkonjunktur en extrem krisperiod och under en återhämtning i ekonomin. Undantagna var personer över 50 år, en grupp som normalt drabbas hårdast av nedläggningarna. Man har bara med arbetsställen med minst tio anställda varför totalantalet i huvudgruppen begränsas till drygt 4 000 personer och med 371 nedläggningar. Slutet på 1980-talet var också en extrem period i svensk ekonomi där få företag lades ned efter att många lagts ned tidigare år. Många av de 1987 nedlagda kan ha varit relativt nystartade och ett fåtal större nedläggningar kan ha stor tyngd i materialet. Det är väl känt att i sådana fall brukar statsmakterna gripa in med stöd till ersättningsverksamhet.

Vid uppföljningen studeras endast om personerna var sysselsatta i november åren fram till 1999 däremot inte sysselsättningen övriga delar av året eller i vilken grad deltidsarbete förekommer. I amerikanska studier framkommer att de som arbetar vid nedlagda företag oftare än andra först tvingas till deltidsarbete.

Kontrollgruppens sammansättning är central. Här utgörs den av dem som hade arbete i november 1987 och vars arbetsplatser inte lades ned detta år. Men i gruppen måste finnas många som förlorat arbetet via nedläggningar tidigare år till exempel 1975–1986 eller efter 1987 och då i synnerhet under krisåren i början av 1990 talet. Studien blir på det viset enbart mellan de som 1987 förlorade jobbet via nedläggning och alla andra.

Vid redovisningen av resultatet gör forskarna en uppdelning i fyra delar: direkt effekt efter nedläggningen, återhämtningen, effekter av lågkonjunkturen i början av 1990-talet och de långsiktiga effekterna. När det gäller de omedelbara effekterna direkt efter nedläggningen har undersökningsgruppen en åtta procent lägre sysselsättningsnivå än den matchade kontrollgruppen. Den äldsta åldersgruppen de som år 1987 var mellan 41 och 50 år hade det största sysselsättningsgapet mellan undersöknings- och kontrollgrupp. Under återhämtningsperioden har de yngsta åldersgrupperna den snabbaste och mest positiva utvecklingen och gapet mellan de två grupperna elimineras i det närmaste. För de äldre går återhämtningen långsammare och sysselsättningen stannar på en lägre nivå (Eliasson & Storrie, 2004, s 13–15). Under lågkonjunkturen i början av 1990-talet ökar gapen mellan de uppsagda och kontrollgruppen när det gäller sysselsättningen. Störst blir skillnaden i de äldre åldersgrupperna. Arbetslöshetsskillnaderna visar inte samma tydliga ökning mellan de två grupperna. De långsiktiga resultaten mot slutet av 13-årsperioden visar på samma tendens, att det är de äldre uppsagda som är mest sårbara och vars sysselsättningsnivå förblir lägre än kontroll-

gruppens. Skillnaderna när det gäller arbetslöshet är inte lika tydliga. Däremot framträder samma åldersrelaterade mönster avseende dem som lämnar arbetskraften som uppträdde angående sysselsättningen. De äldre hade en högre andel som lämnade arbetsmarknaden.

Skillnaderna efter nedläggningen ter sig mindre mellan huvudgrupp och kontrollgrupp om man tar hänsyn till skillnaderna i arbetslöshet före nedläggningen. Men skillnaderna ökar om man skulle kunna ha tagit hänsyn till att många i kontrollgruppen antingen före eller efter 1987 förlorat sina arbeten. Uteslutandet av de äldsta, över 50 år, är nödvändigt i en så här lång tidsseriestudie, men det leder till en underskattning av effekterna av nedläggningarna. Att inte deltidsarbete, det vill säga sannolikt deltidsarbetslöshet, ingår underskattar också effekterna.

Sammantaget finner undersökningen lägre sysselsättning, högre arbetslöshet och större sannolikhet för att lämna arbetskraften bland dem som blev uppsagda i jämförelse med kontrollgruppen. De äldre har en högre sårbarhet genom att deras sysselsättningsmöjligheter var beroende av konjunkturvariationerna och en del av dem förefaller hamna i en arbetsmarknadssituation som kallats för permanent tillfällighet (Gonäs, 1989, 1991), det vill säga att finnas i temporära eller tidsbegränsade arbetsmarknadspositioner och pendla mellan sysselsättning, arbetslöshet och olika former av arbetsmarknadspolitiska stöd.

2.3.3. Exempel från omvandling inom den statliga sektorn

Från studien av nedläggningen av Skolöverstyrelsen och Länskolnämnderna (Hallsten, 1998a) framgår att relativt många (70 procent) hade fast arbete tre år efter nedläggningen. De som erhöll fast arbete fick det tidigt i omställningsprocessen. I stort sett lika hög andel män som kvinnor hade fast arbete 1994, tre år efter nedläggningen. Flertalet med nya arbeten var nöjda med dessa. Drygt 40 procent angav att arbetstillfredsställelsen var högre 1994 än i det gamla arbetet. Mer än 2/3-delar var nöjda med sitt nya arbete. Någon klar tendens till negativ yrkeskarriär, som rapporterats från andra studier, märktes därför inte. Drygt hälften av dem som saknade fast arbete hävdade dock att deras ekonomi hade utvecklats negativt, jämfört med 14 procent av dem som hade fast arbete.

Studier har även gjorts av neddragningar inom försvarsmakten där man undersökt arbetsmarknadsförankring och hälsa för civilanställda inom Försvaret som förlorade sina arbeten 1997 (Eriksson & Hallsten, 2003). Undersökningsgruppen skiljer sig i flera avseenden från uppsagda personer från Skolöverstyrelsen och länskolnämnderna (SÖ/LN), som tidigare studerats med liknande syfte. Studien hade en prospektiv design med datainsamlingar från avvecklingarnas alla faser: Före, under samt ett år och tre år efter avvecklingarna. Vid det sista enkättilfället år 2000 svarade 281 personer (92 procent av de svarande från föregående mättilfälle och 65 procent av den ursprungliga undersökningsgruppen) av de civil-

anställda. Nästan 2/3 (66 procent) hade nytt arbete, sju procent var arbetslösa och 21 procent hade pension. Knappt 4/5 (78 procent) hade en trygg inkomst från fast arbete eller pension.

För en klar majoritet av gruppen hade således omställningen till nya verksamheter och arbete förlöpt ganska väl och många uttryckte trivsel med sin nya verksamhet, oavsett om de hade nytt arbete eller befann sig i annan verksamhet. Män gick i högre grad till arbeten i den privata sektorn än vad kvinnor gjorde. Andelen återanställda respektive arbetslösa avvek inte påtagligt från de resultat som tidigare undersökningar av uppsagd personal visat.

Eftersom situationerna ofta varit olikartade för uppsagda grupper kan jämförelser bli svårtolkbara, och få studier har följt uppsagd personal under så lång tid som tre år efter deras arbetsförlust. En sådan studie är emellertid undersökningen av de statsanställda i Kristianstad som sades upp 1991–1995 (Andersson & Trajkovska, 1996). Efter tre år hade 62 procent av kristianstadgruppen fått nytt arbete och 14 procent var arbetslösa, vilket var ett något sämre resultat än den tidigare refererade studien av uppsagda civilanställda inom Försvaret (Eriksson & Hallsten, 2003). Kanske kan den mer gynnsamma konjunkturen under senare delen av 1990-talet ha bidragit till det relativt positiva utfallet. Andelen som återfått anknytning till arbetsmarknaden bland de civilanställda låg en likartad nivå som de som sagts upp vid industriomvandling på 1980-talet. Efter två år hade då 54 procent av de uppsagda industrianställda nya arbeten och 15 procent var arbetslösa (Gonäs, 1991). I jämförelse med SÖ/LN-anställda blev dock utfallet något sämre för de civilanställda. Hela 80 procent av SÖ/LN-gruppen hade nytt arbete och bara en procent var öppet arbetslösa efter tre år. Skillnaden i utfall kan av flera skäl förefalla något överraskande. De SÖ/LN-anställda var i genomsnitt något äldre än de civilanställda och konjunkturen var sämre under åren 1991–1994 än under 1997–2000. Dessutom skulle könsfördelningen kunna tala för att en mindre andel av de SÖ/LN-anställda skulle få ny stabil arbetsmarknadsförankring. Observera dock att vid jämförelserna mellan utfallet för de olika grupperna har ingen hänsyn till regionala skillnader i arbetsmarknadsläge kunnat tas.

Sammanfattningsvis för studien av de civilanställda och motsvarande för de anställda från Skolöverstyrelsen och länskolnämnderna är att:

- en klar majoritet av de uppsagda hade nya arbeten och en trygg inkomst tre år efter avvecklingarna;
- de flesta nyanställningarna ägde rum kort tid efter avvecklingarna.

2.3.4. Inkomstförlusterna

Det är väl känt och närmast självklart att arbetslöshet är förenat med inkomstförluster. Framför allt i amerikansk forskning studeras detta särskilt med beaktande av konjunkturen. I USA med de stora löneskillnader som finns inom

företagen, mellan företag, mellan branscher, mellan fackligt organiserade och de oorganiserade, sektorer och delstater kan förlusten av arbetet innebära mycket stora inkomstförluster. Klassiska exempel som brukar nämnas är bilindustrins anställda som permitterades vid modellbyten eller avskedades under lågkonjunkturer men där man dock höll sig kvar i regionen för att invänta bättre tider i stället för att acceptera kanske halva lönen i andra sektorer.

I Sverige med mycket jämnare lönefördelning borde strukturomvandling vara lättare att genomföra och inkomstförlusterna för branschbytare vara mindre och därmed svårare att statistiskt beräkna.

Edin (1988) fann dock stora inkomstförluster för dem som förlorat sina anställningar. Jans (2002) har också sökt analysera samma problem. En svaghet är dock att hon, som tidigare nämnts, tvingats begränsa sig till de i arbete i november 1991 respektive november 1996. Personer kan ju ha arbetat andra delar av åren varför novemberdata blir mer indikation på än exakta uppgifter om inkomstutvecklingen. Var fjärde person med arbete i november 1991 saknade arbete i november 1996. Detta kan indikera mycket stora mänskliga och ekonomiska kostnader med arbetslösheten. Var fjärde skulle ha kunnat pensionerats, varit arbetslösa, studerat, återgått till hemmet eller av mer naturliga skäl ha förtidspensionerats eller till och med ha avlidit. Många av dessa kan dock ha arbetat del av året, dock inte i november som studien omfattar. Men att enligt Jans studie en fjärdedel inte hade arbete i nov 1996 är en allvarlig indikation på stora problem för många vid förlust av anställningen.

För de övriga, drygt 70 procent, hade man i studien inte kunnat följa löneutvecklingen per timme utan använde i stället begreppet "earnings" som väl på svenska närmast ska tolkas som årslöneinkomsten. Studien klargör dock inte vad lönemåttet exakt avser och om till exempel avdrag för resor etcetera gjorts.

Ett annat resultat av studien är att de som fann nytt arbete inom den gamla branschen fick bättre löneutveckling än de som tvingades till branschbyte. Löneutfallet varierade mycket individuellt och det fanns en grupp som hade högre löner 1996 än 1991. Däremot vet man självklart inte vad den gruppen skulle ha tjänat om individerna inte drabbats av varslet. I genomsnitt (för de med arbete i november 1996) var "earnings" lägre än 1991 och om man beräknar reallönen genom att justera med konsumentprisindex utveckling hade 45 procent högre reallön än tidigare och 55 procent lägre. Om man jämför med de personer som hela perioden 1991–1996 hade arbete visar det sig att i den gruppen hade 72 procent fått högre lön. De som varslades men hade nytt arbete i november 1996 hade därför en sämre reallöneutveckling än de som inte varslats.

Män i byggnadsverksamhet, transportväsen, och offentlig sektor fick större löneminskning än andra grupper, till exempel de i detaljhandel och industri.

Totalt sett för de med arbete i november 1996, men varslade 1992–1994, var "earnings" 1996 omkring 3 procent lägre bland män och 4 procent lägre bland kvinnor jämfört med 1992. De som däremot sluppit varslen och arbetat hela

perioden 1992–1996 hade fått inkomstökningar med 19 procent för män respektive 12 procent för kvinnor. Vid en sådan jämförelse blir följaktligen inkomstförlusterna stora för de som drabbades av varsel, i synnerhet sedda i relation till de relativt små löneskillnaderna totalt sett på svensk arbetsmarknad (Jans, 2002).

2.3.5. ”Den permanenta tillfälligheten”

Traditionellt har industrisektorn varit det främsta studieområdet när det gäller uppsägningar och det ofrivilliga arbetsbytet. I ett tidigare avsnitt visades också på resultat från studier av omvandlingen inom den statliga sektorn. 1990-talets strukturomvandling skedde, inte minst inom den primärkommunala verksamheten. I denna sektor är tillfälliga arbeten som vikariat och behovsanställningar vanliga. Samma förhållande gäller i andra typer av tjänstearbete där en stor andel av kvinnorna finns på den svenska arbetsmarknaden. Enligt Wikman (2002) har antalet tillfälliga anställningar ökat markant under 1990-talet. Han anger som en av de främsta orsakerna strukturella förändringar på organisationsnivå bort från storskalig produktion och till en koncentration på egen kärnverksamhet och utläggning av annan verksamhet till andra producenter.

Holmlund och Storrie (2002) menar att den svenska 1990-tals krisen var avgörande för ökningen av de tillfälliga anställningarna. Lågkonjunkturen innebär att företagen blev väldigt restriktiva med att anställa personal med tillsvidareanställningar. Konjunkturläget och den låga efterfrågan på arbetskraft var en förklaring till ökningen av de tillfälliga kontrakten i denna studie. Oavsett förklaringsgrund gäller att de tillfälliga anställningsformerna ökat i omfattning och att de berör flera grupper på arbetsmarknaden än tidigare. Fritzell och Lundberg (2000) visar i *Välfärdsbokslutet* att risken att ej få en fast anställning är högre för kvinnor, utrikesfödda, yngre samt ensamstående personer.

I redovisningen av resultaten från Strukturomvandlingsprojektet STOP visade Gonäs och Westin (1993) på olika utfall för de kvinnor och män som förlorade arbetet i det undersökta företaget. De uppsagda kvinnorna från industriföretagen fick i betydligt lägre utsträckning än männen ett nytt fast arbete. I stället fick de tillfälliga arbeten inom primärkommunal verksamhet. Många gick från de sämre betalda delarna av industriarbetet till motsvarande inom vård och omsorgssektorn där arbetet dessutom var tidsbegränsat. I en stegvis analys undersöktes i ett första steg vilka personer som hade lämnat resp. stannat kvar i arbetskraften vid tvåårsperiodens slut. Det var framförallt de äldre, de över femtio år, både kvinnor och män samt personer i yrken med låga kvalifikationskrav som stannade kvar i arbetskraften. I nästa steg ställdes frågan hur många som hade ett fast arbete av dem som var kvar i arbetskraften. Här visade det sig en tydlig skillnad mellan könen, där männen hade en stigande andel i fast arbete i förhållande till socioekonomisk status, ju högre status ju högre andel i fast arbete. För kvinnorna gällde inte samma tydliga utveckling i förhållande till socioekonomisk till-

hörighet. Att vara yrkesarbetare eller tillhöra ett tjänstemannayrke i det företag som de blev uppsagda ifrån ökade inte nämnvärt deras chanser att få ett nytt arbete (se nedanstående tabell).

Tabell 2.1. Skattade andelar i fast arbete av dem som stannade kvar i arbetskraften fördelade på kön och socioekonomisk bakgrund. Källa: Strukturomvandlingsprojektet, (Gonäs & Westin, 1993, s 430).

Socioekonomisk bakgrund	Okvalificerade arbetare	Kvalificerade arbetare	Tjänstemän
Män	55	68	75
Kvinnor	43	39	51

När ålder introducerades i modellskattningarna visade det sig att sannolikheten minskade drastiskt för både kvinnor och män som var 50 år och äldre när de förlorade sina arbeten att hitta ett nytt fast arbete. I det tredje steget analyserades sannolikheten för att vara arbetslös för de som fanns i gruppen ”kvar i arbetskraften, men utan fast arbete”. Här visade det sig att ålder var en kraftig indikator; 77 procent av männen som var 50 år och äldre var arbetslösa och 64 procent av kvinnorna.

En longitudinell analys gav till resultat för både kvinnor och män att om man var i arbetsmarknadspolitiska åtgärder eller hade ett tillfälligt arbete ökade inte chansen att göra en övergång till ett fast arbete. Snarare var det så att dessa positioner innebar de lägsta övergångssannolikheterna till ett fast arbete. Dessutom visade det sig att om man varit i dessa positioner ett antal gånger ökade inte sannolikheten för individen att få ett nytt fast arbete. Detta fick oss att resonera i termer av permanent tillfällighet; det vill säga att individerna under lång tid hamnar i tillfälliga arbetsmarknadspositioner och vandrar mellan olika arbetsmarknadspolitiska åtgärder och tillfälliga jobb och detta ökade inte chansen till att återfå en fast förankring på arbetsmarknaden i form av ett nytt fast arbete.

I en studie som omfattar 149 korttidsutbildade landsortsboende kvinnor studerar Westerlund och Svensson (2001) deras vägar genom arbetslöshet och arbetsmarknadsprogram. Resultaten pekar på att kvinnorna i stor utsträckning tar hänsyn till familj och sociala nätverk vid val av arbete och arbetsförhållanden. Författarna pekar på att såväl arbetsmarknadspolitiken som forskningen i stor uträkning utformas med hänsyn till tätortsboende män. Om rundgång i olika typer av korttidsarbeten och utbildningar slutligen leder till en förankring på arbetsmarknaden framgår inte av analysen. Övergången från långvariga trygga anställningar till vikariat med tidvis otillräcklig arbetstid synes inte vara en väg som leder till fast förankring i arbetslivet.

Zilj, van den Berg och Heyma (2004) frågar sig om tidsbegränsade arbeten hjälper arbetslösa att återfå en fast förankring på arbetsmarknaden. Det vill säga om det tillfälliga arbetet blir en brygga tillbaka till arbetsmarknaden. De använder en holländsk arbetskraftpanel utformad som en longitudinell databas

(OSA). Data täcker perioden 1988 till 2000 och täcker ungefär 4 000 individer per omgång. De som intervjuades i en omgång uppmanas att delta två år senare, såvida inte alla i hushållet vid detta senare tillfälle är 65 år eller äldre. Individerna utfrågas om sin arbetsmarknadshistoria under dessa två år och får ange vad de gjort och varaktigheten för olika verksamheter. Här rör det sig således om ett hushållsurval och inte ett urval av personer som blivit uppsagda eller vars anställning upphört av andra skäl, till exempel att åtaget arbete är slutfört. Forskarnas resonemang kring skillnaderna mellan könen när det gäller utfallet avseende fasta och tillfälliga arbeten kan illustreras med följande citat:

”However, men with a partner but without children have lower transitions rates into temporary work, and this suggests that such men simply focus their search effort on regular work. Women with a working partner and women without children have higher transition rates into temporary work. Women with a working partner are often not breadwinner and may therefore have lower need for job security” (Zilj m fl, 2004, s 20).

Här lämnar ekonomerna den strukturella förklaringen till de skilda arbetsmarknadsmönstren för kvinnor och män och övergår till en diskussion om individuella preferenser. Till saken hör att kvinnornas sysselsättningsnivå ökat kraftigt i Nederländerna under det senaste decenniet (Employment in Europe, 2004). Forskarnas slutsats är att det är svårt för de arbetslösa att erhålla ett tillfälligt arbete, men om så sker ökar chanserna till att också erhålla ett fast arbete.

Denna holländska studie illustrerar utvecklingen inom arbetsmarknadsforskningen under senare år. Tillgången till paneler där det är möjligt följa individer över tid gör det möjligt att tillämpa sofistikerade statistiska analysmetoder som kräver stora datamängder. I denna studie är det fråga om retrospektiva data, där den enskilda individen fått rekapitulera sin arbetsmarknadshistoria. Detta kan innebära en mängd fel i grundmaterialet på grund av minnesfel och bristande dokumentation. Samtidigt är det i detta fall omöjligt att få kunskap om kvalitativa aspekter på de jobb som den enskilda individen haft under uppföljningsperioden, vare sig när det gäller lön eller arbetstider. Risken är här att tillgången till stora dataset, en kraftfull dator och ett bra dataprogram för analys av longitudinella data får styra val av problem och frågeställningar, i stället för tvärtom. En prospektiv ansats är enligt vår uppfattning att föredra.

Vi kommer att återkomma till diskussionen av individuella anpassningsstrategier och coping-mönster senare i denna sammanställning. Men en viktig fråga i detta sammanhang rör kunskapen om de kvalitativa aspekter på de nya arbetena. Det finns i litteraturen olika ansatser när det gäller motiven bakom arbetslöshet och möjligheterna att finna nya arbeten. En av de viktigaste på området är den som Marie Jahoda formulerat om arbetets latent funktion och vilka följder som uppstår för individen av att förlora sitt arbete (Jahoda, 1982). Enligt Jahoda kan det vara viktigare att få vilket arbete som helst än att fortsätta vara arbetslös,

medan andra forskare menar att det finns viktiga kvalitativa aspekter på arbetet som måste vara uppfyllda. Warr (1987) menar att det finns fördelar av att förlora dåliga jobb innebärande att arbetslöshet kan ses som en lättnad och inte en börda. Walsh och Jackson (1995) studerade kvinnor och män som blivit arbetslösa och som aktivt sökte arbete. Individerna levde alla som samboende och hade minst ett barn. Studien pekade på att man i analysen av reaktionerna på arbetslöshet måste infoga kön och familjeförhållanden för att förstå människors reaktionsmönster och handlingar. Män och kvinnor hade olika handlingsmönster, där mäns aktiviteter utfördes som ersättning för den förlorade anställningen och inom de ramar som anställningen tidigare förhållit sig till familjelivet. Aktiviteten tog den plats som arbetet tidigare haft i familjens sociala situation. Kvinnorna reagerade annorlunda, deras aktiviteter syftade till självförverkligande och att skapa en ny psykologisk niche för sig själva utanför familj och partner. Om inte partnern stödjer mannens aktivitet påverkar det knappast hans verksamhet, eftersom den sker i samma tider och under samma förutsättningar som när han förvärvsarbetade. För kvinnan som däremot söker en ny bana och självförverkligande inträder problem i lägen när partnern inte ger stöd och det traditionella familjemönstret lägger hinder i vägen. Eliasson (2005) studerar arbetslöshetens konsekvenser i termer av äktenskaps varaktighet.

För att återknyta till den tidigare citerade holländska studien av Zijl, van den Berg och Heyma (2004) är det viktigt att reflektera kring försörjarroll och familjerelationer i samband med analysen av individuella omställningsstrategier och individernas möjligheter att få nytt arbete. Uppfattningen att mäns och kvinnors individuella val sker inom ramen för den traditionella enförsörjarfamiljen riskerar att ge felaktiga tolkningar till skeenden, inte minst i ett läge när snart 50 procent av arbetskraften består av kvinnor. Forskarna förbiser strukturella förklaringar som segregationsmönster på arbetsmarknad och könsstereotypa uppfattningar samt inte minst diskriminerande rekryteringsmönster när det gäller den låga andelen av kvinnorna som erhöll fast arbete.

2.4. Nordamerikanska studier av arbetsförlust och arbetslöshet

I detta avsnitt startar vi med att redogöra mer i detalj för de resultat som framkommit genom den statistik som det amerikanska arbetsmarknadsdepartementet tagit fram sedan början av 1980-talet. Därefter går vi över till att ta upp resultat från några andra studier, bland annat en kanadensisk studie som vi funnit intressant ur metodologisk synvinkel och en forskningsöversikt av Kathy Hanisch (1999) där hon i en längre artikel sökt bestämma det amerikanska forskningsläget avseende förlust av arbete genom uppsägning och arbetslöshetens effekter för perioden 1994 till 1998. Översikten är uppdelad i olika delar och behandlar arbetslöshet och omfattning av uppsägningar, arbetslöshetens omfattning och innebörd, individuella erfarenheter av arbetslöshet och dess konsekvenser, inne-

börden av arbetsförlust, möjligheter att få nytt arbete och interventioner av olika slag. Artikeln avslutas med en diskussion av forskningsbehov avseende förlust av arbete och arbetslöshet.

2.4.1. Risk och kostnader för att förlora jobbet

I USA finns en spridd uppfattning om att risken för att förlora arbetet genom att ens arbetsplats läggs ned är högre än i andra länder och högre än tidigare. Dessa uppfattningar verkar dock sakna empiriskt stöd. Det är sannolikt så att det är den upplevda och inte den faktiska risken som styr löntagarnas beteende. Löntagarnas otrygghetsförväntningar är höga. Avskedanden är också fortfarande vanliga i alla konjunkturlägen och skillnaderna i risk har minskat mellan arbetare och tjänstemän.

Det som utmärker amerikansk arbetsmarknad är inte att risken att förlora arbetet skiljer sig starkt från andra länder utan mer att de ekonomiska och sociala konsekvenserna av att förlora arbetet är mycket större i USA. Det ekonomiska skyddet vid arbetslöshet är efter europeiska mått bristfälligt och kortvarigt. De som får ett nytt arbete tvingas relativt ofta acceptera lönesänkningar och många som tidigare, via arbetsgivaren, haft sjukförsäkring för sig och sin familj förlorar denna. Vid en jämförelse av andel uppsagda i förhållande till antalet sysselsatta (displacement rate) finner Kletzer (2001) att nivån låg något högre för de 14 europeiska länder, som ingår i den europeiska panelundersökningen (ECHP) än i USA. För de europeiska länderna låg nivån på 2,8 procent mot 2,2 procent för USA. Tidsperioderna skiljde sig dock åt. För de europeiska länderna omfattade beräkningen åren 1994–2001, medan för USA rörde det sig om åren 1979–1999 (Kletzer 2001, *Employment-in-Europe-2004*, 2005). I samma analys visar det sig att Canada särskiljer sig som ett land där andelen uppsagda, speciellt inom starkt konkurrensutsatt industri var så högt som 8,3 procent, betydligt högre än andra länder i jämförelsen.

OECD betonar i sin stora översikt i *Employment Outlook 2005* likheterna mellan europeisk och amerikansk arbetsmarknad avseende arbetsförluster i olika sektorer (*Employment-in-Europe*, 2004, 2005). OECD bygger på studier som särskiljer internationellt starkt konkurrensutsatt industri, medelstarkt utsatt, mindre utsatt industri och servicesektorn. Europa representerades av ett genomsnitt av 14 EU länder, dock ej Sverige. De europeiska anställda som förlorade industriarbeten var i genomsnitt äldre med längre anställningstider och högre inkomster än de som förlorade tjänstesektorarbeten. I USA 1979–1999 var enligt OECD andelen som vid intervjutillfället åter var i arbete 63 procent för de som kom från internationellt starkt konkurrensutsatta företag, 67 procent från svagt konkurrensutsatta och 69 procent från tjänstesektorn. I det europeiska materialet för 1994–2001 noterades lägre tal med 52 procent för starkt konkurrensutsatt industrisektor och 60 procent för de från mindre utsatt industri och 57 procent för

tjänstesektorn. OECD betonar dessa skillnader mellan USA och Europa. Vi ser de dock som begränsade givet de mätproblem som finns, skillnader i sammansättning, struktur med mera.

OECD hävdar vidare att i USA gjorde de anställda från importkonkurrerande verksamhet de största löneförlusterna när de lyckades få ny anställning – i genomsnitt 13 procent och med en fjärdedel som fick förluster på minst 30 procent. Övriga industrianställda fick något bättre utfall medan de som förlorat arbeten i tjänstesektorn bara fick lönefall på 4 procent om de lyckades få nytt arbete.

De européer som förlorade industriarbeten fick dock inga löneförluster alls och här noterades för tjänstesektorn en sju procent högre lön i det nya arbetet det vill säga för de 57 procent som hade nytt arbete vid intervjun. Vi ställer oss tveksamma till om de studier OECD använt verkligen fångar in effekterna av nedläggningar etcetera eller om de störs av en allmän inkomstutveckling, sammanvägningseffekter, utformning av frågebatteriet, strukturen på de som berörs av nedläggningar etcetera.

OECD formulerar detta som:

”That American job losers in manufacturing should become re-employed more rapidly than their European counterparts but also more often suffer sizeable pay cuts is consistent with the widespread perception that labour markets are more flexible in the United States than in most European countries.”

Många bedömare, inklusive centralbanken, pekar dock på den otrygghet löntagarna upplever mitt i högkonjunkturer. Stora löntagargrupper upplever sin trygghet som hotad. Det skydd fackföreningarna kan ge löntagarna är svagt samtidigt som konsekvenserna för de anställda av att bli avskedade är mycket allvarliga. För många innebär förlust av jobbet ofta inkomstförluster för resten av livet och som ovan nämnts att man förlorar sin egen och familjens hälsovårdsförsäkring.

Bruttoförändringarna på arbetsmarknaden berör i USA:s fall årligen tiotals miljoner anställda. Den nettoökning på 2–3 miljoner som årligen sker av sysselsättningen är därför liten jämfört med de stora bruttoflödena. En rimlig hypotes borde dessutom vara att eftersom 60 procent av nettoökningen i antal sysselsatta beror på ökad arbetsstyrka borde de flesta av de nya arbetena vara tämligen lika de gamla, det behövs fler varuhus, bensinstationer, hotell, restauranger, sjukhus, skolor etcetera.

Ett ofta använt exempel är den högbetalde bilarbetaren som bortrationaliseras men hamnar på kontoret eller på en hamburgerbar och tvingas acceptera en kraftig lönesänkning. I statistiken registreras detta byte som att den lågavlönade industriarbetarkåren minskat med en person medan antalet högavlönade tjänstemän har ökat med en person.

I arbetsmarknadsdepartementets analyser av detta slag har löntagarnas yrken delats in i tre grupper: högavlönade, medelavlönade och lågavlönade. Därefter har man studerat hur de olika grupperna antalsmässigt har utvecklats. Utvecklingen från 1989 till och med 1993 innebar att de hög respektive lågavlönade yrkena båda växte med 5 procent medan medelgrupperna minskade lika mycket. Enligt senare beräkningar skulle sedan dess dock de tidigare som högavlönade klassificerade arbetena ha vuxit snabbast och totalt sedan 1989 med 18,8 procent. De lågavlönade yrkena hade vuxit med 9,4 procent medan numera mittgruppen antalsmässig skulle vara tillbaka på 1989 års nivå.

Dessa data kan naturligtvis tolkas mycket olika: en tolkning är att relativt sett skulle medelklassen minska och samhället polariseras. Slår man ihop de två bättre betalda grupperna får man däremot samma ökning, 9,4 procent, som de sämst betalda.

Professor Medoff vid Center for National Policy (CNP) har beräknat utvecklingen från 1983 med hjälp av ett index som kallas "Job Quality Index" (JQI). Slutsatserna från detta arbete är att de miljoner nya arbete som tillkommit i genomsnitt ger något lägre reallöner än arbetena på 1980-talet. De nya arbetena ger vidare mera sällan pensionsförmåner eller sjukförsäkring. Medoff hävdar att utvecklingen under 1990-talet är oroande eftersom de sociala effekterna av sämre sjukförsäkring och pensionsskydd är allvarliga. Enligt Medoff innebär denna process att fackligt organiserad arbetskraft med hyggliga löner ersätts av oorganiserad arbetskraft med sämre löner.

Otryggheten är som sagt svår att kvantifiera men det är helt legitimt att referera till den även på högsta ekonomiska analysnivå. Riksbankschefen Alan Greenspan gör i sina tal ofta referenser till amerikanska löntagare stora otrygghet när han försöker förklara den låga inflationen och den långsamma kostnadsutvecklingen. Greenspan ser ett sorts utbyte, där stor otrygghet ersätter högre räntor som disciplinerande faktor. Centralbankschefen har uttryckt detta många gånger:

"I flera år har det funnits en ovanlig återhållsamhet i kostnadsutvecklingen som framför allt beror på effekterna av stor otrygghet hos löntagarna. I botten av lågkonjunkturen 1991 visade en undersökning av International Survey Research Corporation att 25 procent av löntagarna befarade att de skulle bli avskedade. År 1996 och trots den klart lägre arbetslösheten och trots det goda arbetsmarknadsläget svarade 46 procent att de upplevde risk att förlora jobbet.

En ytterligare indikator är oviljan att frivilligt byta arbete liksom den fackliga trenden mot allt längre avtalsperioder. I decennier hade man tidigare slutit avtal som nästan aldrig var längre än tre år. Nu sluts fem och sexårsavtal som prioriterar anställningstryggheten och bara ger mindre löneökningar. Den låga strejkkvanten på senare år är ytterligare en indikator på oro för anställningstryggheten" (Svenska ambassaden, 1998).

Det är dokumenterat att löntagarna på senare år accepterar lägre löneökningar i utbyte mot ökad anställningstrygghet. Den obesvarade frågan gäller varför denna otrygghet fortsatt även när arbetsmarknaden, mätt med alla objektiva kriterier, har förbättrats så mycket.

2.4.2. Displaced Workers Surveys (DWS)

Huvudkällan till nästan alla studier i USA om effekterna av att avskedas är USA:s arbetsmarknadsdepartementets (BLS) stora undersökning om Workers Displacement. Detta är källan till många amerikanska forskningsrapporter, internationella jämförelser och den arbetsmarknadspolitiska debatten i USA. I regel förbises dock att materialet har en rad brister som påverkar resultatet. Dessa synpunkter kan synas triviala men tyvärr är det på det sättet att några av de mest uppseendeväckande förändringarna i resultaten kan förklaras av dessa faktorer (Farber, 1997).

Hank Farber är en av de forskare som löpande och noga studerar utvecklingen av arbetslöshetens effekter i USA. DWS bygger på intervjudata där det är individernas uppgifter om och hur de förlorat sina jobb och om dess ekonomiska effekter. Det är således inte ur register etcetera utan individernas uppgivna uppgifter som är basen. I sin tur betyder det att viktigt är hur frågorna är ställda till individerna och att samma eller mycket snarlika frågor har ställts. Farber är mycket kritisk till att frågorna faktiskt har ändrats. Så har till exempel den centrala frågan ändrats från att ha varit om individen förlorat arbetet de senaste fem åren till att bli om det skett de senaste tre åren. Att korrigera för sådana förändringar är viktigt men svårt och därför finns alltid en osäkerhet i tolkningen av om arbetslöshetens effekter förändrats över tiden. Det är då viktigt att observera att den huvudgrupp som studeras är de som för det första tidigare hade ett fast jobb och för det andra arbetat där i minst tre år. En egen grov beräkning pekar mot att kanske cirka 40 procent har kortare anställningstid än tre år och följaktligen cirka 60 procent av de anställda tillhör den grupp som om de avskedas skulle komma med i BLS-studien om Displaced Workers. Den grupp som BLS undersöker är alltså den mest stabila arbetskraften som dessutom oftast har lång yrkeserfarenhet.

Eftersom BLS-studier bara avser de som avskedats men som tidigare haft minst tre års fast anställning har en särskild studie gjorts för de avskedade med tidigare kortare anställning. Här konstaterades att de avskedade i denna grupp uppgick till 2,7 miljoner, vilket relativt sett var en dubbelt så hög frekvens som bland de med längre anställningsperiod. Riskkvoten att förlora ett arbete angavs till 3,2 procent för de med mer än tre års anställning jämfört med 6,7 procent för de korttidsanställda. Arbetsmarknadsdepartementets studier har upprepats under flera år varför vissa tidsserier kan göras. Den viktiga slutsats som dragits av oberoende analytiker i likhet med Farber är att risken att förlora arbetet trots den

hyggliga konjunkturen var lika hög 1993 och 1994, som den var under den tidigare recessionen.

Departementets egen slutsats är att det var lättare att efter en arbetsförlust finna nytt jobb under de goda åren 1995 och 1996 än under den tidigare lågkonjunkturen men att trots detta inkomstsänkningarna för de berörda löntagarna var lika betydande som tidigare.

Det finns strukturella faktorer som borde tala för att arbetsförlust numera skulle få mindre negativa effekter än tidigare. Arbetskraftens utbildningsnivå har trendmässigt höjts och eftersom vid tvärsnittsanalyser de med högre utbildning klarar sig bättre borde detta verka positivt. På samma sätt har andelen så kallade ”white collar”-arbeten ökat. Befolkningen borde vidare ha koncentrerats mer till urbana områden med bredare arbetsmarknader, vilket skulle underlätta omställningar.

Å andra sidan har andelen kvinnor i arbetskraften ökat och andelen som äger bostäder vilket minskar de arbetslösas geografiska rörelser. I det amerikanska samhället har inkomstklyftorna ökat vilket innebär att jobbförlust i ökad grad riskerat leda till löneförluster.

2.4.2.1. Utvecklingen 1981–2001

Enligt Farbers beräkningar har mellan 1981 och 2001 i genomsnitt omkring *tio procent av arbetsstyrkan* förlorat sina arbeten varje treårsperiod på grund av att arbetsplatsen försvunnit eller neddragningar skett. Därutöver har naturligtvis ett okänt antal sagts upp av andra skäl men denna grupp tas inte upp här. Enligt Farber visar en jämförelse mellan 1981–1983 års lågkonjunktur och 1991–1992 års att effekterna i en rad avseenden var mycket snarlika:

- Det var dock något sämre utfall på 1990 talet för de äldre och bäst utbildade anställda.
- Huvudbördan vid nedskärningar bars vid båda tidpunkterna av yngre och sämre utbildade.

Personer med längre anställningstider hade mindre risk att drabbas av arbetslöshet. Många som drabbats av neddragningar hade sannolikt drabbat flera gånger under samma treårsperiod.

2.4.2.2. Andelen uppsagda varierar med konjunkturen

Följande data visar andelen uppsagda under olika konjunkturfaser. De låg på

- omkring nio procent 1987–1989 och 1995–1999,
- nära tretton procent 1981–1983
- Tolv procent 1989–1991
- över elva procent 1993–1995 och 1999–2001.

Dessa tal anger enligt Farber ett mycket klart konjunkturberoende. Men ingen regel utan undantag – avvikande från mönstret var de höga talen vid mitten av 1990-talet trots den då goda arbetsmarknaden. De som drabbades av arbetslöshet hade under hela perioden klara svårigheter att få nytt jobb och då särskilt heltidsarbetande. Även den grupp som hade heltidsarbete före arbetslösheten och lyckades få heltidsarbete efter arbetslösheten hade lägre löneinkomster än grupper som inte drabbades av arbetslöshet. Också under de arbetsmarknadsmissigt mycket goda åren på slutet av 1990-talet fick de arbetslösa vidkännas klara inkomstförluster. Sedan dess har inkomstförlusterna ytterligare ökat.

Den för USA extremt goda konjunkturen under slutet av Clintonåren minskade därför antalet som förlorade jobbet men deras inkomstförluster om de fick nya arbeten var fortfarande betydande.

I Kuhns (2002) studie av tio industriländer framkommer att i de flesta länder förlorar omkring var tjugonde årligen ofrivilligt sina arbeten. Här finns vissa oförklarliga nationella skillnader som kan bero på brister i datamaterialet men forskarna ser än dock det som överraskande att den som extremt flexibel ansedda amerikanska arbetsmarknaden inte har högre andel ofrivilliga registrerade arbetsförluster än andra länder. Tentativt för de fram hypotesen att i ett normalt industriland krävs vid ekonomisk utveckling en så hög andel strukturella förändringar. Kuhn (2002) finner också att risken att förlora sitt arbete är förhållandevis lika i olika industriländer. Men då bör observeras ingen hänsyn tagits till konjunkturläge och att det ofta existerar skillnader mellan länderna när det gäller hur lång anställningstid individerna måste ha haft för att ingå i studien. De finner bland annat extremt låga tal för Japan som de ser som beroende av att man av kulturella skäl undviker att registrera alla avskedade som ofrivilligt avgångna. Även de danska siffrorna är intressanta. Danmark är enligt rapporten ett land med hög omsättning på arbetsmarknaden, starkt arbetslöshetsskydd men svagt anställningsskydd. Länder skiljer sig därför från övriga Europa. Men i studien anges att extremt få i Danmark förlorar sina arbeten vid nedläggning av företag. Talen är mycket låga. Noterbart är att betonar att i länder med små löneskillnader blir följaktligen också löneförlusterna mindre för de som förlorar sina arbeten men får ett nytt än i länder med stora löneskillnader. Det förefaller rimligt att de länder som har små löneskillnader också har mindre prisskillnader vilket kan medföra att de som gör stora löneförluster dessutom möter högre prisnivå vilket ökar reallöneförlusten.

2.4.2.3. Utbildningens betydelse

Högre utbildade hade bättre chanser att få nytt jobb, och möjligheterna till att detta också var ett heltidsarbete. De som lyckades få ett arbete *i samma bransch* som tidigare drabbades av mindre inkomstförluster än om man tvingades byta bransch. Uppsägningarna var vida högre bland lägre utbildade än bland de med

högre utbildning. Samtidigt gäller dock att *de lägre utbildade är mycket mer känsliga för konjunkturen än de bättre utbildade*. Bland de med lägst utbildning (kortare än tolv år) var andelen som förlorade arbetet omkring 12 procent de goda åren 1987–1989 mot över 18 procent lågkonjunkturen 1981–1983. Bland personer med över 16 års utbildning drabbades 6,7 procent de goda åren 1997–1999 av arbetsförlust jämfört med 6,9 procent lågkonjunkturen 1981–1983 och 5,4 procent de bättre åren 1987–1989.

Ett intressant fenomen var att *de bättre utbildades trendmässigt ökade arbetslöshetsrisk inte* berodde på att de numera oftare skulle drabbas av företagsnedläggningar. Denna andel är låg och var relativt stabil över tiden. I stället skedde en ökning av den andel högutbildade som drabbats av att deras arbeten försvunnit inom befintliga organisationer. Denna andel steg från 1,5 procent 1981–1983 till 3,2 procent 1993–1995 för att falla till 2,2 procent 1997–1999 men ånyo stiga till 2,9 procent 1999–2001.

Detta bekräftar den allmänna amerikanska uppfattningen att de som tidigare betraktades som säkra tjänstemannajobb under det senaste decenniet försvunnit och lett till att många individer förlorat. Bland de med enbart tolv års utbildning angav 1,3 procent såväl 1981–1983 som 1997–1999 att deras befattningar försvunnit. Arbetsbrist är givetvis den starkaste konjunkturberoende faktorn jämte nedläggningar.

2.4.2.4. *Ålderns betydelse*

Alla åldersklasser uppvisar ett konjunkturberoende mönster – starkast var sambandet för de yngsta. Perioden 1993–1995 var för alla grupper avvikande med höga arbetsförluster, trots den hyggliga konjunkturen.

De äldsta grupperna, de över 55 års ålder, har över tid en tendens att allt hårdare drabbas av att deras egna arbeten försvunnit.

2.4.2.5. *Hur många får nytt arbete?*

Mellan 60 och 75 procent av de som förlorat sina jobb hade fått ny anställning vid intervjutillfället. Störst andel med arbete fanns i 1996–1999 års studier, men det följdes av ett dramatiskt fall 1999–2001. Under mitten av 1990-talet var därför andelen som förlorade arbetet ovanligt hög men detta kompensades av att många också fick nya arbeten. Man kan säga att arbetsmarknaden förändrades snabbt både genom att många arbeten försvann och att många tillkom.

Följande tabell visar fördelningen på arbetsmarknadsstatus vid de olika uppföljningstillfällena 1984 till 2004 fördelat på kön och uppsägningsperiod. Materialet är hämtat från Faber (2005) där han beräknat arbetsmarknadsstatus för personer som förlorade arbetet under perioden 1981 till 2003. Som framgår av tabell 2.2 varierar andelen som har ett arbete med konjunkturläget under de olika undersökningsperioderna. Man kan i princip prata om tioårscykler där män som

förlorade arbetet under perioden 1989 till 1991 hade en arbetslöshet på över 30 procent vid uppföljningen. Motsvarande arbetslöshetsandel för kvinnorna var 24,1 procent.

Genomgående under hela undersökningsperioden har kvinnorna haft en lägre andel som återfått ett nytt arbete, deras arbetslöshets andel har varit lägre men andelen som lämnat arbetskraften högre. Denna senare andel har dock minskat under perioden från 22,3 procent till 16,4 för dem som förlorade arbetet under perioden 2001 till 2003.

Detta material omfattar således kvinnor och män som alla haft ett arbete och blivit uppsagda, och det indikerar att av någon anledning kvinnor i mindre utsträckning än män återfått förankringen på arbetsmarknaden och i större utsträckning lämnat densamma.

Tabell 2.2. Andel sysselsatta, arbetslösa och utanför arbetskraften 1984 till 2004 fördelade på kön och uppsägningsperiod (källa: Faber 2005).

	Män			Kvinnor		
	Sysselsatta	Arbetslösa	Utanför arbetskraften	Sysselsatta	Arbetslösa	Utanför arbetskraften
1981–83	0,625	0,308	0,066	0,528	0,249	0,223
1983–85	0,660	0,266	0,074	0,605	0,193	0,202
1985–87	0,710	0,223	0,067	0,640	0,180	0,180
1987–89	0,731	0,205	0,064	0,671	0,172	0,156
1989–91	0,612	0,316	0,072	0,591	0,241	0,168
1991–93	0,694	0,233	0,073	0,632	0,193	0,174
1993–95	0,738	0,196	0,067	0,679	0,141	0,179
1996–97	0,795	0,142	0,063	0,723	0,116	0,161
1997–99	0,771	0,155	0,074	0,683	0,143	0,174
1999–01	0,630	0,285	0,085	0,592	0,243	0,165
2001–03	0,668	0,253	0,079	0,614	0,222	0,164

Läget vid mitten av 1990-talet var därför av särskilt intresse. Bland dem som hade avskedats 1993 eller 1994 var läget 1996, det vill säga mellan drygt ett och högst tre år efter det att man förlorat arbetet:

- hade 78,5 procent nytt arbete, andelen var 70,5 för de utan high-school examen och 83,2 för de med college examen (som i regel också var yngre)
- 46 procent hade aldrig fått någon a-kassa eller liknande, 28 procent hade fått a-kassa men var i februari 1996 utstämplade.

Av dem som fortfarande var arbetslösa:

- hade 66 procent fått a-kassa, men 45 procent var utstämplade.

Av dem som hade fått nytt heltidsarbete uppgav en tredjedel att de tvingats acceptera en lönesänkning på mer än 20 procent. Hälften av de tidigare industrianställda, som fått nytt arbete, hade bytt sektor och denna grupp hade tvingats till

de största inkomstminskningarna. Deras medianlön föll med 19 procent jämfört med cirka 14 i genomsnitt.

Under de senaste lågkonjunkturåren (2001–2003) var så många som 35 procent av de avskedade utan arbete vid intervjutillfället. Enligt Farber försvinner under det första året hälften av alla nya arbeten. I genomsnitt har var femte amerikansk löntagare haft sin nuvarande anställning mindre än ett år. Det var en dramatisk försämring av arbetsmarknaden 2001 jämfört med tidigare år. Av de som förlorat arbetet efter över tre års anställning 1999–2001, hade hälften gjort det lågkonjunkturåret 2001. Av dem som tidigare haft heltidsarbeten hade 13 procent fått deltid. De som tidigare haft heltid och fått ny heltid hade i genomsnitt 17 procent lägre timlön än jämförbara grupper.

Av särskild betydelse var effekterna på de avskedades hälsovårdsförmåner. I de tidigare anställningarna ingick ofta av arbetsgivarna helt eller sannolikt oftast delvis betald hälsovårdsförsäkring. I februari 1996 hade 18 procent som tidigare haft denna förmån förlorat den på grund av att de förlorat sin anställning. Detta motsvarade 308 000 personer. Bland dem som fått nytt arbete var andelen oförsäkrade 13 procent, bland de fortfarande arbetslösa 55 procent och 26 procent bland de som lämnat arbetslivet.

Yngre personer hade stor risk att drabbas av arbetslöshet. Men särskilt de över 55 år hade stora svårigheter att få nytt arbete, ofta 15–25 procent högre andel än de yngsta. Medan 12 procent av de under 55 år inte hade arbete vid intervjun var talet för de 55+ hela 29 procent. Särskilt kvinnor hade större svårigheter och många fler lämnar arbetskraften så att i arbetskraften fanns 4–9 procent lägre andel kvar än för män; 19 procent var utanför arbetskraften mot 10 procent för män. Kvinnor hade också lägre andel med nytt arbete, 36 procent utan arbete mot 30 för män.

Statistiken gör en uppdelning av individerna efter om de var svarta, vita eller hade spansktalande bakgrund och denna uppdelning visar att 43 procent av de ”icke vita” var vid enkäten inte sysselsatta mot 31 procent för de vita. De vitas arbetsmarknad uppvisade vidare mindre konjunkturella svängningar än de icke vitas.

Slutligen hade individer med kortast och med längst anställningstid, oavsett ålder, svårast att åter få fotfäste på arbetsmarknaden. Det gällde de som i det tidigare arbetet varit anställda kortare tid än ett år resp. över tjugo år.

Bättre utbildade klarade sig bättre än de med lägre utbildning. Personer med minst collegeutbildning hade vid intervjutillfället i början av 1980 talet hela 19 procent högre andel i arbete än de med sämst utbildning. Denna skillnad mellan utbildningsgrupperna krympte till 11 procent 1999–2001. Men å andra sidan hade andelen högre utbildade som drabbas av arbetslöshet ökat över tiden.

2.4.2.6. Deltidsarbete

I USA har deltidsanställda väsentligt lägre timförtjänster än heltidsarbetande och sämre sjukförmåner, pensioner etcetera. Många av dem som förlorat ett deltidsarbete kommer att vid ny anställning återfinnas i deltidsarbete. Bland dem som före arbetsförlusten hade heltid återfinns vid intervjutillfället mellan 10 och 15 procent i deltidsarbeten. Även detta kan vara en effekt av antingen preferenser eller nödtvång. Samtidigt innebär det att 80–85 procent med nya arbeten har heltid vid intervjutillfället. Kvinnor hade oavsett tidigare arbetstid större benägenhet att hamna i deltid efter arbetsförlusten. Högutbildade hade en lägre sannolikhet än lågutbildade. Observera också att under hela tjugoårsperioden sedan 1981 har dessa andelar varit stabila med bara små variationer.

2.4.2.6. Reallöner

En stor del av debatten har fokuserats på reallöneutvecklingen för dem som förlorat jobbet. Farber jämför dock bara lönerna för den grupp som gått från heltidsarbete till nytt heltidsarbete. Det betyder att här ingår grovt räknat 40 procent av alla med jobb förlust. De flesta åren ligger löneförlusten kring 10 procent per år med toppar kring 12 procent 1989–1993. Clintonåren är dock avvikande, särskilt åren 1993–1997 då löneförlusterna bara var 3 till 5 procent och 1997–1999 då inga signifikanta löneförluster alls kunde registreras. Löneförlusterna är därför starkt beroende av konjunkturen. De med lägre utbildning var vidare starkare beroende av en god konjunktur för löneutvecklingen.

Löneförlusterna har vidare varit starkt beroende av utbildningsnivån. För de med minst collegeutbildning ligger löneförlusterna kring 5 till 10 procent. De med lägre utbildning hade särskilt under 1980 talet klart större inkomstförluster.

Sedan 1991 har dock skillnaderna kraftigt utjämnats mellan olika utbildningsgrupper och under till exempel lågkonjunkturen 1999–2001 låg de i alla grupper kring 10 procent efter att ha legat kring noll 1997–1999. Däremot finns fortfarande starka samband mellan storleken på löneförlusterna och antalet anställningsår i det arbete som försvann. De som arbetat minst tio år i arbetet förlorar 15–30 procent i löneinkomst.

Hittills har löneutvecklingen enbart mätts reellt jämfört med lönen i den tidigare anställningen. Men en bättre jämförelse kräver att man också innefattar en löneutveckling över tiden. En sådan visar enligt Farber att de som avskedades 1981–1983 – men som fått nya heltidsjobb – förlorade 9 procent i reallönenivå medan de som behöll sina arbeten fick ökningarna på 4 procent varför totalförlusten blev 13 procent. Under 1990 talets början var denna differens drygt 12–13 procent för att falla till 5,5 procent 1993–1995 och på nytt öka till 15 procent 1999–2001.

Här finns intressanta skillnader mellan olika utbildningsgrupper beroende bland annat på att de ökade löneklyftorna i samhället och fallande eller konstanta

reallöner i botten. Det har lett till successivt allt större löneförluster för de välutbildade som förlorar sina arbeten och förlusterna låg 1999–2001 vid 20 procent jämfört med 10 procent 20 år tidigare. För de sämst utbildade låg däremot förlusterna under 1980 talet vid 10–20 procent för att under 1990 talet ligga nära noll. Personer med mellan hög utbildning, mellan 12 och 15 år, gjorde dock hela perioden förluster på 10–5 procent.

2.4.2.7. *Sammanfattande kommentar*

Individer med lägre utbildning har de högsta andelarna med arbetsförluster men andelen med högre utbildning som drabbats av arbetslöshet kraftigt har ökat. Förlorad anställning leder ofta till deltidsarbete, med lägre lön och årsinkomster. Även de som återvinner heltidsarbete gör betydande löneförluster, mest markant för de högutbildade. Konjunkturläget och därmed arbetsmarknadssituationen har central betydelse för hur stora effekterna blir. Den senaste lågkonjunkturen 1999–2001 hade kraftiga och nya effekter på de som förlorade sina arbeten. Även de som återigen kom i heltidsarbete fick vidkännas mycket kraftiga löneförluster. Detta gällde i synnerhet de bäst utbildade som förlorade sina tidigare heltidsarbeten. Men många drabbade fick inga nya arbeten alls under undersökningsperioden.

2.4.3. **Nedläggningar och internationell konkurrens**

I slutet på 1980 talet genomförde bland annat General Motors stora nedläggningar av bilindustrier i USA, främst i Michigan. De omfattade arbetsplatser med nära 30 000 anställda. Nedläggningarna påminner om den senaste tidens utveckling men unikt var att det rörde sig om fackligt organiserad arbetskraft som fick förhållandevis goda villkor i form av under en tid behållen hälsovård med mera.

Forskarna varnar därför för generaliseringar. Effekterna av längre arbetslöshet skiljde sig beroende av ras, kön, familjesituation, utbildning med mera. Förekomst av ”distress” och ökade alkoholproblem med mera blev allvarligast bland lägre utbildade anställda, bland minoritetsgrupper och starkare bland män än bland kvinnor och bland ensamstående.

I en rapport av Michael W Klein, Scott Shuh och Robert K Triest *Job Creation, Job Destruction, and International Competition* (2003) söker forskarna analysera vilka effekter som uppstår genom att jobb försvinner och nya kommer i samband med internationell handel, växelkursförändringar etcetera. Huvudinriktningen är att bakom de officiella siffrorna på arbetsmarknaden utveckling finns mycket större bruttoflöden. De hävdar att om till exempel industrins sysselsättning under en period minskat med 100 000 personer blir effekterna i form av ekonomiska effekter välfärdseffekter och så vidare sannolikt vida större om bakom siffrorna finns till exempel en miljon försvunna jobb och 900 000 nya jämfört med om bara 100 000 försvunnit och inga nya tillkommit. Författarna

studerar en rad branscher och företag och delar in materialet efter om företagen ökat eller minskat sysselsättningen eller haft den oförändrad. Därigenom anser de sig fått en mer nyanserad bild av omfattningen av förändringarna på amerikansk industriarbetsmarknad. Trots detta fångar de inte in om samma företag, vilket är det normala under ett och samma år förändrat sammansättningen på sin arbetsstyrka till exempel minskat andelen produktionsanställda och ökat antalet tjänstemän. Omfattningen av jobbflödena på amerikansk industriarbetsmarknad är därför än större än vad här anges.

Ekonomerna hänvisar till en omfattande amerikansk forskning som visar att den ekonomiska process som innebär att nya jobb ersätter gamla har mycket positiva produktionseffekter. Genom att vinsterna från att gamla jobb ersätts med nya är så stora brukar i studier antas att de positiva välfärdsvinsterna är många gånger större än välfärdsförlusterna för de som drabbas av nedskärningarna. De tre ekonomerna visar dock att denna tes vilar på svag grund eftersom bruttoflödena på arbetsmarknaden är så mycket större än nettoflödena. De tidigare studier som baserats på nettoflödena underskattar därför kraftigt de välfärdsförluster som de som drabbas av nedskärningar vidkänns. Om bruttonedskärningarna är tio kanske tjugo gånger större än nettoförändringen kan de verkliga välfärdsförlusterna vara av en helt annan storleksordning än tidigare forskning angett.

Forskarna efterlyser också en ny typ av forskning. De anser att för närvarande finns mycken forskning om försvunna och nytillkomna arbetstillfällen, något mindre om hur de anställdas (workers) villkor förändras. Framför allt ser de en stor lucka i mikrostudier, det vill säga hur enskilda löntagare påverkas över tiden av att nya arbetstillfällen tillkommer och gamla försvinner. De anser att för att verkligen kunna bestämma hur löntagarnas situation förändras vid till exempel nedläggningar, nedskärningar etcetera måste man följa individerna inte bara makrodata. I makrodata döljs ofta individerna problem och hur de söker sig fram mellan olika alternativa försörjningar och hur hela livssituationen förändras. I USA där det sociala skyddsnätet successivt har urholkats de senaste decennierna blir de sociala konsekvenserna av arbetslöshet och löneförluster mycket stora genom bland annat effekter på rätten till sjukvård, och att bra barnomsorg, skola och collegeutbildning etcetera ofta är inkomstberoende.

Ett speciellt fenomen är att hushållen under senare år minskat sitt sparande och ökat sin skuldsättning genom att bland annat utnyttja lånemöjligheterna genom högre fastighetsvärden. Det betyder att känsligheten för ekonomiska och social chocker kraftigt har ökat. Samtidigt har ju som tidigare nämnts numera nya grupper av arbetstagare fått ökad arbetslöshetsrisk genom att många typiska tjänstemannajobb rationaliserats bort.

Helwig (2004) studerade gruppen med tre års anställning som förlorat arbetet 1999–2000. Skälet till att just studera den gruppen var att särskilja de med fast anknytning till sin arbetsgivare. Andelen uppsagda varierade mellan branscherna

från 0,5 för offentliga tjänster, 4,7 för industrin, 2,4 för tjänstemän, 3,7 för finanssektorn. Andelen var högre för de med kortare anställning och så låg som 1,6 för de med 20 år hos samme arbetsgivare.

Mindre än hälften hade fått a-kasseersättning och var femte hade varit arbetslösa så länge att de utförsäkrats. Hälften av gruppen med nya jobb hade bytt bransch men färre hade bytt yrke. Tjänstemän stannade i yrket i 64 procent av fallen, arbetare i drygt hälften. Omkring 9 procent med nytt jobb hade bytt bostadsort. Var femte med hälsovård i det gamla jobbet hade saknade sådan i den nya anställningen.

Ett exempel på hur studier inom området skulle kunna utföras men också som illustration till svårigheterna erbjuder den kanadensiska studien ”The intergenerational effects of worker displacement” (Oreopolous m fl, 2005). Forskarna jämförde vad som skett med de drygt 1 500 män som 1982 förlorade sina arbeten vid 509 nedläggningar av arbetsställen i Canada med en kontrollgrupp bestående av cirka 60 000 män som inte drabbades av nedläggning 1982. Grupperna hade stora likheter avseende inkomsterna före nedläggningen, ålder, regional fördelning, inkomster, näringsgren, äktenskapsstatus etcetera. Inkomstutvecklingen för grupperna kunde sedan följas under lång tid och även för deras söner ända fram till 1999.

Resultaten anger att de som drabbades av nedläggning fick vidkännas betydande permanenta inkomstförluster och ökad arbetslöshetsrisk, ökat socialhjälpbehov. En större andel flyttade också geografiskt. Något förvånande är att studien inte finner några signifikanta skillnader mellan dem som tidigt lämnar ett hotat företag och dem som blir kvar till nedläggningen. Inte heller finner man någon skillnad i hustrurs inkomstutveckling mellan de som förlorat ett arbete och kontrollgruppens. Att man enbart studerat sönerns och inte döttrarna inkomstkarriärer kan te sig förvånande, men var en effekt av kvinnornas varierande sysselsättningsmönster över tid under, med många förvärvsavbrott.

Det unika med studien var att de negativa effekterna av inkomstminskningen i samband med fädernas förlust av arbete också kunde spåras i sönerns inkomstutveckling långt senare. Den grupp som var under 19 år när fäderna 1982 förlorade sina arbeten vid nedläggningen hade åtta procent lägre årsinkomster än kontrollgruppens barn. Studien anger också att de söner som var över 19 år vid fädernas arbetsförlust inte drabbades senare i livet av sämre inkomstutveckling än kontrollgruppen eftersom de sannolikt hade lämnat hemmet före denna händelse. Studiens resultat pekar på att det finns ett samband är det gäller konsekvenser av denna typ av inkomstchock mellan generationerna, men kan inte ange huruvida denna beror på att fädernas inkomstförlust i sig är huvudorsaken eller om den finns i den psykiska press som arbetsförlusten innebär eller i de påtvingade geografiska flyttningarna.

Forskarna hävdar att resultaten till en del är klassbaserade, de största och mer långvariga inkomstförlusterna skedde för de män som var de sämst avlönade.

Denna studie angav således att nedläggningar av arbetsställen får starkast negativa effekter på de sämst avlönades framtida livsvillkor och på den framtida inkomstutvecklingen för denna grupps barn.

2.4.4. Forskning om förlust av arbete och arbetslöshet 1994 till 1998

Kathy Hanisch har i en omfattande artikel analyserat internationell forskning när det gäller förlust av arbete och ofrivilliga arbetsbyten (Hanisch, 1999). Översikten delas upp i flera delar och innefattar: 1. Arbetslöshetens omfattning och statistik över antalet uppsagda. 2. Arbetslöshetens innebörd. 3. Upplevelsen av arbetslöshet. 4. Individuella följder av arbetslöshet. 5. "Coping-strategier" i samband med arbetslöshet. 6. Effekten av arbetsförlust på andra, det vill säga på familj och "organisatoriska överlevare". 7. Frågan om nytt arbete. 8. Intervention och åtgärder. Artikeln avslutas med en diskussion kring behovet av förändrad forskningsinriktning och introduktion av nya områden.

Innan vi går in på Hanisch avslutande diskussion vill vi kort beröra några frågor. Hanisch pekar på Fabers resultat om den ökande andelen uppsagda under det senaste decenniet och att det i allt större utsträckning berör nya grupper i arbetskraften som kvinnor och de med högre utbildning. Förhållanden som kan te sig naturliga eftersom de numera utgör en ökad andel av sysselsatta. Hanisch berör på skillnaden mellan Jahodas funktionella modell inbegripande betydelsen av arbetets manifesta och latent effekter och Warrs vitaminmodell, det vill säga betydelsen av skillnader i arbetets kvalitativa bidrag sociala funktioner. Med manifesta menas till exempel den ekonomiska funktionen som arbetet har i familjen och att den ofta är förbisedd i forskningen om uppsägningar och förlust av arbete. Betydelsen av en arbetslöshetsförsäkring som garanterar arbetslösa och deras familjer en rimlig levnadsnivå är en viktig buffert som vi pekat på i tidigare avsnitt för att upprätthålla levnadsstandard och sociala relationer.

När det gäller möjligheterna att få ett nytt arbete spelar individens kompetens och kvalifikationer en stor roll. I en studie från 1994 visar Gallie och Vogler att strukturen på den lokala arbetsmarknaden har större betydelse än individuella preferenser (Gallie & Vogler, 1994). I detta sammanhang kan det vara på sin plats att påpeka frånvaron av konjunkturella förklaringsgrunderna som företrädesvis används av de nationalekonomiska forskarna som en förklaringsgrund till den kvarvarande arbetslösheten. Liksom i tidigare studier pekar Hanish på åldersfaktorn och den åldersdiskriminering som existerar och negativa stereotypa föreställningar kring ålder och att äldre som blir arbetslösa ofta hamnar utanför arbetsmarknaden i någon form av förtida eller ordinarie pension eftersom det är mycket svårt för dem att få ett nytt arbete.

En viktig slutsats rörande effekterna av arbetslöshet är att tillgång till ekonomiska resurser fungerar som en moderator vid arbetslöshet. Att ha en inkomst att tillgå minskar det ekonomiska trycket och därmed övriga påfrestningar i en

familj. Ekonomiska resurser ses av flera forskare som den modererande variabeln i orsakskedjan mellan förlust av arbete och dess konsekvenser. Yrkesmässiga förväntningar ses av en del forskare som ytterligare en modererande faktor som påverkade utfallet av jobbsökning i olika åldersgrupper. Äldre med låga förväntningar om ett nytt arbete kände hög oro och stress inför arbetsökningsprocessen som därmed påverkades negativt.

När det gäller forskningsinriktningen framöver pekar Hanisch på ett antal områden.

- Definitionen av arbetslöshet och arbetslösheten bakgrund. Det är viktigt att veta hur individen blev arbetslös, varför han eller hon fortfarande är det, liksom hela uppsägningsprocessen.
- De ekonomiska förhållandena för de arbetslösa måste analyseras bättre eftersom det visar sig att bra resurser har en modererande effekt på både individens och familjens levnadsförhållande och situation. Det finns resultat som pekar på generationsrelaterade samband, där söner till fäder som drabbats av arbetsförlust får en sämre inkomstutveckling än kontrollgruppens söner. Om detta beror på fädernas inkomstförlust i sig eller om den finns andra förklaringar till en sämre inkomstutveckling är inte klart. Resultat pekar på ett klassbaserat utfall med de starkast negativa effekterna för de sämst avlönade och deras barns framtida inkomstutveckling.
- Longitudinella data över lång tid med frekventa uppföljningstidpunkter behövs för att man bättre skall kunna förstå individens copingstrategier och familjernas anpassningsprocesser. De flesta studie synes vara koncentrerade till manliga industriarbetare men det behövs istället stora, heterogena urval där många grupper kan analyseras uppdelat på kön, ålder och yrke. Kvinnor blir arbetslösa i ökad utsträckning liksom välutbildade och äldre. Dessa grupper borde enligt Hanisch kunna analyseras separat, eftersom tidigare forskning pekar på att de har olika reaktionsmönster.
- Forskning om äldre arbetslösa måste utvecklas, en allt större del av arbetskraften kommer att tillhöra de högre åldersgrupperna och det är viktigt att få ny kunskap kring deras reaktionsmönster och möjligheter att få nytt arbete.
- Andra grupper som påverkas av strukturomvandlingen till exempel de som ”överlever” en omställning. Den nya anställningen, takten i återanställningen, typ av arbete och kvalitativa aspekter är viktigt .

Avslutningsvis pekar Hanisch på de modererande faktorerna och menar att man behöver veta mer om hur de fungerar och hur de kan utvecklas.

Tabell 2.3 sammanfattar en del av de studier som vi behandlat i avsnitt 2.3 och 2.4.

Tabell 2.3. Några av de viktigare svenska och internationella studierna rörande individuella konsekvenser av arbetsförlust 1995–2005.

Författare	Data-material	Uppföljningsperiod	Ingående grupper	Utfallsvariabel	Resultat
Jans (2002)	Varslade och regist. inom AMV	1991/92–1996	Män och kvinnor som vars-lats om uppsägning	Andel i nytt arbete, i arbetslöshet, annan verksamhet	Lägre andel arbetslös efter nedläggning än inskränkningar. Längre varseltid, högre utbildning, ålder samboende och svensk/nordiska medborgarskap gav samma effekt.
Eliasson (2005), Eliasson & Storrie (2004)	Data ang. arbetsplats nedlagd 1987 och dess anställda samt motsvarande data från kontrollgrupp	1987–2000	Anställda från arbetsplatser med minst tio anställda och under 50 år	Andel i nytt arbete, i arbetslöshet och annan verksamhet	Fyra effekter, direkta effekter, återhämtningen, lågkonjunkturen i början av 1990-talet och de långsiktiga effekterna. De uppsagda hade 8 procent lägre sysselsättningsnivå än kontrollgruppen, den äldsta (41–50 år) åldersgruppen hade det största gapet mellan undersöknings- och kontrollgrupp. De äldsta var mest sårbara även avseende lågkonjunkturen i början av 1990-talet och i den långsiktiga utvecklingen.
Hallsten (1998a)	Enkätdata från individuella uppföljningar	1991–1994	Anställda vid SÖ och Ln	Arbetslöshet, ny anställning, välbefinnade och hälsa	Andel i fast arbete, tre år efter nedläggningen var 70 procent, ung lika hög andel för kvinnor som för män. De flesta anställningar erhöles kort tid efter avvecklingen, mer än 2/3 nöjda med det nya arbetet.
Faber, (1997, 2005) Även Kletzer (2001)	Displaced Workers Survey	1979–1999	Nationell representativt urval av personer som blivit uppsagda under en viss tidsperiod	Andel uppsagda av totala arbetskraften per år, andel i nytt arbete, arbetslösa och utanför arbetskraften	Andelen uppsagda varierar med konjunkturläget, lågutbildade har en högre andel som blir uppsagda, mer konjunkturkänsliga än högutbildade. De senare dock allt högre arbetslöshetsrisk. Kvinnor har något lägre sannolikhet att få ett nytt arbete efter uppsägning, och försvinner i större utsträckning ut från arbetsmarknaden. Löneförlusterna beroende av konjunkturläge och utbildningsnivå.
Oreopoulos, Page, & Huff Stevens (2005)	Intergenerational incomes Database (IID) Sysselsättnings och inkomstdata från kanadensiska offentliga statistikällor	1982–1999	1 500 män som förlorade sina anställningar 1982 samt deras söner och en kontrollgrupp som inte förlorade jobben 1982	Inkomster, arbetslöshetsersättning och socialhjälp	De fäder som blivit uppsagda har en betydligt lägre inkomst än kontrollgruppens fäder, sex år efter uppsägningen, de har även haft arbetslöshetsstöd i större utsträckning. ”Inkomstchocken” har långvariga effekter. Även sönernas inkomstnivåer påverkas och är lägre än för de söner som ej haft en far som drabbats av arbetsförlust

2.5. Sammanfattning

Den första frågeställningen som vi ville besvara i denna del av vår studie handlade om hur många som förlorar sina arbeten i samband med nedläggningar och driftsinskränkningar. För det första kan man här säga att arbetsförlusterna är beroende av konjunkturläget. Antal varsel om uppsägning av personal brukar vara en indikator på förändringar i konjunkturläget. Stiger antalet varsel brukar detta indikera att konjunkturen är på väg att försämrats. Numera torde denna indikator inte vara lika tydlig. Av vår inledande redovisning framgår att i stora drag ungefär en tredjedel av de arbetslösa har permitteringar och uppsägningar som orsak till sin arbetslöshet. Dessutom gäller att omkring hälften av de arbetslösa anger som bakgrund till sin arbetslöshet att åtaget arbete är slutfört. Det innebär att man i större utsträckning när vi analyserar arbetslöshet och de ofrivilliga arbetsbytena borde studera de tidsbegränsade anställningarna och andra tillfälliga kontraktsformer. Dessa anställningsformer omfattar ett ökat antal sysselsatta och tillväxande sektorer på arbetsmarknaden.

En annan slutsats av denna studie är bristen på modern forskning i Sverige om vad som händer de individer som drabbas av nedläggningar och neddragningar i företagen. Här fanns för ett par decennier sedan ett livligt forskningsfält som numera nästan ligger i träda. Kunskapen om vad som händer de drabbade när det gäller den moderna omvandlingen av industrin och servicenäringarna är därför ofullständiga.

En orsak till den begränsade forskningen kan vara de svåra statistiska problem som möter forskaren. Det är tidskrävande och svårt att följa dem som drabbas vid nedläggningar särskilt över längre tidsperioder. I synnerhet gäller detta vad som händer den grupp som det går sämst för och som torde vara svårast att nå med enkäter. Många drabbade hamnar i kortare och varierande anställningsförhållanden som är svåra att statistiskt fånga in. Det är också svårt att hitta bra jämförelsegrupper. Internationella studier, som brukar bygga på enkäter och inte på registerundersökningar, visar att svaren på intervjufrågor är känsliga för förändringar i frågorna vilket försvårar slutsatser över förändringar över tiden.

Under 1990-talet kom en majoritet av de anställda inom den svenska offentliga sektorn att bli direkt eller indirekt berörda av olika typer av organisationsförändringar. Den internationellt sett höga sysselsättningsnivån för kvinnor sjönk samtidigt under decenniet. Hur relationerna mellan organisationsförändringarna och kvinnors arbetskraftsdeltagande ser ut är inte klarlagt. Internationella studier pekar på olika utfall för kvinnor och män i samband med det ofrivilliga arbetsbytet. Bland de kvinnor som förlorade sina arbeten i USA under perioden 1981 till 2003 var det klart fler som lämnade arbetslivet än bland männen.

Ett i Sverige förbisett forskningsfält rör sambandet mellan bostadsform och anpassningen till arbetslöshet. I andra länder har visats att de som hyr sin bostad vid regional arbetslöshet snabbare flyttar till arbeten i andra regioner, i synnerhet

om i inflyttningsområdet också finns utbud av hyreslägenheter. De som däremot äger sin bostad är mindre rörliga och söker kompensera detta genom att vid arbetslöshet pendla över längre avstånd, vara mer lojala mot det egna företaget för att undvika arbetsförlust och så vidare. Med den utveckling vi sett på svensk bostadsmarknad och bristen på hyresbostäder i expansiva regioner och den splittrade prisbilden borde bostadsmarknadens effekter på arbetsmarknadens för många att klara strukturomvandling vara viktiga.

I Sverige finns en positiv attityd till strukturförändringar eftersom dessa ses som nödvändiga för den ekonomiska utvecklingen. Detta kan ha lett till att man sett vissa mänskliga och ekonomiska kostnader som oundvikliga i samband med nedläggningar. Detta kan i sin tur ha minskat intresset för studier på området.

Den genomgång vi gjort av svensk och internationell forskning visar att strukturomvandlingen inte är en smärtfri process utan många som förlorar sina arbeten drabbas av en längre tids arbetslöshet, klara inkomstförluster och andra ekonomiska problem vid sidan av de direkta sociala och välfärdsrättsliga förlusterna.

Resultaten visar också att de totala förändringarna på arbetsmarknaderna ofta är vida större än de nettoflöden som registreras. Antalet personer som drabbas av att deras arbeten försvinner kan därför vara mycket större än vad som vanligtvis antas.

Äldre arbetskraft och kvinnor drabbas hårdare än andra grupper och har högre andelar som lämnar arbetskraften och i en för de flesta forskare okänd verksamhet.

En grupp särskilt hårt drabbade är de som kommer att mer eller mindre permanent lämna arbetskraften och här och hos deras familjer finns sannolikt den stora förlorargruppen. Men samtidigt är det den grupp som är svårast att fånga in i studier och som ofta hamnar i en statistisk restgrupp.

Konjunkturläget är en viktig bestämningsfaktor för vilka effekter som uppstår. Självklart är det lättare att finna nytt hyggligt betalt arbete vid stark ekonomisk konjunktur. Amerikanska data pekar på att konjunkturläget är viktigast för de lägre utbildades arbetsmarknad medan de högutbildade är mindre känsliga för konjunkturläget. Ett speciellt fenomen är att ökade inkomstskillnader verkar medföra att inkomstförlusterna blir större av arbetslöshet för högutbildade medan de lägre utbildade och därmed de lägre betalade inkomstförluster begränsas.

Exemplet USA visar entydigt att vid en god konjunktur av den typ som rådde vid slutet av 1990 talet minskar den andel som blir kvar länge i arbetslöshet och inkomstförlusterna minskar.

Utbildning är en viktig förklaringsfaktor bakom skillnaderna i utveckling mellan olika grupper. Högre utbildade klarar sig bättre än lågutbildade. Nedläggningar slår hårdare mot sämre utbildade bland annat beroende på att de i större utsträckning verkar i tillbakagående branscher. När de lägre utbildade förlorar arbetet blir deras arbetslöshetstider längre.

Få högutbildade drabbas därför av nedläggningar av den typ som förekom åtminstone fram till sekelskiftet. Däremot finns en trend mot att en trendmässigt växande andel högre utbildade förlorar sina befattningar genom omorganiseringar som tar bort deras befattningar men där företaget finns kvar. Otryggheten i arbetslivet har därmed spritt sig upp i lönehierarkin.

Men samtidigt visar amerikanska studier att skillnaderna i utfall efter arbetsförlust mellan personer med olika utbildning minskat över tiden. Den allmänt högre utbildningsnivån löser därmed inte problemen vid arbetslöshet och högre utbildning är ingen garanti för att slippa arbetslöshet eller inkomstförluster.

De som drabbas av arbetslöshet hamnar ofta en period i deltidsanställningar. Det gäller särskilt de som tidigare hade deltid men också tidigare heltidare.

De som har långa anställningstider vid samme arbetsgivare har lägre risk att förlora detta arbete men om det sker riskerar deras inkomstförluster att bli större än för dem som haft kortare anställningstider. Detta indikerar att denna grupp med långa anställningstider har byggt upp företagsspecifika kunskaper som ger större avkastning just i det företag man arbetar i och att man får vidkännas större inkomstförluster om man byter anställning. Olika studier visar också att de som förlorar ett arbete och lyckas få ett nytt arbete inom samma bransch har bättre löneutfall än de som tvingas byta också bransch. Detta indikerar förekomst av branschspecifika kunskaper.

Ett område som det saknas tillfredställande kunskap om gäller de nya arbeten som individerna erhåller. Man vet att dessa ofta är tillfälliga arbeten och att en del individer fastnar i det vi kallar permanent tillfällighet, således befinner sig i tillfälliga arbetsmarknadssituationer över lång tid. Men om det nya arbetet är kvalitativt bättre eller sämre än det tidigare har forskarna sällan kunnat ange. För detta krävs insamling av data på ett annat sätt än genom registerstudier, nämligen genom uppföljningsstudier av enskilda individer och att dessa pågår under längre tid att det är möjligt att följa hela omställningsprocessen tills individerna är återförankrade på arbetsmarknaden. Av studier som här redovisats framgår att sårbarheten hos de som genomgått ofrivilliga arbetsbyten kan finnas kvar under lång tid och att det är speciellt problematiskt för den äldre arbetskraften som förlorat sin inarbetade senioritet. Risken för åldersdiskriminering i kombination med låg senioritet i de nya arbetena skapar en utsatt position på arbetsmarknaden för den äldre arbetskraften.

3. Samband mellan arbetsförlust, arbetslöshet och ohälsa

3.1. En kardinalfråga och dess bakgrund

Det är allmänt bekant att arbetslösa brukar ha sämre hälsa än arbetande personer. Mängder av studier har presenterat data som pekar i denna riktning (Fryer & Paine, 1986; Jin m fl, 1995; Wanberg m fl, 2002). Trots detta har orsaksriktningen mellan arbetslöshet och ohälsa under lång tid förblivit oklar eftersom en skillnad i hälsa mellan arbetande och arbetslösa åtminstone kan ha två förklaringar (Hallsten, 1998b):

1. Arbetslöshet skapar ohälsa (Arbetslöshetshypotesen)
2. Ohälsa skapar arbetslöshet (Selektionshypotesen)

Dessa hypoteser är två möjliga svar på en av arbetslöshetens kardinalfrågor: Varför har arbetande bättre hälsa än arbetslösa? Den första förklaringen, arbetslöshetshypotesen, har varit den vanligaste under senare decennier. Arbetslöshet innebär ju ofta en socialt och ekonomiskt mindre gynnsam position än arbete, vilket i högre grad skulle generera ohälsa. Den andra hypotesen, selektionshypotesen, eller hälsoselektionshypotesen för att vara mer exakt, vänder på orsaksriktningen, och uttrycker antagandet att det sker ett urval till arbetsmarknaden grundat på människors hälsa. Sådan hälsoselektion kan uppstå genom två processer, *utstötning* och *utestängning*. Utstötning kan drabba arbetande personer och innebär att människor med dålig hälsa av ett eller annat skäl utsorteras från sina arbeten och arbetsmarknaden. Detta skulle enligt selektionshypotesen ske i högre grad för arbetande med dålig än med god hälsa. Utestängning däremot berör arbetslösa personer, varvid de med sämre hälsa skulle ha större svårigheter att få ett arbete än de med god hälsa. Både arbetslöshets- och selektionshypotesen kan också vara sanna, vilket därmed utgör en tredje hypotes, den dubbelriktade hypotesen.

3. Arbetslöshet skapar ohälsa och ohälsa skapar arbetslöshet (Den dubbelriktade hypotesen)

Mängder av arbetslöshetsstudier och ett flertal forskningsöversikter har presenterat ett till synes starkt stöd för arbetslöshetens ohälsoeffekter, men trots detta har det varit svårt att med säkerhet kunna peka på vilken av hypoteserna som varit mest rimlig och hur starka arbetslöshets- och selektionseffekterna varit.

Översiktsartiklarna fram till 1990-talet brukade utmynna i följande tre slutsatser om sambanden mellan arbetslöshet och hälsa, framför allt psykisk hälsa (Hallsten, 1998b):

1. Det föreligger ett tydligt samband mellan arbetslöshet och psykisk ohälsa. Arbetslösa visar i regel sämre psykisk hälsa än arbetande personer.
2. Arbetslöshetens psykiska ohälsoeffekter varierar med samhällsvillkor, grupper och individer. Variabler som kön, ålder, socialgrupp ekonomisk ersättning, alternativa aktiviteter under arbetslösheten kan moderera effekterna av arbetslöshet.
3. Orsakssambanden mellan arbetslöshet och psykisk ohälsa är oklara. Arbetslöshet kan orsaka psykisk ohälsa men orsaksmönstret kan också vara det omvända, att psykisk ohälsa orsakar arbetslöshet genom selektion till arbetsmarknaden.

Medan de två första slutsatserna kan tyckas rimliga kan den tredje förefalla förvånande med hänsyn till all forskning som bedrivits. Skälet till att man inte kunnat avgöra vilken av de båda hypoteserna som är mest rimlig har sin grund i undersökningarnas uppläggning. För att kunna pröva hypoteserna räcker det inte med tvärsnittsdata utan det krävs longitudinella data. Samma grupp människor behöver följas över tid för att kunna studera vad som händer med deras hälsa vid byte av position på arbetsmarknaden. Vidare är det önskvärt att undersökningen tar sin utgångspunkt i en bred grupp, vars hälsa inte påverkats av osäkra anställningsförhållanden. Sådana data har emellertid varit svårt att erhålla, men vissa uppgifter har framkommit under 1990-talet.

Frågan om orsakssambanden är en central fråga inom arbetslöshetsforskningen (Winefield, 1995), och den är viktig ur såväl teoretiska som praktiska perspektiv. Om selektionshypotesen förklarar delar av hälsoskillnaden mellan arbetande och arbetslösa borde särskilda stödinsatser för arbetslösa övervägas liksom för dem som riskerar arbetslöshet. Selektionshypotesen väcker också obehag, kanske i än högre grad än arbetslöshetshypotesen. Om hälsoskillnaden mellan arbetande och arbetslösa huvudsakligen skulle förklaras av selektion kan det minska våra ansträngningar att hjälpa arbetslösa till arbete eller till meningsfulla aktiviteter. De arbetslösas hälsa skulle ju kanske inte förbättras genom att de erhåller arbete.

Översikten i detta avsnitt begränsar sig till frågan om hur hälsan i olika former påverkas och utvecklas för individer som förlorar, saknar eller återfår ett arbete, liksom för dem som hotas av arbetslöshet. Det innebär att arbetslöshetens eventuella effekter för arbetslösas familjer eller barn bara flyktigt berörs. Undersökningar som enbart presenterar kvalitativa data har också skjutits i bakgrunden. Vidare diskuteras bara undantagsvis resultat från så kallade makrostudier med aggregerade hälsorelaterade data på samhällsnivå, eftersom dessa utfall inte kan knytas till individer som förlorat arbetet eller blivit arbetslösa. Undersökningar

som huvudsakligen uppmärksammat riskbeteenden, som rökning och alkoholkonsumtion, eller fysiologiska reaktioner i samband med arbetslöshet och arbetsförlust förbigås också i stort.

Det har eftersträvat att uppnå koncentration på de väsentliga sambanden mellan (hot om) arbetslöshet och ohälsa. För att ge en allmän bild av sambanden mellan arbetslöshet, arbetsförlust och självrapporterad ohälsa förlitar sig översikten främst på kvalificerade och kvantitativt orienterade litteratursammanfattningar, så kallade meta-analyser. Förhållanden som kan modifiera utfallen anges även. Ett antal fallstudier som genomförts med goda forskningsdesigner rapporteras även mer i detalj för att illustrera viktiga tendenser och slutsatser. Exempelvis har långtidseffekter av arbetslöshet och arbetsförlust kunnat klarläggas mer ingående. Registerdata för dödlighet, sjukskrivning och slutenvård har nyttjats mer, vilket inneburit att man kunnat följa arbetande och arbetslösa grupper över lång tid för att undersöka hälsomässiga långtidseffekter som risker för mortalitet, registrerad sjukskrivning och sjukhusintagning. Andra förbättringar i nyare forskning är att man i ett par studier har kunnat följa individens hälsa med upprepade mätningar över nedlägningsprocessens olika faser, så kallade processtudier. Skilda individuella hälsomönster över tid kan därmed också beskrivas. Ett par gransområden som ingående beforskats under senare tid är hur förhållanden och hälsan utvecklas för dem som kunnat behålla sina arbeten efter större personalinskränkningar, så kallade överlevare. Undersökningar som utgår från organisatorisk expansion, eller allmänt om organisatorisk instabilitet, är också relevanta liksom data om hälsoeffekter av otrygga anställningar.

3.2. Hur har studierna genomförts?

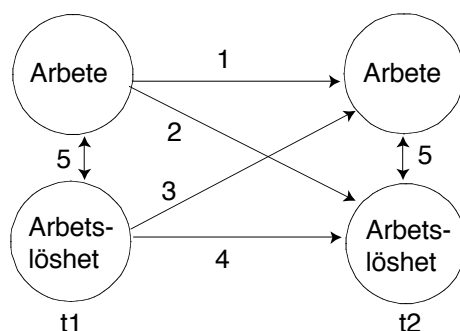
Som en inledande karaktäristik av de studier som publicerats sedan 1995 om sambanden mellan arbetslöshet och ohälsa kan sägas att de varit *bättre designade och av högre kvalitet än tidigare studier* inom området. Senare studier har i högre grad nyttjat longitudinella data, vilket begränsat antalet alternativa tolkningar av resultaten jämfört med fallet när enbart tvärsnittsdata förelegat. Kontroll- eller referensgrupper har i många fall tagits med och man har oftare kontrollerat för eventuella alternativa förklaringsfaktorer, så kallade confounders. Vidare har meta-analyser presenterats, och därtill har objektiva registerdata i högre grad analyserats, till exempel gällande sjukskrivning, sjukhusintagningar och dödlighet liksom av orsaker till allvarigare skador och dödlighet.

3.2.1. Forskningsdesigner och jämförelser

Vid närmare granskning av undersökningar som genomförts för att belysa sambanden mellan arbetslöshet och ohälsa finner man att det skett på många olika sätt, faktiskt över 20 skilda sätt (Hallsten, 1998b). På vilket sätt de genomförts

har betydelse för kvaliteten på studierna och vilka slutsatser som kan dras. I figur 3.1 ges en förenklad bild av de hälsojämförelser som genomförts inom arbetslöshetsforskningen. Cirkelarna beskriver positionerna Arbete och Arbetslöshet vid två tidpunkter, t1 och t2. Tvärsnittsjämförelser av hälsan illustreras med de dubbelriktade pilarna (nr 5), medan de enkelriktade pilarna refererar till så kallade intraindividuell jämförelser av hälsan vid de två tidpunkterna. De senare innebär att enskilda individers hälsoförändringar från t1 till t2 studeras.

Pil nr 2 visar den intraindividuell jämförelsen av hälsan vid arbetsförlust, medan pil nr 3 beskriver jämförelsen vid arbetsvinst. För att få en god uppfattning om arbetslöshetens verkliga ohälsoeffekter *krävs emellertid differentiella hälsojämförelser*. De erhålls genom jämförelser av hälsoförändringarna för dem som byter position från t1 till t2 med motsvarande förändringar för dem kvarstår i samma position. Vid exempelvis arbetsförlust relateras de intraindividuell hälsoförändringarna som erhålls vid jämförelse nr 2, med dem som erhålls vid jämförelse nr 1. På samma sätt kan förändringarna nr 3 och 4 relateras till varandra vid arbetsvinst. *Skillnader i hälsoförändringar från t1 och t2 för grupper som behåller respektive byter sina positioner ger vad som kallats differentiella hälsoeffekter*. Sådana differentiella effekter krävs för att man med någon säkerhet ska kunna uttala sig om arbetslöshetens hälsoeffekter.

Figur 3.1. Illustration av jämförelsefältet för forskningen om arbetslöshet-ohälsa. Cirkelarna motsvarar arbetsmarknadspositionerna Arbete och Arbetslöshet vid två tidpunkter (t1 och t2), medan pilarna refererar till jämförelser av hälsan för personerna i dessa positioner. Studier av arbetsvinst startar i positionen Arbetslöshet vid t1, medan studier av arbetsförlust utgår från Arbete vid t1. Selektionsdata erhålls genom att mäta de två arbetsmarknadspositionerna vid t2, tillsammans med hälsan för dessa båda grupper vid t1 när de befann sig i samma position (i Arbete eller i Arbetslöshet).

Om arbetslöshetshypotesen är sann vid arbetsförlust skulle de som förlorar sitt arbete från t1 till t2 (nr 2) visa en mer negativ hälsoförändring än de som behåller arbetet (nr 1). Om selektionshypotesen är den enda sanna förklaringen är det inte någon skillnad i hälsoförändring för dem som förlorar respektive behåller sitt arbete. Däremot skulle en hälsoskillnad föreligga redan vid t1, trots att de båda

grupperna arbetade vid denna tidpunkt. På motsvarande sätt kan resoneras vid arbetsvinst.

Studier av arbetsförlust kan sannolikt ge bättre uppskattningar av arbetslöshetens ohälsoeffekter än studier av arbetsvinst. En orsak är att gruppen arbetande utgör en större och mindre selekterad grupp än de arbetslösa. En annan är att bashälsodata bara kan erhållas från stabila positioner som Arbete men knappast från mer instabila positioner som Arbetslöshet. Bashälsodata är hälsodata som inte påverkats av tidigare positionsbyten eller av förväntningar av framtida positionsbyten. Bashälsodata behövs som referens för att man ska kunna studera hur hälsan influeras av ett positionsbyte. Det har dock varit besvärligt att inhämta bashälsodata. Orsaken är att man sällan genomfört longitudinella studier av hälsan hos tryggt anställda, som sedan följts upp för att jämföra hälsoutvecklingen för dem som behållit sin anställning och för dem som blir arbetslösa. Det har medfört att en viktig pusselbit för bedömning av arbetslöshetens hälsoeffekter ofta saknats.

En typ av studier som inte avbildas i figur 3.1, så kallade semi-longitudinella studier eller uppföljningsstudier, har blivit vanlig under det senaste decenniet. I detta fall mäts arbetsmarknadspositionen (Arbete respektive Arbetslöshet) vid tidpunkt 1, och hälsoutfallet följs under en ofta lång period fram till en viss sluttidpunkt 2 för dem som tidigare var arbetslösa respektive arbetande. Exempelvis har andelen avlidna fram till en viss tidpunkt studerats bland personer som var arbetande eller arbetslösa vid t1. Dessa studier är dock inte optimala ur designsynpunkt eftersom kontroll över senare positionsbyten under uppföljningsperioden saknas. Arbetande kan förlora arbetet under uppföljningsperioden och arbetslösa kan få arbete, vilket gör att de erhållna effekterna av arbetslöshet underskattas, framför allt om uppföljningsperioden är lång.

Tidigare var det vanligt att enbart arbetslöshetshypotesen prövades, medan selektionshypotesen ignorerades trots att den var möjlig att granska. Under senare år har emellertid selektionseffekter oftare uppmärksammats. Arbetslöshetseffekterna som kommer att refereras har huvudsakligen hämtats från differentiella jämförelser eller från uppföljningsdata, inte från tvärsnitts- eller intraindividuell jämförelser. Selektionseffekter från arbetslöshet antas i huvudsak vara en effekt av utestängning (tidigare utstötning av individuella skäl kan dock ej uteslutas), medan selektionseffekter från arbete i allmänhet kan vara följder av både utstötning och utestängning av individuella orsaker. Om personerna förlorat arbetet efter organisatoriska nedskärningar antas selektionseffekterna främst vara effekter av utestängning.

3.2.2. Arbetslöshets- och hälsobegreppen

Det framgick att studier av arbetslöshetens hälsoeffekter brukar utgå från en uppdelning i av människor i arbetsmarknadspositionerna Arbete och Arbetslöshet.

Vad som betecknas som arbetslöshet är emellertid samhälleligt definierat och kan få annorlunda innebörder i skilda länder och under olika tidsperioder. Vem som blir eller betraktas som arbetslös bestäms i hög grad av samhällets utveckling och politik, och exempelvis gjordes ingen åtskillnad mellan undersysselsättning och arbetslöshet i det förindustriella samhället.

Flera forskare har påpekat att servicearbete snarare än industriarbete blivit den dominerande arbetsformen och att utbildning och professionalisering fått ökad betydelse i västvärlden. Arbetsmarknaden har differentierats alltmer, och en indelning i arbetande och arbetslösa är kanske inte alltid den bästa kategoriseringen för att beskriva människors ställning på arbetsmarknaden. Bland arbetande kan man exempelvis skilja mellan fast och tidsbegränsat anställda, mellan heltids- och deltidsarbetande samt mellan traditionella och atypiska anställningar (uthyrda, säsongsanställda, ”alternativa” anställningar). En uppdelning efter ställning på arbetsmarknadens centrum-periferidimension kan även vara rimlig. Eftersom arbetslöshetens hälsoeffekter ofta relateras till hälsan bland arbetande, blir även arbetandes arbetsvillkor väsentliga.

Bland arbetslösa kan också olikheter iakttas, till exempel mellan arbetslösa med skilda ersättningsformer (Virtanen m fl, 2003). Därtill kan en aktiv och omfattande arbetsmarknads- och trygghetspolitik begränsa andelen öppet arbetslösa. Många hemarbetande och studerande kan också i realiteten vara dolt eller latent arbetslösa, som både vill och kan arbeta men som ej söker arbete, eftersom de tror att lämpligt arbete saknas. Skillnader i politik kan därför bestämma vem som betraktas som arbetslös, vilket i sin tur kan skapa olikheter vid jämförelser av arbetslösas hälsa. Andra individuella och situationsbundna aspekter av betydelse är inträdet till arbetslöshet. Några kan ha blivit arbetslösa efter långa tider av stabila anställningar, andra kan ha kryssat mellan olika korttidsanställningar, medan ytterligare några ännu inte kommit in på arbetsmarknaden. Ett problem av mer principiell karaktär rör deltidsarbetslösa, som inte på något självklart sätt kan hänföras till endera av kategorierna Arbetande-Arbetslösa. Reguljära statistiska uppgifter saknas också i stort om deltidsarbetslösa (Nyberg, 2005). I offentlig statistik räknas de vanligtvis som anställda och sysselsatta, vilket medför att kvinnors sysselsättning överskattas och deras arbetslöshet underskattas.

Genom ändrade anställningsvillkor och uppluckring av arbetsmarknadens gränser kan den traditionella tudelningen Arbete-Arbetslöshet ha begränsad relevans för att förstå människors välfärd och välbefinnande. Dooley och Prause (1995) har föreslagit att dikotomin bör ersättas av andra kategoriseringar, och att olika former av ”underemployment”, som intermittent arbetslöshet, deltids- och låglönearbeten, i stället bör studeras. En uppdelning som ibland använts i Sverige är ”Fast arbete” och ”Ej fast arbete”. Starrin och Jansson (2005) har exempelvis delat upp arbetande i otrygga och ofria arbeten och Virtanen med flera (2003) har klassificerat arbetande och arbetslösa i sex kategorier. Upplevd otrygghet i anställningen (job insecurity) och dess effekter på hälsan har också undersökts på

senare tid (Sverke m fl, 2002) till följd av den ökade föränderligheten i arbetslivet. De ohälsoskapande inslagen i denna otrygghet kan jämföras med dem som gäller vid mer definitiva hot om arbetslöshet och uppsägning.

Dessa nyanseringar av dikotomin Arbete-Arbeitslöshet och effekterna på hälsan kommer i viss mån att beröras i detta avsnitt. I stort baseras dock avsnittet på den traditionella tudelningen i Arbetande-Arbeitslösa eftersom den varit utgångspunkt för en överväldigande del av forskningen och att den ofta visat sig ha klara samband med ohälsa. Detta hindrar inte att kategoriseringen Arbete-Arbeitslöshet kan kombineras med andra förhållanden och villkor för att förklara större andelar av ohälsan bland arbetande och arbetslösa. I denna översikt används begreppet ”arbetslöshetsstudier” som en allmän benämning på undersökningar som rör sambanden mellan skilda arbetsmarknadspositioner och ohälsa.

”Hälsa” och ”ohälsa” är också begrepp med flera innebörder (Bjorner m fl, 1996; Boorse, 1977; Warr, 1994), och begreppens oprecisa karaktär medför svårigheter att ange konsistenta hälsodefinitioner och klara avgränsningar mellan koncept som sjuk, sjukdom, psykisksomatisk ohälsa, dålig livskvalitet, etcetera. I denna översikt följs dock den tradition som utvecklats inom empirisk arbetslöshetsforskning som räknar exempelvis subjektiva symtom, sjukskrivning, sjukhusbesök och dödsfall som ohälsa. Ohälsa delas upp i två grova kategorier med avseende på hur data om ohälsan insamlats, i självrapporterad ohälsa och registrerad (eller registerindikerad) ohälsa. Självrapporterad ohälsa är ett resultat av en perceptuell process grundad på personernas upplevelser och medvetande om eget ”lidande” (symtom, psykiskt välbefinnande, sjukdomar), om egen social funktionsförmåga samt om egna beteenden och handlingar relaterade till ohälsa som medicinintag, sjukskrivning och sjukvårdsutnyttjande (Bjorner m fl, 1996). Inom arbetslöshetsforskningen har insamling av självrapporterad ohälsa varit helt dominerande eftersom denna typ av ohälsoindikator varit mest lättillgänglig via enkäter och intervjuer. Många välfungerade och utprövade skalor för självskattning, (som General Health Questionnaire (GHQ), Symptoms Checklist, Hospital Anxiety & Depression Scale (HAD)), liksom enskilda symtomfrågor har också utvecklats och nyttjats i arbetslöshetsforskningen. Flertalet data har knutit närmast an till lidandet, till symtom och (lågt) välbefinnande.

Mer objektiva indikatorer på ohälsa, som registeruppgifter om sjukskrivningslängd och sjukskrivningstillfällen, liksom läkarbesök, sjukhusintagningar och dödlighet, har mer sällan kommit till användning i undersökningar av sambanden mellan arbetslöshet och ohälsa. Det finns flera orsaker till detta. Ett uppenbart skäl är att man betvivlat att arbetslösheten kan medföra så extrema utfall som långa sjukskrivningsperioder, sjukhusintagningar och dödlighet. Ett annat skäl kan vara att sådana data påverkas även av andra förhållanden som inte har med ohälsa att göra. Exempelvis begreppet ”sjuknärvaro” visar att människors arbetsförhållanden och attityder influerar benägenheten att sjukskriva sig vid ohälsa. Vissa men inte alla arbetslösa kan också ha en ekonomisk vinning av att bli sjuk-

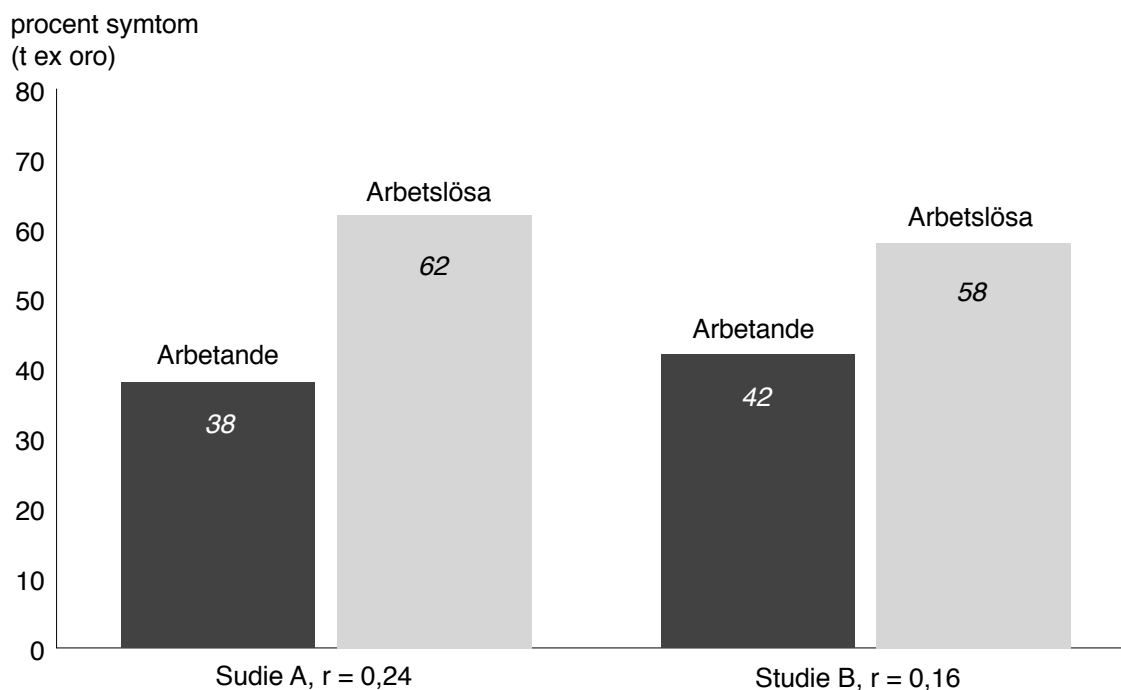
skrivna. Även objektiva registerdata kan vara mindre tillförlitliga. Modediagnoser liksom glidningar i läkarnas diagnoser över tid förekommer, och det går inte alltid att avgöra om en iakttagen skada tillkommit genom yttre våld eller varit självförvållad. Inte desto mindre är det av värde att studier på senare tid även insamlat registerdata relaterade till ohälsa. Registerdata har ju fördelen att de inte på samma sätt påverkas av individuella skillnader i rapporteringsbenägenhet gällande egen ohälsa.

Ytterligare en dimension vid ohälsomätningarna rör tidsförloppen. Några indikatorer, framför allt självrapporaterad ohälsa, rör relativt snabba och akuta reaktioner och som ofta kan observeras redan i de tidiga faserna i uppsägningsarbetsförlustprocesserna. Dessa indikatorer speglar vanligen lindrigare och mer ospecifika former av ohälsa. Andra indikatorer speglar allvarligare sjuklighetsförlopp, som ofta utvecklats i kombination med andra riskförhållanden, som kan ge mer bestående ohälsa. Exempel på sådana indikatorer kan vara långtidssjukskrivning, sjukhusintagning, suicidförsök samt, i sina mest extrema former, suicid och förtida död. De allvarligare formerna av ohälsa drabbar naturligtvis färre personer än de lindrigare formerna.

3.2.3 Två typer av översikter: Narrativa översikter och meta-analyser

Eftersom sambanden mellan arbetslöshet och ohälsa resulterat i en stor mängd studier har också resuméerna av forskningsområdet blivit frekventa. De har genomförts på olika sätt. Det vanliga sättet att göra en forskningsöversikt är, som i denna översikt, att beskriva resultat och utfall i en berättande, resonerande och värderande stil. Detta brukar kallas för narrativa översikter, vilka kan skiljas från kvantitativt orienterade översikter som blivit vanligare på senare, så kallade meta-analyser.

Kortfattat kan meta-analyser beskrivas som en form av forskningssyntes, där resultat från olika studier läggs samman till en superstudie. Huvudtendenser och variation i datamaterialet kan preciseras och beskrivas i ett antal nyckelparametrar. Vidare brukar man vid meta-analyser vara mer systematisk och noggrann vid urval av studier och vid beskrivning av tillvägagångssättet än vid narrativa översikter. Vad som är typiskt för meta-analyser är att man inte enbart studerar om effekter föreligger eller ej utan också att effekternas storlek beskrivs. Alla statistiska analyser från studierna omräknas till gemensamma effektmått som korrelationer (r) eller standardiserade medelvärdeskillnader (d). Exempelvis kan skillnaderna i hälsa eller hälsoförändring mellan arbetande och arbetslösa uttryckas i termer av en (punktbiserial) korrelation som illustreras i figur 3.2. En enkel tolkning av korrelationen som ett effektmått i detta sammanhang är att den motsvarar procentskillnaden i symptom mellan arbetande och arbetslösa.

Figur 3.2. Illustration av effektstorlekar uttryckta i korrelationer mellan arbetslöshet och ett ohälsomått, oro, i två hypotetiska studier, A och B. Bilden visar andelarna bland ”arbetande” och ”arbetslösa” som rapporterat oro. Korrelationen motsvarar här skillnaden i symtombroportioner mellan arbetande och arbetslösa (A: $r = 0,24 = 0,62 - 0,38$; B: $r = 0,16 = 0,58 - 0,42$) (observera att detta gäller enbart när jämförelsegrupperna är lika stora och när den genomsnittliga andelen rapporterade symtom är 50 procent).

Arbetslöshetsstudierna varierar inte bara gällande jämförelser och design utan även i andra avseenden som undersökningsgrupper, urvalsstorlek, svarsbortfall, hälsomått liksom i statistisk kontroll av bakgrundsfaktorer, analysmetoder, etcetera. Sådana studieegenskaper kan kodas i meta-analyserna och nyttjas för att förklara variationen i effekter mellan studierna.

3.3. Empiriska data

Nedan kommer ett antal empiriska data om sambanden mellan arbetslöshet och ohälsa att refereras. Beskrivningen följer de två grundtyperna av ohälsodata som analyserats: Självrapporterad ohälsa och registrerad ohälsa. Till den senare kategorin räknas registerbaserade uppgifter om sjukskrivning, sjukhusintagning samt skador samt dödlighet. Även orsaker till skador och dödlighet som analyserats i registerstudier refereras.

3.3.1. Arbetslöshet, arbetsförlust och självrapporterad ohälsa

Den absoluta merparten av alla studier som undersökt sambanden mellan arbetslöshet och ohälsa har utgått från självrapporterad hälsa, i synnerhet psykisk

hälsa och med mätskalor som GHQ. Ett flertal allmänna översikter av effekter på eller av psykisk ohälsa har också presenterats (Ezzy, 1993; Fryer & Paine, 1986; Jin m fl, 1995), men även för särskilda ohälsoundikatorer (Furnham, 1984; Platt, 1984). Ett par översikter av ohälsoeffekterna av arbetslöshet på ungdomar (Hammarström, 1994; Reine, 2001) har inkluderat självrapporterad psykisk ohälsa.

Under det senaste decenniet har två breda meta-analyser från forskningsområdet arbetslöshet och ohälsa presenterats vilka sammanfattas nedan. En tredje och begränsad meta-analys har också publicerats (Murphy & Athanasou, 1999) och dess resultat har infogats i en av de breda meta-analyserna. Uppgifter från ett par narrativa översikter refereras även.

3.3.1.1. Data från två meta-analyser

De två meta-analyserna har genomförts av Hallsten (1997) och av McKee med medarbetare (2005). Meta-analyserna benämns i det följande som H- respektive M-studien. Båda studierna är inriktade mot självrapporterad ohälsa. M-studien berör både psykisk som somatisk ohälsa, medan H-studien begränsar sig till psykisk ohälsa. Den senare rör publikationer från en bestämd tidsperiod, från 1980 till och med 1996 med data hämtade från nio databaser, medan M-studien täcker varierande tidsintervall från två olika databaser, som längst mellan 1887 och 2002. M-studien har begränsat sig till publikationer på engelska, medan H-studien dessutom tagit med publikationer skrivna på franska, tyska och skandinaviska språk. En fördel med M-studien är att den analyserar många förhållanden som samvarierar med ohälsan under arbetslöshet, som individernas bakgrund, coping strategier, personliga och sociala resurser, jobbsökning, förväntningar, med mera, vilket H-studien bara gör i mindre omfattning. Ett problem med M-studien är dock att den inte skiljer på intraindividuell (förändringar av hälsan från t1 till t2 inom en enda grupp) och differentiella effekter (förändringar av hälsan från t1 till t2 inom en ”experimentgrupp” i relation till motsvarande förändring inom en ”kontrollgrupp”), vilket sker i H-studien, och det framgår inte av M-studien hur stor andel av de longitudinella effekterna som hänför sig till intraindividuell respektive differentiella jämförelser. I H-studien redovisas om effekterna kontrollerats för bakgrundsforhållanden, som kön, ålder och utbildning, vilket inte heller sker i M-studien. I båda meta-analyserna har man emellertid i de sammanvägda effekterna beaktat hur många personer som ingått i de olika undersökningarna, varför studier med fler deltagare har fått större vikt.

M-studien fann totalt 104 studier med totalt 30 138 deltagare, vilkas data kunde användas för meta-analysen (vissa av dessa studier har enbart använts för att undersöka sambanden mellan ohälsa och andra förhållanden bland de arbetslösa som exempelvis copingmönster och arbetsvärdering, se tabell 3.4, medan H-studien inkluderade 91 studier med totalt 88 622 deltagare. Båda meta-analyserna

försökte besvara frågan om arbetslöshetens genomsnittliga effekter på hälsan så som de framträtt i arbetslöshetsstudierna. Effekten uttrycks med en korrelation, r , som beräknats för olika designer (tvärsnittsjämförelser, intraindividella jämförelser och differentiella jämförelser) och som sammanfattas i tabell 3.1. Effekterna från M-studien är hämtade från mått och skalor som rör ”mental health” medan tillfredsställelseedata exkluderats för att få bättre jämförelse med studie H. Effekterna i studie M är omräknade från ett standardiserat differensmått d till r .²

Tabell 3.1. Beräknade genomsnittliga effektstorlekar från de två meta-analyserna, studie H och M, uttrycka i (punktbiseriella) korrelationer, r med uppgifter om hur många sampel/effekter som effektstorlekarna är beräknade på (antalet som står till höger om ”/” i studie M rör den somatiska ohälsan). ”-” betyder att effekter ej har beräknats. Alla effekter är klart signifikanta ($p < 0,001$) utom selektionseffekten i studie M.

Jämförelse/Effekt	Studie H		Studie M		Somatisk ohälsa r
	Antal effekter/stickprov	Psykisk ohälsa r	Antal effekter/stickprov	Psykisk ohälsa r	
Tvärsnittseffekt	75	0,24	60/3	0,23	0,19
Selektionseffekt	27	0,08	9	0,03	-
Arbetsförlust	-	-	10	0,16	-
Intraindividuell effekt	8	0,16	-	-	-
Differentiell effekt	15	0,15	-	-	-
Arbetsvinst	-	-	19/1	0,35	0,15
Intraindividuell effekt	10	0,34	-	-	-
Differentiell effekt	13	0,14	-	-	-
Total differentiell effekt (A-vinst+a-förlust)	28	0,16	-	-	-

Som framgår av tabellen har de båda meta-analyserna delvis mätt olika saker men de visar ändå ett samstämmigt mönster. Alla framräknade genomsnittseffekter i meta-analyserna var statistiskt signifikanta med undantag för selektionseffekten i M-studien, som dock visade en effekt i förväntad riktning. *Meta-analyserna gav således stöd för den dubbelriktade hypotesen*, det vill säga att skillnader i psykisk hälsa mellan arbetande och arbetslösa både beror på arbetsmarknadsposition och på hälsorelaterad selektion.

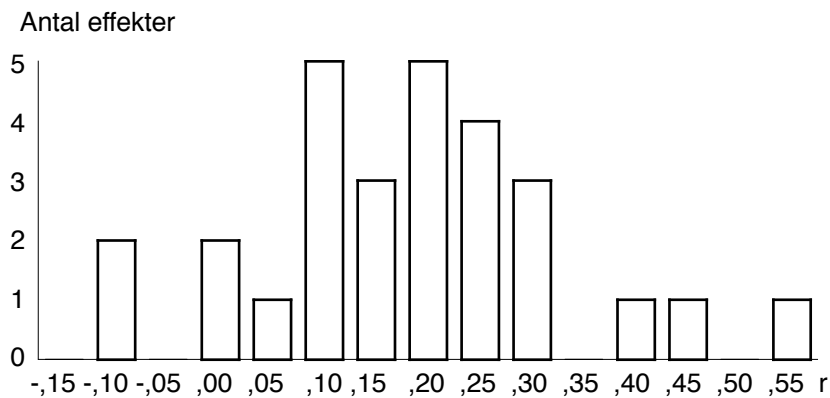
De genomsnittliga tvärsnittseffekterna på psykisk ohälsa var omkring $r = 0,24$, vilket betyder att arbetande hade klart bättre psykisk hälsa än arbetslösa, och det gällde även för somatisk hälsa i studie M ($r = 0,19$). I mer än 90 procent av tvärsnittsjämförelserna i H-studien var hälsan i genomsnitt bättre för arbetande än för arbetslösa. Selektionseffekterna för psykisk hälsa gick också i förväntad riktning, även om effekterna här var klart mindre, $r \approx 0,06$, än för tvärsnitts-

² Vid effektberäkningarna har inte någon korrektion för bristande reliabilitet i de subjektiva mätskalorna genomförts. Forskare har varit oense om sådana korrektioner bör ske. Den formel som använts för omräkning av d till r har hämtats från Cohen (1988, s 24): $r = d / \sqrt{d^2 + 1/(p*q)}$, där i detta sammanhang p är andelen arbetande och q andelen arbetslösa. p och q har vid alla transformationer antagits vara 0,69 respektive 0,31 vilket var fallet vid tvärsnittsanalyserna för psykisk ohälsa (inga andra uppgifter lämnas i studie M).

effekterna. Tendenser till hälsorelaterad selektion till och från arbetsmarknaden förekom i drygt 75 procent av fallen i H-studien, och vad man förenklat kan kalla utstöttnings- och utestängningseffekterna var lika stora (se Hallsten, 1997). Effekterna av arbetsvinst och arbetsförlust överensstämde också med arbetslöshets-hypotesen i båda meta-analyserna, även om de visade något olika tendenser. I studie M var effekterna på psykisk ohälsa starkare för arbetsvinst än för arbetsförlust (0,35 i jämförelse med 0,16), och detsamma gällde i H-studien för de intraindividuellerna (0,34 respektive 0,16). Likheten i utfall med M-studien kan tyda på den senare främst innefattade intraindividuellerna effekter för både arbetsvinst och arbetsförlust. Varför effekterna av arbetsförlust och arbetslöshet skilde sig åt i båda meta-analyserna är svårt att ange, men kanske kan vi i sammanhanget bortse från denna skillnad, eftersom de differentiella effekterna ger mer tillförlitliga uppgifter om arbetslöshetens hälsoeffekter. De differentiella jämförelserna i H-studien visade symmetriska effekter och praktiskt taget identiska effektstorlekar för arbetsvinst och arbetsförlust (0,15 och 0,14). Beträffande den somatiska hälsan framkom i den enda studien att den förbättrades för arbetslösa som senare erhöll nytt arbete enligt studie M ($r = 0,15$).

Under antagande om att de differentiella arbetslöshetseffekterna vid arbetsförlust och arbetsvinst ska vara ungefär symmetriska och lika stora, vilket de också visade sig vara, kan vi slå samman de oberoende differentiella effekterna av arbetsvinst och arbetsförlust, vilken gav en total differentiell effekt som blev $r = 0,16$ i studie H. Den differentiella arbetslöshetseffekten var således klart större än selektionseffekten, och arbetslösheten förklarade drygt två procent ($0,16 * 0,16 = 0,026$) av variationen i de differentiella hälsoeffekterna i studie H. (Om mätfelen i de subjektiva ohälsoskalorna korrigeras blir korrelationen cirka 0,20 med fyra procents förklarad variation.) I alla utom två av de 28 studier som denna genomsnittliga effekt beräknats på kontrollerades för skilda i bakgrunds-förhållanden mellan arbetande och arbetslösa, vilket gör att den redovisade genomsnittliga effekten förefaller giltig. Cohen (1988) har angivit normer för vad som kan anses som stora och små effekter i samhällsvetenskaperna. En "liten effekt" motsvaras av en korrelation (r) mellan 0,10 och 0,30 och vi finner således att selektionseffekterna understeg detta värde, medan arbetslöshetseffekterna skulle kunna beskrivas som en "liten effekt". *En slutsats är således att de genomsnittliga effekterna i västvärlden av arbetslöshet på den psykiska ohälsan är av måttlig storlek.* De genomsnittliga effekterna på den somatiska ohälsan enligt studie M förefaller vara i samma storleksordning eller än mindre.

De differentiella effekterna i de enskilda undersökningarna visade dock en betydande variation som framgår av figur 3.3, där fördelningen av de 28 oberoende differentiella effekterna från H-studien visas. I ett par av dessa studier var den psykiska hälsoutvecklingen till och med sämre för dem som erhöll nya arbeten eller behöll sina arbeten, jämfört med dem som kvarstod i arbetslöshet eller fick nya arbeten (korrelationerna var negativa och mindre än noll).

Figur 3.3. Resultat från meta-analysen i studie H: Fördelning av de differentiella effekterna av arbetsvinst och arbetsförlust på psykisk ohälsa uttryckta i korrelationer, r . Den genomsnittliga differentiella effekten blev $r = 0,16$. Positiva korrelationsvärden innebär att hälsoutvecklingen från t1 till t2 var mer gynnsam för dem erhöll eller behöll sina arbeten, medan negativa korrelationsvärden innebär en mer gynnsam hälsoutveckling för dem som blev, eller förblev arbetslösa.

Men vad betyder denna genomsnittliga arbetslöshetseffekt i praktiken? För att konkretisera betydelsen av den genomsnittliga, differentiella effekten kan följande resonemang föras. Antag att hälsan mäts hos en grupp arbetande vid t1. Därefter förlorar några av dem arbetet och blir arbetslösa, medan andra har kvar sina arbeten, varefter hälsan åter mäts för dessa båda grupper vid t2. Storleken på arbetslöshetens ohälsoeffekt kan då erhållas från andelen av de arbetslösa som får en sämre hälsoutveckling från t1 till t2 jämfört med genomsnittet för dem som behållit arbetet. Meta-analysen i studie H visade att i genomsnittsfallet utvecklas den psykiska hälsan sämre för 62 procent av dem som blir arbetslösa jämfört den genomsnittlige person som behåller sitt arbete, medan 38 procent av dem som blev arbetslösa följaktligen fick en bättre psykisk hälsoutveckling än den genomsnittlige person som behåller sitt arbete. En signifikant ohälsoeffekt av arbetslöshet betyder således inte att alla arbetslösa får en sämre hälsoutveckling än alla arbetande.

3.3.1.2. Några narrativa översikter

Som framgick tidigare har Hanisch (1999) analyserat amerikanska arbetslöshetsstudier som publicerats mellan 1994 och 1998. Hon täcker av en rad hälsorelaterade utfall och villkor, och en av hennes slutsatser är att konsekvenserna av arbetslöshet varierar kraftigt med yttre omständigheter och individuella förhållningssätt. Exempel på faktorer som hon framhåller som viktiga för ohälsan, och framför allt den psykiska ohälsan, är

- Om människor blir arbetslösa på grund av strukturella eller individuella orsaker, till exempel om de förlorar arbetet genom avveckling av verksamheter eller om de sägs upp av andra eller personliga skäl. Ett skäl till

att personer i den senare situationen haft lägre välbefinnande kan vara att de uppfattar att de själva bidragit till uppsägningen;

- Om uppsagda varslas i god tid eller ej och om de har en hygglig arbetslöshetsersättning;
- Hur framtidsutsikterna bedöms av de uppsagda och i vad mån de senare, som arbetslösa, kan ordna och strukturera sin tid, med mera.

Hanisch beskriver också hur den arbetslösas familj kan påverkas negativt av att en familjemedlem blir arbetslös och att konsekvenserna för familjens ekonomi därvid spelar stor roll. Hon betonar också att det är viktigt att beakta inte bara om de uppsagda blir nyanställda eller ej utan även villkoren i det nya arbetet. Flera studier (Dooley & Prause, 1997; Dooley m fl, 2001; Leana & Feldman, 1995; Liem, 1992) har visat att om kvaliteten i nyanställningen är dålig förbättras inte hälsan nämnvärt jämfört med läget under arbetslösheten. Risken för förnyad arbetslöshet kan bli också bli större om inte arbetet passar individen.

Dooley, Fielding och Levi (1996) har i en översikt anlagt ett brett samhällsligt perspektiv på sambanden mellan arbetslöshet och ohälsa. Inledningsvis noteras de mycket höga arbetslöshetstalen i västvärlden men också hur ojämnt arbetslösheten är fördelad över olika grupper. Författarna menar att uppdelningen i begreppsparet Arbete-Arbeitslöshet är för grov och att man i stället bör utgå från ett kontinuum av ”lämpliga anställningsförhållanden”, där öppen arbetslöshet kan utgöra en ändpunkt på en sådan dimension. De påpekar exempelvis att personer i underbetalda visstidsjobb som inte motsvarar personernas utbildning, kan ha lika dålig hälsa som arbetslösa individer, något som berörs nedan under avsnittet om kontextuell inverkan på sambanden mellan arbetslöshet och ohälsa. Författarna framhåller vidare att mekanismerna som genererar ohälsa vid arbetslöshet och dåliga anställningsvillkor är oklara.

Björklund och Eriksson (1996) har presenterat en översikt av nordisk forskning om sambanden mellan arbetslöshet och psykisk ohälsa. Översikten är omfattande och även tidiga studier tas upp. Olika designar som använts beskrivs liksom de tolkningssvårigheter de kan medföra. Författarna framhåller vikten av att få en uppfattning om arbetslöshet även bidrar till allvarlig ohälsa, som dödlighet och självmord, samt hur många som i så fall berörs. Vidare understryks vikten av att fastställa om långa arbetslöshetstider försämrar hälsan och försvårar möjligheterna att komma tillbaka till arbetslivet. Därtill påpekas att skilda samhällsförhållanden mellan länderna kan medföra att erfarenheterna från ett nordiskt land inte är överförbart till ett annat.

3.3.1.3. Arbetslöshets- och selektionseffekter i några enskilda studier

För att exemplifiera hur sambanden mellan arbetslöshet och självrapporterad ohälsa kan se ut i enskilda studier beskrivs några undersökningar och deras utfall

kortfattat nedan. Många av dessa studier har varit breda urvalsstudier och har inte ingått i ovan nämnda översikter och meta-analyser.

En av dessa enskilda studier uppmärksammade effekterna av arbetsvinst på den psykiska hälsan för ett representativt urval av arbetslösa från arbetsförmedlingar i Sverige 1996 (Nordenmark, 1999b). Data erhöles för drygt 1 200 arbetslösa och psykiskt välbefinnande mättes 1996 och 1997. Vid det senare tillfället hade flera av de ursprungligen arbetslösa fått arbete eller annan ställning på arbetsmarknaden (studerande, förtidspensionerad, etcetera). Nordenmark fann både selektions- och arbetslöshetseffekter på den psykiska hälsan. De som hade arbete 1997 tenderade att ha något bättre psykiskt välbefinnande redan 1996 än de som kvarstod som arbetslösa, medan de som erhöill nytt arbete angav en större ökning av välbefinnandet än de som inte fick nytt arbete. En intressant analys visade att det psykiska välbefinnandet 1996 var beroende av tidigare arbetsförhållanden och arbetslöshet sedan 1992, vilket antyder att arbetsförhållanden och psykiskt välbefinnande utövar ömsesidig inverkan på varandra. Samma mönster av ömsesidig påverkan fann man i en studie av uppsagda inom Skolöverstyrelsen och länskolnämnderna (Hallsten, 1998b).

En annan undersökning på ett representativt urval av svenskar mellan 18 till 64 år genomfördes med data från SCB:s undersökningar om levnadsförhållanden (ULF) (Hallsten & Isaksson, 2000). Här ingick både arbetande och arbetslösa från början och effekter av arbetsförlust och arbetsvinst analyserades. Omkring 2600 personer svarade på ULF-frågorna vid två tillfällen med åtta års mellanrum, 1988/1989 och 1996/1997. Analyserna genomfördes för variabeln oro/ängslan, som var den ohälsaindikator i ULF-materialet som visade starkast samband med arbetsmarknadsposition. Arbetslöshetseffekten 1996/97 gick i förväntad riktning när förändringen i oro/ängslan mellan mättillfällena jämfördes för dem som förlorat och var kvar i fasta arbeten. Jämfört med dem som hade fast arbete vid båda tillfällena var det en klar överrisk³ (OR = 2,15) för ökad oro/ängslan 1996/97 för

³ I denna liksom många andra studier som kommer att refereras har forskarna använt sig av ett mått som kallas "oddskvoter", förkortat OR (odds-ratio) (se Malmquist, 2002) för att mäta om risken är förhöjd för arbetslösa i förhållande till arbetande. Oddskvoten anger hur oddsen för (exempelvis) ohälsa för två grupper förhåller sig till varandra. Oddset för en enskild grupp mäts med sannolikheten för ohälsa, pX , i förhållande till sannolikheten för "icke-ohälsa", $1-pX$, det vill säga oddset erhålls från kvoten $pX/(1-pX)$. Antag att ohälsan mäts bland 200 arbetande och 40 arbetslösa samt att 20 arbetande och åtta arbetslösa visade sig ha ohälsa. Oddset för ohälsa bland de arbetande blir därmed $20/(200-20) = 0,11$, och oddset för ohälsa bland de arbetslösa blir $8/(40-8) = 0,25$. Oddskvoten för ohälsa bland de arbetslösa i förhållande till de arbetande blir därmed $0,25/0,11 = 2,25$. I den ovan refererade ULF-studien blev oddskvoten 2,15 för dem som förlorade sina fasta arbeten i förhållande till dem som hade kvar sina fasta arbeten, och det är denna oddskvot som ligger bakom uttrycket "en klar överrisk för ökad oro/ängslan ...". Framöver i rapporten anges enbart om risken är mer eller mindre förhöjd för de arbetslösa, eventuellt med ett tillägg av en framräknad oddskvot. I ett par studier har ett mer lättolkat mått angivits, "relativ risk" eller "riskkvot" (RR), som anger den relativa sannolikheten för ohälsa för arbetslösa i relation till

dem som förlorat sina fasta arbeten efter första mättillfället. Selektionseffekterna både från och till arbetsmarknaden blev också signifikanta och ungefär lika stora som arbetslöshetseffekten. De som hade mindre oro/ängslan 1988/89 hade större chans att åtta år senare ha ett fast arbete, oberoende av om man utgick från arbetande eller arbetslösa vid det första mättillfället. Vid alla analyserna kontrollerades för kön, ålder, utbildning, civilstånd, utländsk härkomst samt för tidigare ekonomisk kris och kontantmarginal.

En omfattande undersökning rörde ungdomar och deras övergång till arbetslivet. Hammarström och Janlert (1997) studerade 1 060 svenska skolelever från Luleå, och de följde eleverna fem år efter skolan fram till att de blev 21 år. Studien visade att nervösa och depressiva besvär ökade mer för pojkar och flickor som blev arbetslösa under uppföljningstiden jämfört med dem som inte blev arbetslösa. Selektionshypotesen erhöll också stöd för både pojkar och flickor genom att nervösa och depressiva besvär under skoltiden vid 16-årsåldern hade positiva samband med senare arbetslöshet.

En longitudinell undersökning genomfördes av Alm (2001) baserad på ett urval av arbetslösa personer (594 individer) från Levnadsnivåundersökningarna från åren 1992 och 1993. Det framgick att personer som fortfarande var arbetslösa vid uppföljningstillfället 1993 visade mer tecken på depressivitet än de som hade fått arbete. Någon analys av selektionseffekter genomfördes ej.

Ett par finsk-svenska undersökningar, som följt ungdomar fram till tidig medelålder, har också beskrivit intressanta hälsorelaterade selektionseffekter. Huvudsyftet med en av studierna (Kokko m fl, 2003) var att undersöka om samma förhållanden och personegenskaper under förpuberteten kunde förutsäga långtidsarbetslöshet under tidiga vuxenår (vid 26–27 år och 36 år) bland finska och svenska medborgare. Vid båda uppföljningstillfällena framkom att långtidsarbetslöshet främst var relaterad till kort grundutbildning, vilket dock i sin tur förklarades av personegenskaper som emotionell instabilitet, tillbakadragenhet och blyghet. De senare egenskaperna förklarade emellertid också långtidsarbetslöshet vid 36-årsåldern. I en tidigare studie av de finska deltagarna (Kokko m fl, 2000) fann man att aggression i åttaårsåldern predicerade senare långtidsarbetslöshet, men också att arbetslösheten bidrog till ångest- och depressiva besvär. Vissa personlighetsdrag under barndomen kan således ha samband med senare ställning på arbetsmarknaden.

Thomas med flera (2005) utnyttjade data om övergångar på arbetsmarknaden från den engelska folk- och bostadsräkningen mellan åren 1991 till 1998. Data från drygt 5 000 personer och totalt 13 000 övergångar studerades med avseende på dess effekter på den psykiska hälsan (mätt med GHQ-skalan). Man fann klara effekter på psykisk hälsa av både arbetsförlust och arbetsvinst. Den psykiska

arbetande. I exemplet ovan med de 400 arbetande och de 40 arbetslösa blir den relativa risken $RR = (8/40)/(20/200) = 2,0$.

hälsan blev bättre vid övergångar från arbetslöshet till arbete, och den psykiska hälsan blev sämre vid övergång från arbete till arbetslöshet. Det gällde för både män och kvinnor. För kvinnor framgick även att den psykiska hälsan blev sämre om de lämnade arbetslivet för föräldraledighet (det fanns inga uppgifter om män i detta avseende). Hälsoselektion analyserades ej i denna studie, men det framgår ändå av data att hälsoselektion till och från arbetsmarknaden förekom.

Montgomery med medarbetare (1996) analyserade däremot hälsoselektion i en studie från England, där man hade en rad uppgifter från tidig barndom för drygt 2 000 män födda 1958. Bland annat undersöktes vilken betydelse "hälsopotentialen" vid sju- och elvaårsåldern hade för senare arbetslöshet vid 22 respektive 33 år. Hälsopotential i barndomen mättes dels med kroppslängd (eftersom man vet att kroppslängd under barndomen är relaterad till uppväxtförhållanden och senare hälsovanor, åtminstone i England), dels med ett index för social anpassning, som erhöles från lärarbedömningar gällande nedstämdhet, oro, fientlighet, starka behov att bli accepterad, med mera. De mest kortväxta bland barnen i sjuårsåldern hade mer än dubbelt så stor risk för att ha varit arbetslös ett år eller mer någon gång i vuxen ålder än de längsta i urvalsgruppen (även efter kontroll av föräldrars längd och egen längd i vuxenåren samt av en rad andra bakgrunds-förhållanden). Den grupp som bedömdes som minst social anpassad under barndomen hade en mer än fördubblad risk för långvarig arbetslöshet under ung vuxenålder.

I en aktuell bok har Dooley och Prause (2004) sammanställt resultat från ett flertal studier av sambanden mellan å ena sidan arbetslöshet och "dåliga jobb" ("underemployment", som innefattade endera av ofrivilligt deltidsarbete, mycket låga löner eller en anställning föregången av lång tidigare arbetslöshet) och psykisk ohälsa å den andra. En av datakällorna var en kohort med drygt 6 000 unga vuxna (29–37 år 1994) med mätningar åren 1992 och 1994. Differentiella effekter av både öppen arbetslöshet och dåliga jobb på självkänsla och depressiva reaktioner iaktogs, men även selektionseffekter som visade att personer med initial låg självkänsla och hög depressivitet 1992 löpte större risk att bli arbetslösa eller att få dåliga jobb 1994.

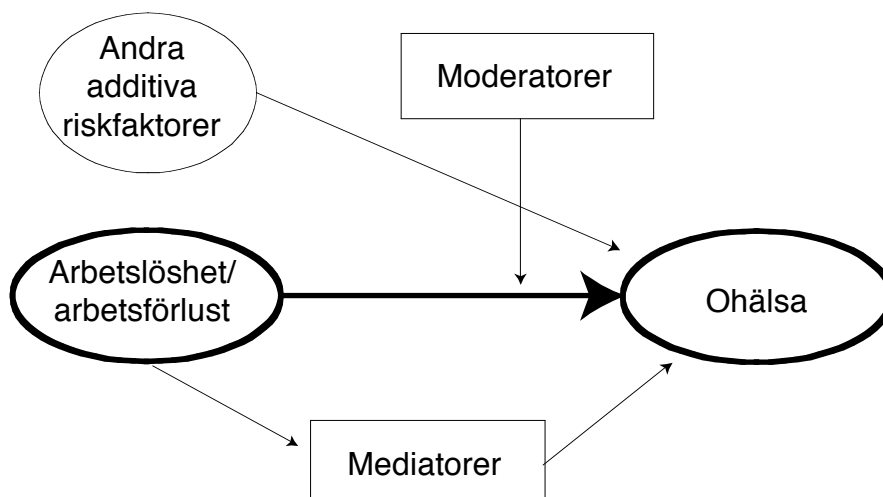
En amerikansk studie av 254 uppsagda och arbetslösa analyserade också ömsesidig påverkan mellan arbetslöshet och depressiva besvär (Ginexi m fl, 2000). Mätningar genomfördes vid tre tillfällen, efter en, fem och cirka tolv månader efter arbetsförlusten, och man observerade att om personerna erhöles nytt arbete inom fem månader minskade besvären. Däremot mildrades inte besvären om en nyanställning inträffade sex månader eller mer efter arbetsförlusten. Arbetslöshetseffekten kan således variera med tidpunkten för återanställningen. Någon selektionseffekt utifrån depressiva besvär vid de första mättillfällena iaktogs inte, vilket kan bero på att inga mätningar av besvär genomfördes före arbetsförlusten när personerna hade ett arbete. Selektionseffekterna från tidigare ohälsa tycks bli mindre om de mäts under arbetslöshet än under arbete, vilket

iakttagits i de svenska studierna av avvecklingarna av Skolöverstyrelsen och vissa försvarsförband (Eriksson & Hallsten, 2003; Hallsten, 1998b). Bashälso-data kan vara kritiska för att kunna finna selektionseffekter. I den amerikanska studien observerades dock att upplevd kontroll (internal locus of control), som är relaterad till psykisk hälsa, hade ett positivt samband med senare återanställning. Selektionseffekter från sådana mer eller mindre stabila personlighetsdrag kan utöver hälsa ofta observeras, och har ofta betydelse för hur arbetslösa hanterar sin arbetslöshetssituation.

3.3.1.4. Sammanhangets betydelse för hälsan: Vad bidrar till att påverka självrapporterad psykisk ohälsa bland arbetande och arbetslösa?

Det är uppenbart att förhållanden och villkor kring arbetslösheten är påverkar hälsan. Arbetslöshet och hälsoselektion har knappast samma effekter på människor oberoende av samhällsliga förhållanden eller av de arbetslösas egna erfarenheter, bakgrunder eller livssituationer. Sammanhanget eller kontexten kring arbetslösheten är av stor betydelse (Alm, 2001), och effekten av arbetslöshet på hälsan är ingen stabil naturkonstant. I tider av lågkonjunktur som i början av 1990-talet i Sverige blev det vanligare att se arbetslösheten som strukturellt genererad, medan individuella förklaringar oftare tycks uppstå under högkonjunktur. Därtill är det obestridligt att okontrollerade och ej undersökta förhållanden kan påverka arbetslösas hälsa. Man kan heller inte vara helt säker på att hälsan för arbetslösa behöver vara sämre i genomsnitt än för arbetande. I cirka fem procent av undersökningarna i den ovan nämnda H-studien noterades ett omvänt förhållande, om än svagt.

Genom inflytanden från kontextuella förhållanden blir svaret på frågan om arbetslöshet skapar ohälsa ofta: "Det beror på". De specifika omständigheter som gäller vid studierna kan påverka ohälsan på flera sätt. De kan fungera som andra, additiva, och eventuellt delvis bakomliggande, riskfaktorer till ohälsan, vars effekter adderas till, eller subtraheras från dem som arbetsförlusten/arbetslösheten bidrar med, se figur 3.4. Vidare kan omgivningsförhållanden fungera som modererande variabler, som påverkar hur stora effekterna av arbetsförlust/arbetslöshet blir på ohälsan. Modererande variabler interagerar med arbetslösheten, och anger under vilka omständigheter arbetslöshet skapar ohälsa eller, annorlunda uttryckt, vilka som får nedsatt hälsa av arbetslöshet. Slutligen kan olika omständigheter fungera som mellanliggande eller medierande variabler. De senare beskriver hur eller varför faktorer som arbetslöshet kan skapa ohälsa. Man kan inte alltid veta om en variabel verkar som en additiv, modererande eller medierande faktor. Stabila egenskaper som kön och utbildning kan emellertid bara operera som additiva eller modererande faktorer. Föränderliga egenskaper och förhållanden som socialt stöd, självkänsla, arbetsmotivation, alkoholbruk, hormonella stresspåslag, etcetera. kan dock verka i alla tre rollerna.

Figur 3.4. Additiv, modererande och medierande påverkan på ohälsan i samband med arbetsförlust och arbetslöshet.

Båda meta-analyserna har genomfört analyser av hur olika omständigheter och förhållanden påverkar sambanden mellan arbetslöshet och psykisk ohälsa. I studie H analyserades enbart modererande inflytanden från bakgrundsvariabler på effektstorlekarna. Exempelvis undersöktes hur stora ohälsoeffekterna blev när huvudsakligen arbetargrupper eller tjänstemannagrupper ingick i urvalen. Det framgick att tvärsnittseffekterna och de differentiella arbetslöshetseffekterna på den psykiska hälsan var större om arbetargrupper ingick i urvalen än när tjänstemän gjorde det. Arbetslösheten skulle således ha större inverkan på den psykiska hälsan för arbetare än för tjänstemän. Selektionseffekterna blev däremot större när tjänstemän och blandade undersökningsgrupper ingick i urvalen, vilket skulle tyda på att psykisk hälsa är av större betydelse för tjänstemän än för arbetare för att kunna få och behålla ett arbete.

Likartade kontraster noterades för män och kvinnor. Arbetslöshetseffekterna var större ju större andel män som deltog i studierna, medan selektionseffekterna tenderade att bli större ju större andel kvinnor som ingick. Det tyder på att förankring på arbetsmarkanden skulle vara av mer betydelse för mäns psykiska hälsa än för kvinnors, medan den psykiska hälsan skulle vara mer betydelsefull för kvinnor än för män för att kunna få och behålla ett arbete. Slutligen kan nämnas att undersökningar utförda i Storbritannien och Irland visade större tvärsnittsskillnader mellan arbetande och arbetslösa än studier utförda i andra västländer.

Tabell 3.2. Andra, kontextuella inflytanden på självrapporterad ohälsa: Samband mellan olika förhållanden, beteenden och egenskaper bland arbetslösa som påverkar den psykiska hälsan i studie M. Alla effekter signifikanta ($p < 0,05$) utom de som anges med (e s).

Förhållanden och egenskaper bland arbetslösa	Samband (r) med psykisk hälsa
Bakgrundsvariabler	
Kön (män)	0,09
Ålder	0,03 (e s)
Hög utbildning	0,08
Civilstånd (gift)	0,04 (e s)
Antal barn	-0,12
Värderingar	
Arbetet centralt	-0,34
Copingresurser	
Positiva självuppfattningar	0,55
Raserad social position	-0,36
Ekonomiska svårigheter	-0,45
Copingstrategier	
Anstränger sig att söka jobb	-0,11
Problemorienterad coping	0,17
Emotionellt orienterad coping	0,14
Omvärldsuppfattning	
Situationen pressande	-0,38
Förväntan om återanställning	0,29

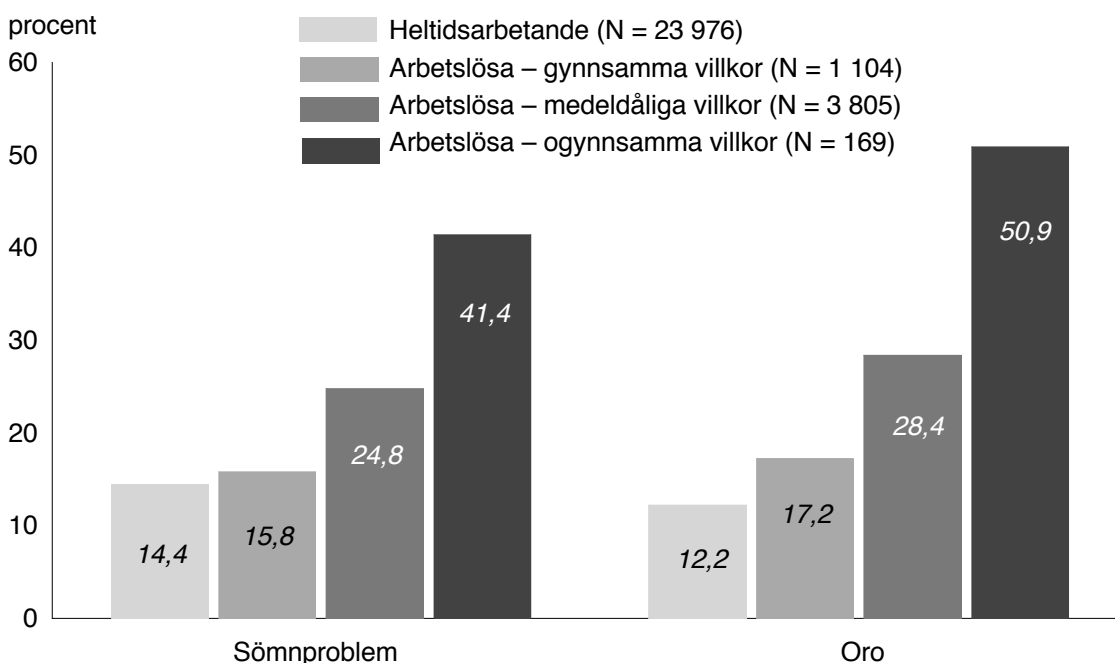
Studie M genomförde analyserna av de kontextuella effekterna på ett annorlunda sätt. I stället för att jämföra effektstorlekarna när arbetande och arbetslösa hade olika egenskaper, som i studie H, undersöktes hur olika förhållanden, beteenden och egenskaper inom gruppen arbetslösa påverkade hälsan. Därmed studeras inflytanden på ohälsan av såväl additiva, modererande som medierande variabler eller faktorer. Någon närmare analys av hur dessa variabler påverkar ohälsan genomfördes dock inte. Några av sambanden mellan yttre och personanknutna förhållanden å ena sidan samt självrapporterad psykisk ohälsa å den andra från studie M presenteras i tabell 3.2.

Analysen visade att om de arbetslösa var män, långtidsutbildade eller saknade barn tenderade den psykiska hälsan vara bättre än, respektive, om de arbetslösa var kvinnor, korttidsutbildade och föräldrar. (Observera att detta inte motsäger att effekten av arbetslöshet kan vara större på män om också arbetande män har bättre hälsa än arbetande kvinnor.) Arbetslösa som ansåg att arbete var ett centralt livsvärde hade betydligt sämre psykisk hälsa än arbetslösa som inte värderade arbete högt. Positiva självuppfattningar och förväntningar om nyanställning var positivt relaterade till psykisk hälsa, medan motsatsen gällde för dem som upplevde sin sociala situation som raserad, om ekonomin var besvärlig eller om situationen var allmänt pressad. Däremot hade inte förekomst av arbetslöshetsersättning något signifikant samband med ohälsoeffekterna. Flera svenska studier (Alm, 2001; Johansson Hanse & Engström, 1999) har också visat

att personanknutna faktorer som ”känsla av sammanhang” (KASAM) har betydelse för arbetslösas välbefinnande. Hammarström och Janlert (1997) noterade också att ohälsoeffekterna bland arbetslösa ungdomar påverkas av en rad omständigheter som arbetslöshetstid, utbildningsnivå, möjligheter till andra meningsfyllda uppgifter än arbete, alkoholkonsumtion, självkänsla, med mera.

Värt att notera är att M-studien visade att ju mer personerna ansträngde sig att söka jobb desto sämre tenderade det psykiska välbefinnandet att vara, trots att annan problemorienterad coping hade positiva samband med psykisk hälsa. Även svenska undersökningar har visat att intensiv arbetssökning och stark arbetsvilja bland arbetslösa är associerade med hög grad av stress (Nordenmark, 1999b).

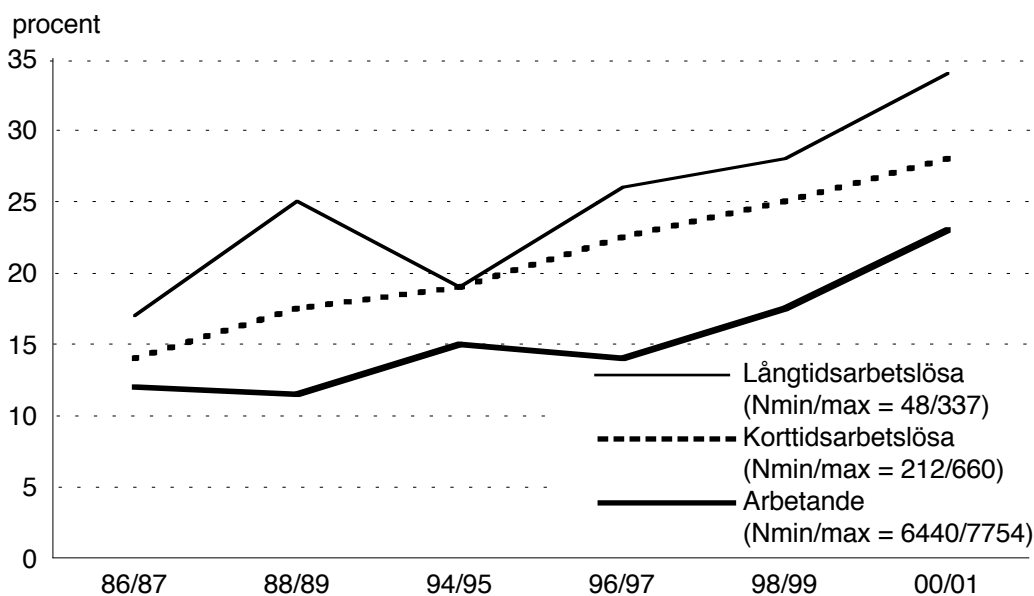
Även om det är svårt att klara ut orsaksriktningen i dessa samband tyder resultaten på att det psykiska välbefinnandet varierar med olika omständigheter för de arbetslösa. Personliga och yttre förhållanden bör således vägas in för att kunna bilda en uppfattning om vilka hälsoeffekter arbetslösheten kan ha på en individ. En konkret belysning av detta resonemang ges i figur 3.5, där data från SCB:s ULF-undersökningar mellan åren 1986 till 2001 sammanlagits. De svarande vid intervjutillfällena delades upp i fyra grupper, en grupp som var heltidsanställd och tre grupper av arbetslösa i olika belägenhet. De senare klassificerades efter sin situation i följande avseenden: Om de saknade ekonomisk kontantmarginal (cirka 10 000 kr), om de besvärades av kroppslig värk samt om

Figur 3.5. Andelar som rapporterade sömnproblem och oro bland heltidsanställda och bland arbetslösa med olika villkor. Data från ULF-undersökningarna 1986–2001 (data saknas för åren 1990 till 1993).

de levde ensamma och hade få kontakter med andra personer. För en grupp av de arbetslösa ("gynnsamma villkor") gällde inte något av dessa förhållanden, medan alla dessa villkor var uppfyllda för en mindre grupp arbetslösa ("ogynnsamma villkor"). Därtill fanns en större grupp arbetslösa för vilka ett eller två av dessa omständigheter gällde ("medeldåliga villkor"). Figur 3.5 beskriver andelarna som angav oro och sömnproblem. Som synes var det inte någon större skillnad i symtomrapportering mellan heltidsanställda och arbetslösa med gynnsamma villkor, medan symtomnivåerna var väsentligt högre för arbetslösa med ogynnsamma villkor.

Ohälsorelationerna med konjunkturlägen undersöktes i studie M men inga klara samband framkom, vilket kanske kan tyckas förvånande med hänsyn till hur villkoren förändrats för arbetslösa och arbetande i avsnitt 2. Studie H visade inte heller några tidstrender gällande tvärsnittseffekter över tidsperioden 1980 till 1996 (antalet differentiella effekter var för få för att kunna genomföra några analyser). Frånvaron av trendeffekter betyder dock inte att det psykiska välbefinnandet har varit stabilt för arbetande och arbetslösa över åren. Data från en kartläggning av hur det psykiska välbefinnandet förändrats för olika grupper i Sverige sedan 1986 (Hallsten m fl, 2004) visar tvärtom en tydlig ökning av psykiska symtomnivåer fram till 2001 både för arbetslösa och arbetande liksom för andra grupper som studerande och hemarbetande. Den enda grupp för vilka det psykiska välbefinnandet ej försämrades över åren var för ålderspensionärer. I figur 3.6 visas exempelvis att andelen med sömnbesvär närmast fördubblats på 20 år. Ökningstakten i symtomrapportering var ungefär densamma för arbetande och arbetslösa grupper, vilket kan ses som en förklaring till att effektstorlekarna inte ändrade sig över tid. Efteranalyser visade emellertid smärre skillnader mellan olika grupper av arbetslösa. Symtomökningen var något mindre bland arbetslösa som förlorat arbetet genom organisatoriska nedskärningar och avvecklingar än på annat sätt, till exempel efter det att tidsbegränsat arbete eller att arbetsmarknadspolitiska åtgärder upphört.

Figur 3.6. Andelar bland arbetande, korttidsarbetslösa och långtidsarbetslösa (> 6 månader) som upplevt sömnbesvär över åren 1986/87 till 2000/01. Uppgifter hämtade från SCB:s ULF-undersökningar. Data saknas för åren 1990 till 1993.

3.3.1.5. Deltidsarbetslösas psykiska ohälsa

Psykisk ohälsa som uppstår till följd av deltidslöshet eller undersysselsättning och "ofrivilligt deltidarbete" som det kallas utomlands, har bara undersökts i några enstaka studier utomlands. Ett skäl till denna brist är att deltidslösa inte brukar upptas som en egen kategori i offentlig statistik utan vanligtvis sammanslås de med andra deltidarbetande. Definitionerna av deltidslöshet skiljer sig också något mellan länderna i västvärlden (Forssell & Jonsson, 2005). Numera använder sig Eurostat sig av individernas egen uppfattning om de arbetar deltid och att de uttrycker att de inte kan finna heltid- eller längre deltidarbete.

För att få en uppfattning om det psykiska hälsotillståndet för deltidslösa i Sverige har data från SCB:s ULF-undersökningar från åren 1975 till 2003 (med vissa uppehåll) analyserats. Uppgifter oro/ångest och sömnbesvär från drygt två tusen deltidslösa insamlades och redovisas i tabell 3.3 tillsammans med motsvarande data från heltidarbetande, deltidarbetande och arbetslösa som helt saknade arbete. Den deltidslösa gruppen identifierades från uppgifter från deltidanställda som på frågan om varför de arbetar deltid svarade att det varit "svårt att få heltidarbete". Gruppen deltidslösa innefattar både dem som både sökt och inte sökt annat arbete under mätveckan (skillnaden i symptom mellan dessa båda undergrupper var negligerbar). Kvinnor, yngre och korttidsutbildade personer var överrepresenterade bland de deltidslösa.

Tabell 3.3. Andelar som rapporterat oro/ångest och sömnbesvär bland fyra grupper från ULF-undersökningarna, korrigerade för kön, ålder och socioekonomisk tillhörighet. N totalt 43 309 (oro/ångest) och 68 930 (sömnbesvär). Antalet deltidsarbetslösa var 2 348 respektive 2 943. Procent.

Grupp	Oro/ångest	Sömnbesvär
Heltidsarbetande	12,8	13,8
Deltidsarbetande (ej arbetslösa)	15,6	14,9
Deltidsarbetslösa	16,1	17,6
(Heltids-)Arbetslösa (utan arbete)	25,9	23,8

Som synes angav 16,1 procent oro/ångest och 17,6 procent sömnbesvär av de deltidsarbetslösa, andelar som placerar dem något närmare de anställda grupperna än de heltidsarbetslösa. Skillnaderna i symtomnivå mellan de deltidsarbetslösa och de heltidsarbetande var signifikant både gällande oro/ångest och sömnbesvär, och detsamma gällde skillnaderna i symtom mellan deltids- och heltidsarbetslösa. Det antyder att deltidsarbetslöshet kan skapa psykisk ohälsa, men det bör noteras att de redovisade andelarna utgör tvärsnittsdata, som inte medger några säkra slutsatser om orsakssamband. För detta krävs longitudinella data som visar förändring av symtomnivåer för personer som blir deltidsarbetslösa och exempelvis övergår från heltidsarbete till deltidsarbetslöshet. Sådana longitudinella data har inte varit tillgängliga från ULF-materialet.

I USA har dock en sådan longitudinell studie redovisats (Friedland & Price, 2003). Data hämtades från ett populationsurval om drygt 1 400 personer över 25 år insamlades 1986 och följdes upp 1989. Drygt fem procent av urvalet räknades som deltidsarbetslösa och deras psykiska hälsa (depressiva symptom) mättes vid båda tillfällena. Det visade sig att de depressiva symptomen blev en aning förhöjda, men inte statistiskt signifikant, för de deltidsarbetslösa jämfört med dem som hade ett lämpligt heltidsarbete.

3.3.1.6. Processmönster och individuella utvecklingsmönster vid arbetsförlust

Resultaten ovan i avsnitt 3.3 har gällt genomsnittliga differenser och förändringar i hälsa mellan arbetande och arbetslösa. Sådana genomsnittliga uppgifter har emellertid begränsat informationsvärde om man vill få inblick i hur hälsan och hälsoförändringar mer i detalj kan se ut för olika undergrupper vid uppsägningar, arbetsförlust och arbetslöshet, se Fryer (1997). Likaså säger genomsnittliga data inget om olika individuella hälsomönster bland personer som har förlorat arbetet. Gruppdata kan ibland dölja även de mest frekventa individuella mönstren. Data bör även insamlas under en avvecklings alla faser för att hälsoprocesserna ska kunna beskrivas.

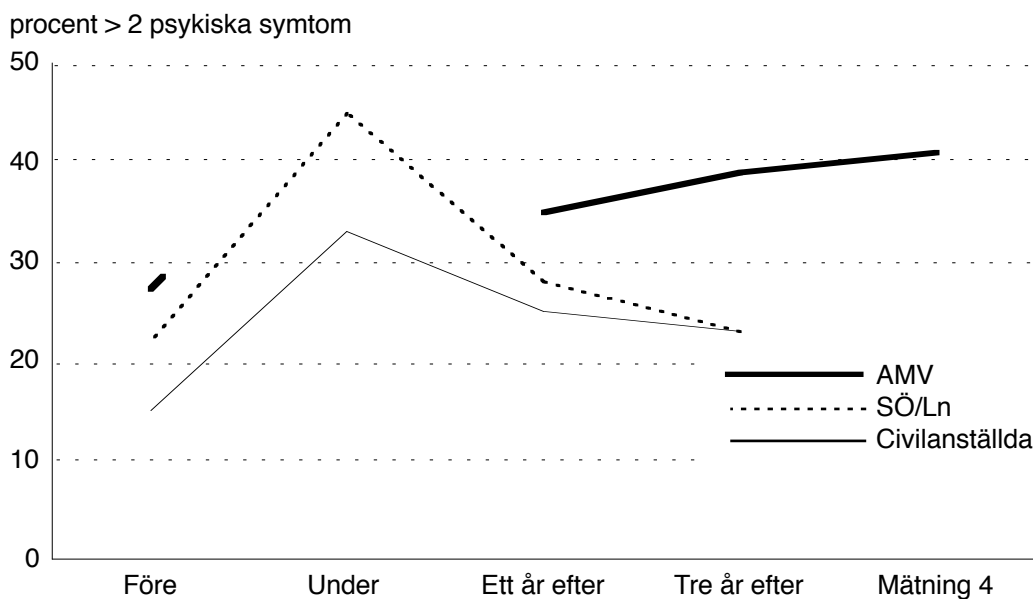
Genom två studier av grupper som sagts upp inom staten under 1990-talet kan sådana processdata och individuella hälsomönster återges mer ingående. Data insamlades före, under och två gånger efter nedläggningarna av Skolöverstyrelsen/

länskolnämnderna 1991 och av fyra militära förband 1997 (Eriksson & Hallsten, 2000; Hallsten, 1998b). I det förra fallet riskerade alla anställda att förlora arbetet och i det senare fallet civilanställd personal. I SÖ/Ln-fallet kom nedläggningen i början av den ekonomiska krisen, och gruppen som berördes bestod huvudsakligen av välutbildade kvinnor med ganska hög medelålder. Vid nedläggningen av försvaret berördes bland de civilanställda främst män med kortare utbildning och något lägre medelålder. Undersökningarna om försvarsförbandens och SÖ/Lns nedläggning är unika genom att de tycks vara de enda från vilka självrapporterade hälsodata gjorts tillgängliga från alla tre faserna i samband med en organisationsavveckling, det vill säga före, under och (två gånger) efter avvecklingen. Därtill täcker studierna en relativt lång period från i genomsnitt cirka sex år före avvecklingarna till tre år efter avvecklingarna.

Fullständiga hälsodata över SÖ/Ln-avvecklingens alla faser insamlades från 114 personer. För de civilanställda erhöles fullständiga hälsodata från 91 personer. En referensgrupp av statsanställda inom Arbetsmarknadsverket, vars anställningstrygghet ej hotades under undersökningsperioden fram till 1995, ingick även i SÖ/Ln-studien och även för denna jämförelsegrupp har hälsodata insamlats vid fyra tillfällen (N = 82).

Alla tre grupperna rapporterade förekomst av sju psykiska symtom, som trötthet, sömnbesvär, oro och nedstämdhet, och andelarna som angav tre eller fler psykiska symtom vid de fyra mättillfällena beräknades. Frågan ställdes under vilken fas som den psykiska hälsan var som bäst respektive sämst för de uppsagda grupperna: Före, under, ett år efter eller tre år efter avvecklingarna av myndigheterna? Därtill undersöktes om referensgruppen visade samma utveckling som de uppsagda grupperna. Resultaten visas i figur 3.7.

För de uppsagda grupperna var det psykiska välbefinnandet som lägst under själva avvecklingen, ibland kallad antecipationsfasen, när personerna var som mest osäkra om hur deras framtida situation skulle gestalta sig. Det gällde både för de före detta civilanställda och de SÖ/Ln-anställda, och det gällde oberoende av om personerna senare fick nya arbeten eller ej.

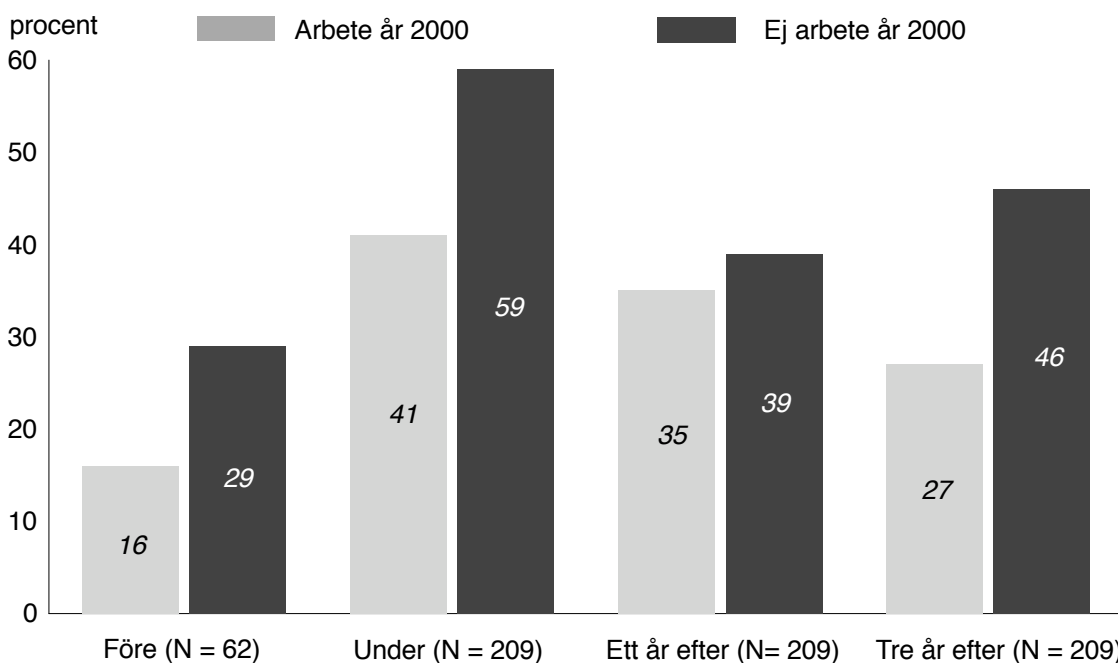
Figur 3.7. Andelar som rapporterade tre eller fler psykiska symtom under avvecklingarnas fyra faser för uppsagd personal inom SÖ/Ln, civilanställda inom försvaret samt inom en referensgrupp från arbetsmarknadsverket, AMV. Tidsangivelserna för referensgruppen motsvarar dem för SÖ/Ln, vartill kommer ytterligare en mätning fyra år efter SÖ/Ln:s avveckling (mätning 4). N = 114, 91 och 82.

Någon gradvis ökning av symtomnivåerna iaktogs inte. Särskilt intressant var att de psykiska symtomnivåerna för SÖ/Ln-gruppen återgick till samma nivå som före avvecklingen, vilket även gällde för de SÖ/Ln-anställda som fick en osäkrare arbetsmarknadsställning efter avvecklingen. I kontrast till de civilanställda inom Försvaret, visade SÖ/Ln-gruppen således en total återhämtning beträffande de psykiska symtomen, och liknande resultat har observerats i en holländsk undersökning (De Witte & Hooge, 1997). En förklaring till den fullständiga återhämtningen kan vara att arbetsviljan var lägre bland de medelålders och äldre kvinnorna (Nordenmark, 1999a) vilket kan minska ohälsoeffekterna. Bland de civilanställda observerades däremot tre år efter avvecklingen en förhöjning av symtomnivåerna jämfört med tiden före avvecklingen, och det gällde både för nyanställda och för dem som saknade anställning tre år efter avvecklingen. Avvecklingen efterlämnade således hälsomässiga ärr hos de uppsagda. Tilläggas kan att somatiska symtom inte alls varierade över uppsägningsprocessen, varken för de SÖ/Ln- eller de civilanställda inom Försvaret.

Båda dessa avvecklade grupper visade en helt annan utveckling för de psykiska symtomen än referensgruppen från AMV, som rapporterade en gradvis försämring över mätperioderna. Denna gradvisa ökning av de psykiska symtomnivåerna kan liknas vid den effekt man kan se bland "överlevare" efter neddragningar (se avsnitt 3.3.2.4) som ofta får en besvärlig arbetssituation. De

AMV-anställda fick exempelvis hantera en gradvis stigande arbetslöshet under början och mitten av 1990-talet.

Hälsoutvecklingen kan visa olika mönster beroende på de uppsagdas chanser att få ett nytt arbete. I figur 3.8. anges andelarna som rapporterade tre eller fler psykiska symtom under avvecklingens olika faser bland de uppsagda civilanställda. De har här grupperats efter om de hade nytt arbete eller ej vid den sista mätningen tre år efter avvecklingen. En större andel av dem som inte fått arbete rapporterade tre eller fler psykiska symtom vid alla tillfällena (även vid första tidpunkten vilket ju är ett uttryck för hälsoselektion från arbetsmarknaden). Minskningen av den psykiska ohälsan från perioden under avvecklingen till ett och tre år efter avvecklingen var signifikant oberoende av om personerna hade nytt arbete eller inte (Eriksson & Hallsten, 2003).

Figur 3.8. Andelar som rapporterade tre eller fler psykiska symtom under avvecklingarnas fyra faser för uppsagd civilanställd personal inom försvaret. De civilanställda har delats upp efter om de hade arbete eller ej vid sista mättillfället år 2000.

En enda ytterligare studie har rapporterat hur den psykiska hälsan förändras i samband med de olika faserna i en nedläggnings- eller förändringsprocess och det gäller en delgrupp inom den så kallade Whitehall II studien från England (Ferrie, 1997). Studiens allmänna frågeställningar har rört hälsoskillnader och hälsoförändringar för skilda grupper av statsanställda under 1980- och 1990-talet. En myndighet privatiserades emellertid under undersökningens gång och dess anställda övertogs av den nya privata organisationen men garanterades inte fortsatt anställning. Uppgifter insamlades för drygt 500 anställda som berördes av

privatiseringen och denna grupp visade en minskad psykisk hälsa redan efter rykten om en förestående privatisering jämfört med de statsanställda som inte övergick till annan ägare. Arton månader efter privatiseringen framkom bland annat att de med nya tidsbegränsade anställningar mådde lika dåligt som de som saknade nytt arbete och dessa båda grupper visade upp en sämre utveckling av den psykiska hälsan än de med nya fasta arbeten. Tydliga tecken på hälso-selektion framkom även. De som vid baslinjemätningen hade sämre psykisk hälsa riskerade i högre utsträckning att befinna sig utanför arbetsmarknaden efter privatiseringen.

Ovan nämnda uppgifter från avvecklingsprocesser rör gruppdata, men vilka *individuella hälsomönster* kunde observeras i de svenska nedläggningsstudierna? Hur stora andelar av de uppsagda individerna visade ett chock/oromönster motsvarande det som i genomsnitt gällde för de båda uppsagda grupperna med en klar ökning av den psykiska symtomnivån under avvecklingsperioden följt av en minskning under de båda senare mättillfällena? Hur stora andelar påverkades inte alls, och visade några personer en gradvis ökning av symtomnivåerna?

För att få svar på dessa frågor analyserades förändringar i psykiska symtomnivåer mellan de fyra mättillfällena för de uppsagda inom SÖ/Ln och Försvaret, och det noterades om den psykiska hälsan hade förbättrats, förändrats eller var oförändrad mellan parvisa mättillfällen. Med fyra mättillfällen och dessa förändringskategorier kan åtta utvecklingsmönster observeras. Två av dessa, konstans/förbättring och chock/oro var klart vanligast i båda undersökningsgrupperna som syns i tabell 3.4. Konstans/förbättring betyder att de psykiska symtomnivåerna inte ändrades alls eller minskade mellan de tre mättillfällena (mellan mättillfällena 1–2, 2–3 och 3–4). Chock/oro motsvarade mönstret om en ökning symtomnivån under själva avvecklings- eller anticipationsperioden (en ökning mellan mättillfällena 1 och 2), för att sedan vara konstant eller lägre under de två återstående mätningarna.

Nästan tre fjärdedelar av de SÖ/Ln-anställda och drygt 60 procent av de civilanställda följde konstans/förbättring eller chock/oromönstren, medan mindre än tio procent följde var och ett av de övriga sex utvecklingsmönstren. För de SÖ/Ln-anställda var chock/oro det vanligaste mönstret, medan konstans/förbättring var det vanligaste bland de civilanställda inom Försvaret, trots den tydliga symtomökningen tre år efteråt för gruppen som helhet, se figur 3.7. För stora grupper medförde organisationsavvecklingarna således inga större förändringar av hälsan. Inte en enda individ visade en gradvis försämring av den psykiska hälsan vid alla tre jämförelserna. Sammantaget 18 personer (åtta procent) av 222 visade försämringar av det psykiska välbefinnandet vid två på varandra följande jämförelser.

De begränsade försämringarna av den psykiska hälsan överensstämmer ganska väl med retrospektiva bedömningar från andra undersökningar av hur hälsan påverkas av arbetsförlust. I en studie av nedskärningar inom ett landsting i Sverige

(Sundh & Svensson, 1996) angavs från drygt 450 personer följande utfall: Försämring 26 procent, stabilitet 69 procent och förbättring 5 procent. Liknande nivåer erhöles från ett nedlagt järnverk (Starrin & Lundberg, 1993), där 27 procent rapporterade försämrad hälsa och 70 procent oförändrad hälsa. I studier av arbetslösa och personer i arbetsmarknadspolitiska åtgärder i Sverige framkom högre ohälsnivåer (Starrin m fl, 1998). Bland arbetargrupper rapporterade drygt 40 procent och bland tjänstemannagrupper 30–40 procent försämrad hälsa. Det bör dock observeras att retrospektiva bedömningar är mer utsatta för minnesproblem än jämförelser mellan data erhållna från två skilda mättillfällen. En nyligen presenterad longitudinell studie av 166 uppsagda, manliga stålverksarbetare i Australien (Pond m fl, 2006) har också visat en i huvudsak gynnsam hälsoutveckling över tid för dem som blev arbetslösa.

Tabell 3.4. Individuella utvecklingsmönster i procent för den psykiska hälsan bland uppsagda inom SÖ/Ln (N = 139) och Försvaret (N = 83).

Mönster	Andel SÖ/Ln	Andel Försvaret
Konstans/förbättring	30,2	34,9
Chock/oro	42,4	25,5
Övriga sex mönster	27,4	39,6

Betydande andelar av dem som blivit arbetslösa i Sverige och utomlands har således rapporterat oförändrad, eller enbart kortvariga försämringar av den psykiska hälsan. En rimlig tolkning tycks vara att en mindre andel av dem som är eller blir arbetslösa svarar för de genomsnittliga försämringar i psykisk hälsa som observerats med gruppdata. En tydlig statistisk indikator på detta är också att variationen i ohälsa var klart större för de arbetslösa grupperna än för de arbetande i studie H. Det bör dock uppmärksammas att svarsbortfallen i enkätstudierna kan rymma individer med en mer negativ hälsotrend och att hälsoeffekterna kan underskattas något i enkätstudier med ett hälsorelaterat bortfall. Meta-analysen i studie H ger ett visst stöd för detta resonemang genom att effektstorlekarna var större (det vill säga större skillnad i hälsa mellan arbetande och arbetslösa) i undersökningar med hög svarsfrekvens.

3.3.1.7. Psykisk och somatisk ohälsa vid otrygg anställning

Som framgick ovan bidrog inte bara arbetslöshet utan även hot om arbetslöshet under avvecklings- och antecipationsperioderna till starkt ökade symtomnivåer. Vetskap om en förestående arbetsförlust med risk för efterföljande arbetslöshet var således tydligt kopplad till minskad psykisk hälsa. Ett besläktat fenomen till arbetslöshetshot, upplevd otrygghet i anställningen ("job insecurity") och dess samband med ohälsa, har under senare tid undersökts i en rad studier (De Witte, 2000). Trots likheterna i dessa fenomen har forskningen kring dessa frågor etablerat sig i två tämligen avgränsade forskningsområden. Nedan ges en kort in-

blick i den omfattande litteraturen kring otrygg anställning och dess effekter på hälsan.

Gemensamt för studier som undersöker hälsoeffekter av arbetslöshetshot och otrygg anställning är att de rör risker för arbetsförlust med en eventuellt efterföljande arbetslöshet. Vad som tycks avgöra om en studie hänförs till kategorin ”arbetslöshetsstudier” eller till ”otrygghetsstudier” är om det föreligger en yttre, objektiv händelse som signalerar en arbetsförlust, som varsel eller besked om avveckling, eller inte. Om en eller flera sådana händelser identifieras brukar studien förankras i en teoribildning om arbetslöshet, varvid ”antecipation av arbetslöshet” undersöks. Om sådana händelser inte identifieras eller om uppmärksamheten mer riktas mot anställdas allmänna uppfattning av riskerna för framtida arbetsförlust, knyter studien vanligtvis an till forskningstraditionen kring otrygghet i anställning. Medan man inom arbetslöshetsforskningen utgår från en eller flera objektiva händelser för att avgöra om personen upplever ett hot om arbetslöshet utgår man i stället vid otrygghetsstudier från personernas egna, självrapporterade uppfattningar av sin anställningsstrygghet. Medan arbetslöshetshot inom arbetslöshetsforskningen kan ses som en specifik, objektiv, akut stressor, har upplevd otrygghet mer karaktären av en allmän, subjektiv och varaktig stressor. Hot om arbetslöshet kan också inordnas som en fas i en uppsägningsprocess, medan sådana processer bara undantagsvis urskiljts i studier av upplevd otrygg anställning.

Otrygghet i anställningen har mätts dels genom enstaka, globala frågor som ”den upplevda sannolikheten av en framtida önskad förlust av anställningen”, dels genom mångdimensionella frågor och index. I det senare fallet har man även vägt in i hur hög grad människor tror att de kan påverka risken för negativa händelser gällande anställningen (kontroll gällande arbetsmarknadspositionen) liksom förlust av särskilda jobbvillkor och karriärmöjligheter. I förhållande till arbetslöshetsstudierna har färre undersökningar av otrygghet varit av longitudinell karaktär, vilket försvårat möjligheterna att avgöra riktningen i orsakssambanden mellan ohälsa och otrygg anställning.

Sverke, Hellgren och Näswall (2002) har genomfört en meta-analys av tvärsnittssambanden mellan å ena sidan upplevd otrygg anställning och, å andra sidan, arbetstillfredsställelse, arbetsmotivation, prestation, personalomsättning samt självrapporterad somatisk och psykisk ohälsa. Datamaterialet hämtades från internationella undersökningar publicerade under perioden 1980–1999. För de två ohälsovariablerna fann man 56 oberoende korrelationer/effekter från drygt 24 000 personer. De genomsnittliga effekterna av otrygg anställning på somatisk och psykisk ohälsa blev $r = 0,12$ respektive $r = 0,19$ (inte korrigerat för mätfel i otrygghets- och hälsovariablerna). Detta kan jämföras med tvärsnittseffekterna i de tidigare nämnda meta-analyserna (Hallsten, 1997; McKee-Ryan m fl, 2005) av arbetslöshetens effekter på psykisk och somatisk ohälsa som visade sig vara något större (psykisk ohälsa: $r = 0,24$ och $r = 0,23$; somatisk ohälsa: $0,19$, se

tabell 3.1). Tvärsnittssambanden mellan hot om arbetslöshet (antecipation) och psykisk ohälsa i studie H (Hallsten, 1997) visade en något större genomsnittseffekt, $r = 0,31$. *Överlag tycks således tvärsnittseffekterna av otrygg anställning på psykisk och somatisk ohälsa vara något mindre än motsvarande effekter av arbetslöshet, och hot om arbetslöshet.* Detta talar emot antagandet (De Witte, 2000) att effekterna av upplevd otrygg anställning på psykisk ohälsa är lika stora som effekterna av arbetslöshet.

Skillnaderna i effekter mellan arbetslöshet och otrygghet är kanske än större än vad som framgått ovan eftersom man i otrygghetsstudierna inte kontrollerat för bakgrundsfaktorer eller människors känslodispositioner och ”personlighet” (så kallad positiv och negativ affektivitet; dessa dispositioner har större betydelse i otrygghetsstudierna genom att både otrygghet och ohälsa mäts med subjektiva skattningar, vilket på ett missvisande sätt kan förhöja sambanden mellan otrygghet och ohälsa). Det bör uppmärksammas att de erhållna tvärsnittseffekterna i meta-analysen både speglar effekter av otrygg anställning på ohälsan, och motsatta effekter av ohälsa på otrygghet. Ett antal longitudinella studier (Ferrie m fl, 2000; Hellgren & Sverke, 2003; Isaksson m fl, 2000; Mauno & Kinnunen, 1999) har dock visat att riktningen i sambanden huvudsakligen går från otrygghet till ohälsa snarare än i omvänd riktning. Storleken av dessa longitudinella effekter har dock inte sammanfattas i någon undersökning.

Personer som upplever stöd från omgivningen (Lim, 1997) liksom de med en mer optimistisk personlighet (Näswall m fl, 2005) tycks i mindre grad uppleva hälsoförsämringar i samband med otrygghet i anställningen, medan motsatsen tycks gälla för dem som är högt engagerade i sitt arbete (Probst, 1999). Mekanismerna bakom effekterna av otrygghet i anställningen på ohälsan har undersökts i några studier. I en omfattande engelsk undersökning (Ferrie m fl, 2000) framkom att minskat socialt stöd från chefer och arbetskamrater kunde förklara en del, men bara en begränsad del, av effekterna. Upplevd minskad kontroll i arbetet, liksom förändringar i hälsorelaterade beteenden, som rökning och motionerande, bidrog knappast alls till att förklara effekterna av otrygghet på ohälsan. Låg grad av framtidstro, ekonomisk otrygghet och minskad arbetstillfredsställelse förefaller vara viktigare förklaringsfaktorer (Ferrie m fl, 2005).

3.3.2. Arbetslöshet, arbetsförlust och registrerad ohälsa

Under detta avsnitt refereras undersökningar som berört sambanden mellan arbetslöshet och olika former av registrerad ohälsa, som sjukskrivningslängd och sjukskrivningstillfällena med eller utan läkarintyg, sjukhusintagningar och mortalitet. Även uppgifter om orsaker till den registrerade sjukligheten och diagnoser har analyserats i några studier.

Dessa registerdata har flera fördelar. De fångar in nästan hela populationer, bortfallet är negligerbart och uppgifter om sjuklängd och mortalitet kan antas

vara näst intill felfria. En ytterligare styrka hos många av registerstudierna är att eventuella skensamband mellan arbetslöshet och exempelvis dödlighet är mindre troliga, eftersom man kontrollerat för många alternativa förklaringsfaktorer. Exempel på faktorer som skulle kunna bidra till skensamband är sociala förhållanden (bostadsort, civilstånd, familjeförhållanden, klass och yrke), långvariga sjukdomar, beteenden (alkoholbruk, medicinförbrukning och allmänt risktagande), besvärliga arbetsförhållanden, demografiska förhållanden (kön, ålder och utbildning, uppväxtförhållanden) samt personlighet.

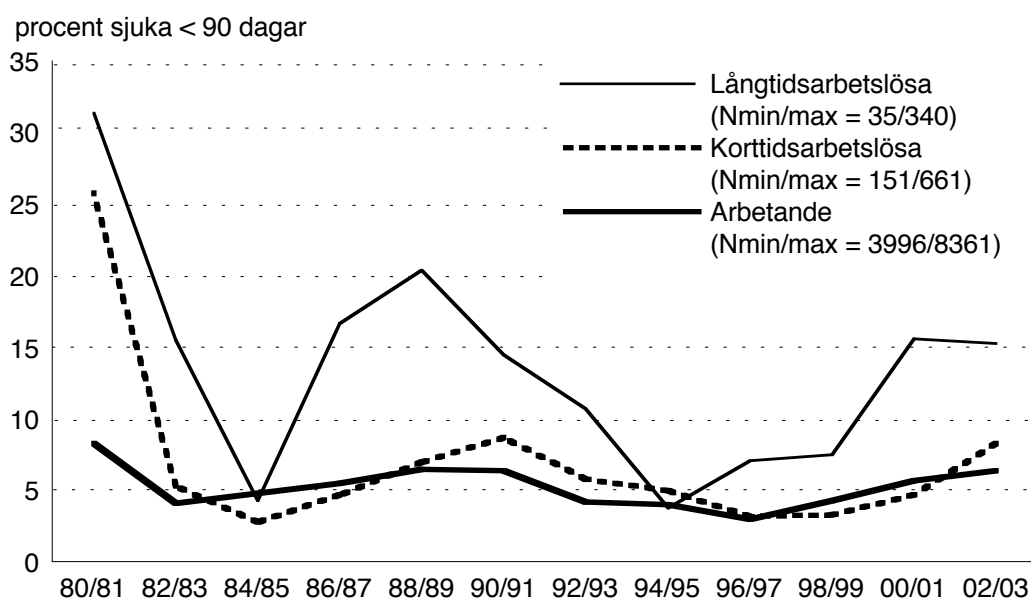
3.3.2.1. Sjukskrivningsdata

Under senare år har registeruppgifter om sjukskrivning insamlats för arbetslösa och uppsagda. Studierna har dock varit få och de ger inte några klara uppgifter om orsakssambanden mellan arbetslöshet och sjukskrivning. Vissa uppgifter har erhållits om selektionseffekter från sjukskrivning till och från arbetsmarknaden, men det saknas undersökningar som påvisar differentiella effekter på sjukskrivning av övergångar till eller från arbetsmarknaden. Eftersom orsakssambanden inte kan fastställas nöjer vi oss med att beskriva om arbetslöshet är associerat med sjukskrivning eller ej. I Sverige har man främst undersökt hur sjukfrånvaron allmänt ökat eller minskat under tider av hög och låg arbetslöshet (Lidwall m fl, 2004), inte hur sjukfrånvaron ändrats över åren för arbetslösa grupper. Ofta har man noterat ett negativt samband mellan arbetslöshet och sjukskrivning, det vill säga att sjukskrivningarna ökar när arbetslösheten är låg och vice versa. Vanligtvis har man förklarat dessa trender med hur arbetande påverkas av arbetslösheten, däremot har man inte diskuterat hur arbetslösa berörs. Det kommer emellertid att ske här. Ett omfattande svenskt datamaterial har framtagits för att undersöka arbetslösas och arbetandes sjukskrivning över tid. Därvid har långtids-sjukskrivning valts ut som en indikator på allvarlig ohälsa.

Data från ursprungligen 102 000 personer har insamlats genom ULF-undersökningarna och kompletterats med data från Försäkringskassan för åren 1980/81 till 2002/2003 för arbetande och arbetslösa personer. Andelarna med en ackumulerad sjukskrivning på 30 respektive 90 dagar eller mer per år har beräknats i syfte dels att undersöka om och i så fall i hur hög grad arbetslösa varit överrepresenterade bland de långtidssjukskrivna, dels att jämföra andelarna arbetande samt kort- och långtidsarbetslösa bland de långtidssjukskrivna över olika konjunkturperioder. Vid dessa analyser har andra grupper som studerande, hemarbetande och pensionärer uteslutits, vilket medför att både de arbetandes och de arbetslösas beräknade ("justerade") befolkningsandelar blir något högre än i verkligheten. Bland de arbetande i urvalet var över hela undersökningsperioden 9 027 personer (11 procent) sjukskrivna mer än 30 dagar per år och 3 892 (5 procent) mer än 90 dagar. Motsvarande antal bland de arbetslösa var 854 (14 procent)

respektive 435 (7 procent) personer. De arbetslösa innefattar både kort- och långtidsarbetslösa personer (under eller över sex månader).

Analysen visade att med undantag för åren 1984/85 har en överrisk för långtidssjukskrivning förelagat för de arbetslösa över alla åren mellan 1980/81 fram till 2002/03, genom att deras andelar av de långtidssjuka översteg deras andelar av befolkningen. Det gällde oavsett om man som långtidssjukskrivning räknade minst 30 eller minst 90 dagars sammanlagd sjukfrånvaro per år. Analysen visade också att denna överrisk tenderat att öka med åren. Skillnaderna mellan befolkningsandelarna och andelarna av de långtidssjukskrivna har ökat sedan 1990-talskrisen, något som sannolikt sammanhänger med att sjuka personer fått svårare att behålla sina arbeten (Larsson m fl, 2005; Wikman, 2004). Arbetslöshet tycks vara förknippad med en ökad risk för långtidssjukskrivning, i genomsnitt cirka 30 procent högre risk enligt ULF-materialet. Drygt 10 procent av de långtidssjuka under 2000-talets inledning skulle enligt dessa uppgifter utgöras av arbetslösa personer. Försäkringskassan har uppskattat att cirka 20 procent av samtliga sjukskrivningskostnader går till arbetslösa (Palmer, 2005).

Figur 3.9. Andelar med ackumulerad sjukskrivning över 90 dagar bland arbetande samt kort- och långtidsarbetslösa. Data från försäkringskassan och ULF-undersökningarna åren 1980/81 till 2002/03. Nmin/max anger det lägsta respektive högsta antalet individer som ingick i analyserna vid mätillfällena.

I figur 3.9 utgör inte längre de arbetslösa urvalsram utan långtidssjukskrivna över 90 dagar per år. Här beskrivs hur andelarna av arbetande samt kort- och långtidsarbetslösa (arbetslösa under respektive över sex månader) som årligen var sjukskrivna mer än 90 dagar under perioden 1980/81 till 2002/03. Frågan gäller i vad mån dessa tre grupper visade likartade tendenser över åren, och om de alla följde

mönstret med ökade andelar långtidssjukskrivna under högkonjunkturer och minskade andelar under lågkonjunkturer. Alla tre grupperna följde i stort det förväntade mönstret, men det var mycket tydligare för långtidsarbetslösa än för korttidsarbetslösa och arbetande personer. Under lågkonjunkturerna under 1980- och 1990-talets inledande år minskade andelen långtidssjukskrivna särskilt tydligt bland de långtidsarbetslösa, för att senare öka lika markant under högkonjunkturerna under de sista åren under 1980- och 1990-talen.

Ett problem med de båda redovisade analyserna är att det inte går att avgöra om långtidssjukskrivningarna över 30 och 90 dagar inträffade före, under eller efter själva arbetslöshetsperioden, och uppgifter saknas om sjukskrivningarna växlade med övergång till och från arbetslöshetsperioden. Därmed kan heller inte avgöras om de förändrade andelarna är effekter av arbetslöshet eller av hälsoselektion. I en översikt angående riskerna att bli långtidssjukskriven (Allebeck & Mastekaasa, 2004) iakttogs också ett positivt samband med arbetslöshet, men riktningen i sambanden kunde inte avgöras. En eventuell ökning av sjukskrivningarna under själva arbetslöshetsperioden, som noterats i ett par studier, kan också vara en följd av den högre ekonomiska ersättningsnivån som gäller vid sjukdom jämfört med arbetslöshet (Engstrom & Eriksen, 2002; Larsson, 2002).

En trolig förklaring till utfallen i figur 3.9 är dock att sammansättningen av de arbetslösa, och framför allt de långtidsarbetslösa, ändrades med konjunkturerna. En större andel friska personer blir arbetslösa under lågkonjunkturer än under högkonjunkturer, och de långtidsarbetslösa och arbetande blir hälsomässigt mer lika varandra under lågkonjunkturer. Under exempelvis 1990-talet första år fram till 1994/95 skulle därmed alltför friska personer ha förlorat arbetet och bli långtidsarbetslösa, men med förbättrade konjunkturer under 1990-talets senare år skulle de sedan ha större chanser att få nytt arbete. En alternativ och inte orimlig förklaring är dock att lång arbetslöshet skapar en ökad sjuklighet hos många arbetslösa. I en dansk studie (Eshoj m fl, 2001) fann man en sådan effekt, dock utan att någon kontroll utövades för tidigare ohälsa. En svensk studie, som även antyder att arbetslöshet ökar sjukskrivningsrisken, har presenterats av Hyde med flera (2004). Den visade att personer över 55 år som lämnade arbetsmarknaden till arbetslöshet mellan åren 1991 till 1997 därefter hade en närmast fördubblad risk att tas in på sjukhus jämfört med personer som hade kvar sin anställning. Dessa data gällde efter kontroll av bakgrundsvariabler och tidigare sjukhusintagning.

Selektionseffekter från tidigare sjukskrivning till senare arbetslöshet har analyserats i ett par studier. Hemmingsson (2004) har på grundval av registeruppgifter från SCB analyserat sambanden mellan sjukskrivning under 1990–1991 och arbetslöshet under 1992–1993. Risken för arbetslöshet ökade betydligt med tidigare sjukskrivningslängd. För personer som var sjukskrivna drygt 60 dagar under föregående år tredubblades risken för arbetslöshet för män och den fördubblades för kvinnor. Hesselius (2004) har också analyserat sambanden mellan

tidigare sjukskrivning och senare arbetslöshet på ett stort svenskt registermaterial. Han utgick från personer som arbetade under åren 1989 till 1991, och analyserade risken för arbetslöshet under åren 1992 till 1998 i relation till tidigare sjukskrivningar åren 1989–1991. Det framgick att både korta och långa sjukskrivningar ökade risken för senare arbetslöshet, särskilt för långtidssjukskrivningar. Det gällde för både män och kvinnor, men effekten var kraftigare för kvinnor, i synnerhet för sjukskrivningsperioder över 28 dagar.

En slutsats är således att arbetslöshet, och framför allt långtidsarbetslöshet har positiva samband med långtidssjukskrivning samt att effekter av hälsoselektion, men däremot inga differentiella arbetslöshetseffekter, har observerats för sjukskrivning.

3.3.2.2. *Självförvårdad skada och mortalitet*

Dödsorsaksregister har även kommit till användning i flera longitudinella arbetslöshetsstudier i både Sverige och utomlands för att följa individer som varit arbetslösa eller förlorat arbetet.

Johansson och Sundquist (1997) följde närmare 38 000 personer mellan 20 och 64 år under elva år. Deltagarna hade svarat på en enkät 1982 om ställning på arbetsmarknaden, hälsa och ett antal bakgrundsvariabler. Forskarna fann, efter kontroll för tidigare hälsa och bakgrundsvariabler, en klar överrisk (OR = 1,93) för att avlida till följd av självmord eller av obestämda orsaker om man tidigare varit arbetslös eller förtidspensionerad. Tyvärr kunde inte arbetslösa och förtidspensionerade skiljas ut i denna undersökning. Det var emellertid möjligt i en senare svensk studie (Gerdtham & Johannesson, 2003) där man under 10 till 17 år följde cirka 30 000 personer i åldern 20–64 med lika initialt hälsotillstånd. Mortaliteten jämfördes bland dem som varit arbetande respektive arbetslösa. Vid uppföljningsperiodens slut var andelen avlidna cirka 50 procent högre för dem som varit arbetslösa jämfört med dem som varit arbetande (7,8 procent respektive 5,4 procent). Beträffande de specifika dödsorsakerna framkom en högre risk för självmord och ”andra sjukdomar än cancer och kardiovaskulära sjukdomar” för de arbetslösa. För cancer, hjärtsjukdomar samt för dödsolyckor och mord var det inga skillnader mellan grupperna. I en stor amerikansk undersökning (Kposowa, 2001) noterades klara överrisker för både män och kvinnor att begå självmord bland dem som tidigare varit arbetslösa. I denna studie kontrollerades emellertid bara för demografiska och socioekonomiska variabler, inte till exempel för tidigare hälsa eller uppväxtförhållanden.

Martikainen och Valkonen har i ett par studier (1996, 1998) argumenterat för att de samband som kan iakttas mellan arbetslöshet och dödlighet beror på en högre initial ohälsa bland de arbetslösa. Argumenten baseras på skilda samband beroende på när arbetslösheten ägde rum. Dödligheten var större under åren 1991 till 1993 bland finska män och kvinnor som någon gång varit arbetslösa mellan

1987 och 1992. Forskarna fann dock att sambanden var mycket högre för dem som var arbetslösa under högkonjunkturen 1987–1990 än för dem som var arbetslösa under lågkonjunkturen 1991–1992. Orsaken till denna skillnad i samband med dödlighet skulle vara att de som blir arbetslösa under en högkonjunktur är sjukare än de som blir arbetslösa under en lågkonjunktur (det stöds också av data i figur 3.9).

Ett par studier som utgått från data från det svenska tvillingregistret (Nylén m fl, 2001; Voss m fl, 2004) har möjliggjort ytterligare kontroll av förhållanden som kan påverka sambanden mellan arbetslöshet och allvarlig ohälsa. En av dessa studier (Nylén m fl, 2001) inhämtade data från drygt 20 000 tvillingar födda under åren 1926 till 1958. Deltagarna erhöll en enkät 1973 där det bland annat efterfrågades om de vid frågetillfället var arbetslösa eller hade varit det tidigare. Totalt 817 personer hade någon gång varit arbetslösa. Dessutom insamlades uppgifter om eventuella alternativa förklaringsfaktorer. I flertalet analyser behandlades tvillingarna som enskilda personer och deras dödlighet fram till 1996, oberoende av orsak, undersöktes. I undersökningen använde man sig av riskmättet ”relativ risk” (RR), som bättre än oddskvoter speglar en relativ risknivå. Det visade sig att arbetslöshet var signifikant och positivt associerat med dödlighet för både män och kvinnor. Det var drygt 60 procents överrisk för dödlighet för arbetslösa kvinnor (RR = 1,62) och drygt 30 procents överrisk för arbetslösa män (RR = 1,34) under den totala undersökningsperioden, efter kontroll av en rad andra förklaringsfaktorer. I ett kortare tidsfönster, under de första fem åren efter 1973, var överrisken klart högre för både kvinnor (RR = 2,23) och män (RR = 1,52), och än större var överrisken för dem som var arbetslösa just under 1973 (RR = 2,60 för kvinnor och RR = 3,29 för män under de fem närmast följande åren). Mortalitetsrisken var således som förväntat större åren närmast efter arbetslösheten. I en intressant tilläggsanalys i denna studie undersöktes effekterna på dödlighet av tidigare arbetslöshet i kombination med andra riskförhållanden. För kvinnor observerades att arbetslöshet tillsammans med rökning vid enkättillfället utgjorde den mest riskfyllda kombinationen för mortalitet, medan den värsta riskkombinationen för män var att vara arbetslös och ensamstående.

Studien utnyttjade också att deltagarna var tvillingar och så kallade diskonkordanta tvillingpar, det vill säga där den ena tvillingen hade varit arbetslös men inte den andra, jämfördes med varandra. Därmed kontrollerades även för genetiska influenser och för tidiga uppväxtvillkor. Överrisken för dödlighet för arbetslösa tvillingar blev då ungefär densamma som i de tidigare analyserna (på grund av det låga antalet diskonkordanta tvillingpar blev överrisken inte riktigt statistiskt signifikant).

Även orsakerna till dödligheten bland dessa tvillingar analyserades (Voss m fl, 2004). Dödsorsakerna indelades i följande kategorier: Sjukdomar i luftvägar och lungor (möjligt samband med rökning), kardiovaskulära sjukdomar (möjligt sam-

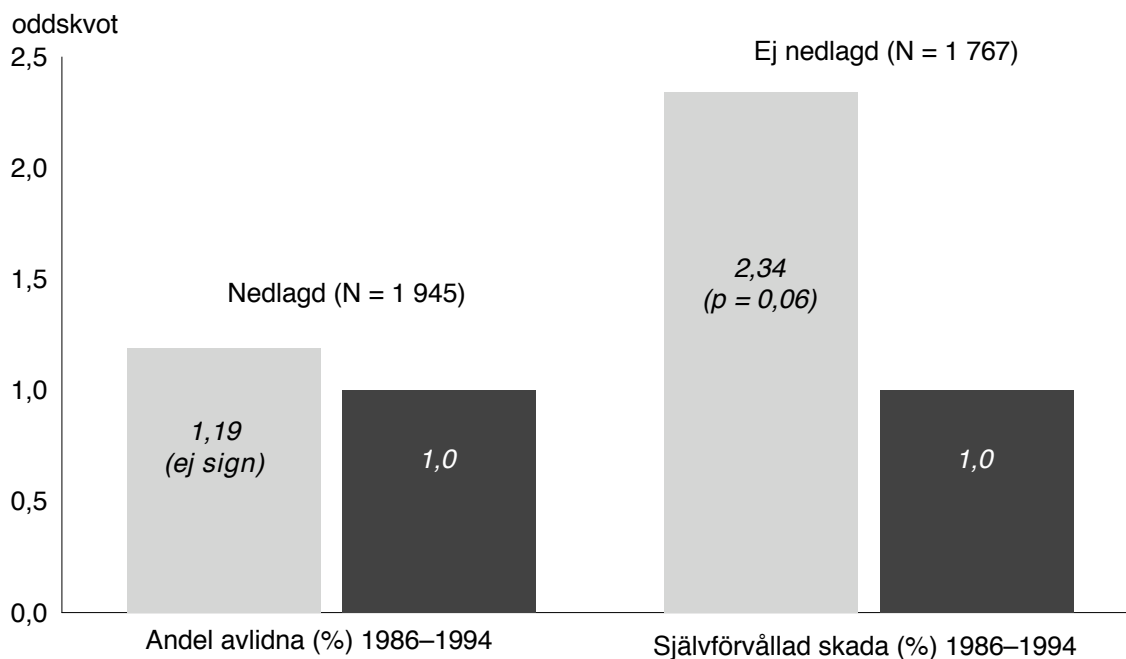
band med stress), alkoholrelaterade sjukdomar samt dödlighet till följd av självmord, yttre skador eller av andra yttre, men oklara orsaker. Liksom tidigare kontrollerades för en rad alternativa förklaringsfaktorer. Överrisker för flertalet sjukdomar förelåg men sambanden blev signifikanta enbart för självmord (för kvinnor) och yttre oklara orsaker (för män). Arbetslöshet tycks således medföra en ökad risk för förtida död. Som för den självrapporterade ohälsan ökar risken för förtida död med adderade riskfaktorer.

3.3.2.3. Mortalitet och självförvållad skada efter nedläggningar och personalinskränkningar

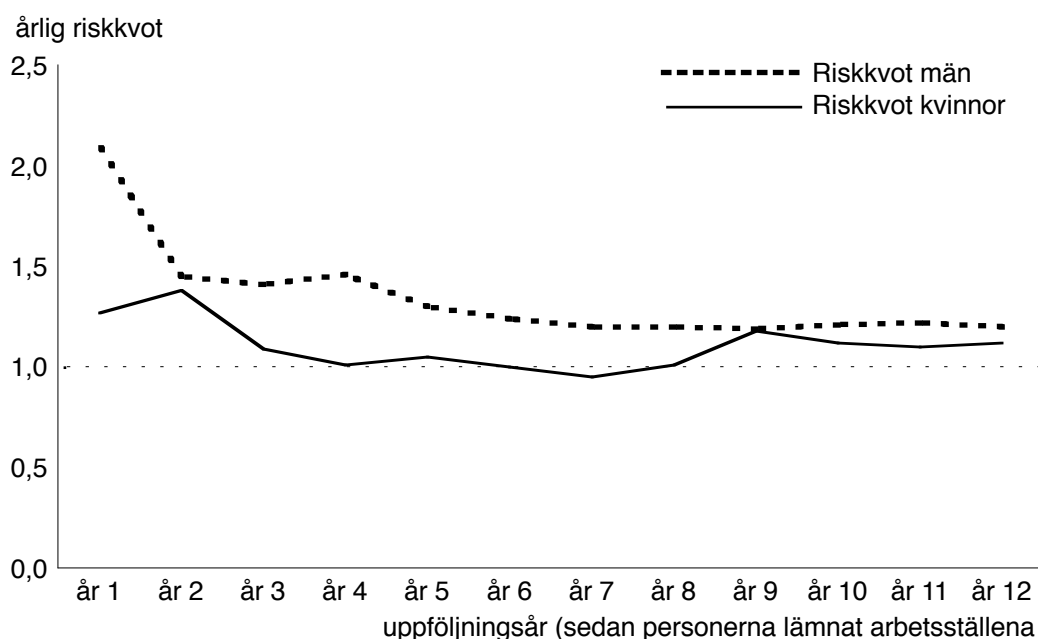
Förtida dödsfall har inte bara undersökts i förhållande till arbetslöshet utan även i samband med arbetsförlust efter personalneddragningar och nedskärningar. Sådana händelser är viktiga för att kunna bedöma arbetslöshetens hälsoeffekter eftersom inflytandet från människors eventuella tidigare ohälsa på arbetsförlust och senare arbetslöshet därmed väsentligt reduceras. Hälsoselektion till arbetslöshet på grund av utstötning kan uteslutas när hälsoeffekter på personer som blivit uppsagda på grund av organisatoriska förändringar studeras.

Under det senaste decenniet har ett par studier analyserat sambanden mellan nedläggning och mortalitet. I en undersökning från Nya Zeeland (Keefe m fl, 2002) studerades dödlighet och självförvållade skador som medförde sjukhusbesök (efter självmordsförsök) bland personer som varit anställda vid två livsmedelsfabriker varav den ena lagts ned. Drygt 3 600 personer följdes under åtta år 1986–1994 och självförvållade skador var mer vanliga bland den grupp som blivit uppsagd än bland dem som hade kvar sina arbeten. Det gällde även efter kontroll av bakgrundsförhållanden och tidigare sjukhusintagningar. Utfallet utgör ett starkt belegg för att inte bara arbetslöshet utan även nedläggning och hot om arbetslöshet kan skapa allvarliga ohälsokonsekvenser. Även dödligheten var något förhöjd men denna skillnad mellan grupperna var ej statistisk signifikant, se figur 3.10.

En annan studie har genomförts i Sverige av Eliasson och Storrie (2005) och undersökningen ingår i Eliassons avhandling (2005). Författarna utgick från företags-, patient- och dödsorsaksregistren och undersökte drygt 12 000 personer som varit verksamma vid svenska företag som lagts ned under högkonjunkturen 1987–1988. Studien var således en totalundersökning av personer som arbetat och förlorat sina arbeten vid företag/arbetsställen som lagts ned under dessa år. I den del som beskrivs här ingick de som stannade på sina arbetsställen fram till nedlägningsåret. Uppföljningen pågick i tolv år, från 1987 till 1998. De som slutat vid företagen matchades på ett noggrant sätt med en lika stor kontrollgrupp av arbetande som arbetat vid företag som inte lagts ned 1987–1988. Om arbetslöshet också följde för de uppsagda eller inom kontrollgruppen under uppföljningen undersöktes inte. En signifikant högre dödlighetsrisk framkom för män

Figur 3.10. Risker för mortalitet och självförvållade, sjukhuskrävande skador bland permanent anställda livsmedelsarbetare och bland livsmedelsarbetare som blivit uppsagda genom fabriksnedläggning. Riskerna är uttryckta i oddskvoter (OR). Från Keefe med flera (2002).

Figur 3.11. Riskkvoter (RR) för dödlighet under tolv uppföljningsår för kvinnor och män som varit anställda vid företag som lagts ned under åren 1987–1988 i Sverige. År 1 lades företagen ned. Från Eliasson och Storrie (2005, figur 4 och 5).

som arbetat vid de nedlagda företagen, framför allt under det första året av uppföljningstiden. Dödlighetsrisken var då mer än fördubblad jämfört med kontrollgruppen, se figur 3.11. Därefter sjönk skillnaderna mellan nedläggnings- och kontrollgruppen under uppföljningsperioden som väntat men effekten var signifikant flera år efter nedläggningarna. För kvinnor noterades ingen signifikant överrisk. Totalt över uppföljningsperioden dog 5,5 procent inom nedläggningsgruppen jämfört med 5,1 procent inom kontrollgruppen, en skillnad på fyra promille. Detta kan vara en skattning av minimieffekten på förtida död av att bli uppsagd eftersom många inom kontrollgruppen kan ha blivit uppsagda vid ett senare tillfälle. De dödsorsaker som tydligast åtskiljde de båda grupperna var hjärtkärlsjukdom och självmord, orsaker som båda kan relateras till stress. Överriskerna för dessa orsaker var särskilt tydliga under de första uppföljningsåren.

3.3.2.4. Överlevare efter organisatorisk bantning och expansion

Ett flertal studier har gjorts på personer som behållit sina arbeten efter organisatoriska nedskärningar (downsizing), så kallade överlevare (Burke & Cooper, 2000; Campbell Jamison m fl, 2001). Stora grupper på arbetsmarknaden har berörts av nedskärningar under senare år som framgår av avsnitt 2. Undersökningarna har oftast visat en rad negativa reaktioner bland överlevarna (Aronsson, 1997; Kalimo m fl, 2003), vilket också bör noteras ur metodsynpunkt eftersom personer som behåller sina arbeten oftast har betraktats som en kontroll- eller referensgrupp i studier av arbetsförlust och uppsägningar.

Ett antal intressanta studier av överlevare har genomförts i Finland under den ekonomiska krisen på 1990-talet, då arbetslöshetsnivån ökade från 3,4 procent 1990 till 18,9 procent 1993. Studierna har huvudsakligen berört kommunalanställda i staden Raisio i närheten av Åbo och studierna benämns därför i fortsättningen ”Raisio-studierna”.

I Raisio reducerades antalet kommunalanställda kraftigt under åren 1992 och 1993. I Raisiostudierna undersöktes hälsoeffekterna på personer inom 32 yrkesgrupper som bantats i olika grad (begränsad nedskärning < 8 procent, måttlig nedskärning mellan 8 och 18 procent samt stor nedskärning mer än 18 procent). Hälsoeffekterna av dessa bantningar på yrkesgrupperna undersöktes sedan efter bantningarna under perioden 1993–1995 och jämfördes med läget före personalneddragningarna under 1991. Vid alla studier har bakgrundsvariabler som kön, ålder, inkomst, anställningstid, arbetsstället storlek, civilstånd, hushållets storlek, med mera kontrollerats.

En studie (Vahtera m fl, 1997) undersökte förändringar i sjukfrånvarofrekvens över tre dagar (sjukfrånvaro över tre dagar kräver läkarintyg i Finland) från tiden före, till tiden efter nedskärningarna. Frekvensen sjukskrivningstillfällen ökade betydligt mer bland dem som berörts av stora än av små bantningar inom yrket. Ökningen av antalet sjukskrivningstillfällen var mellan 73 och 571 procent större

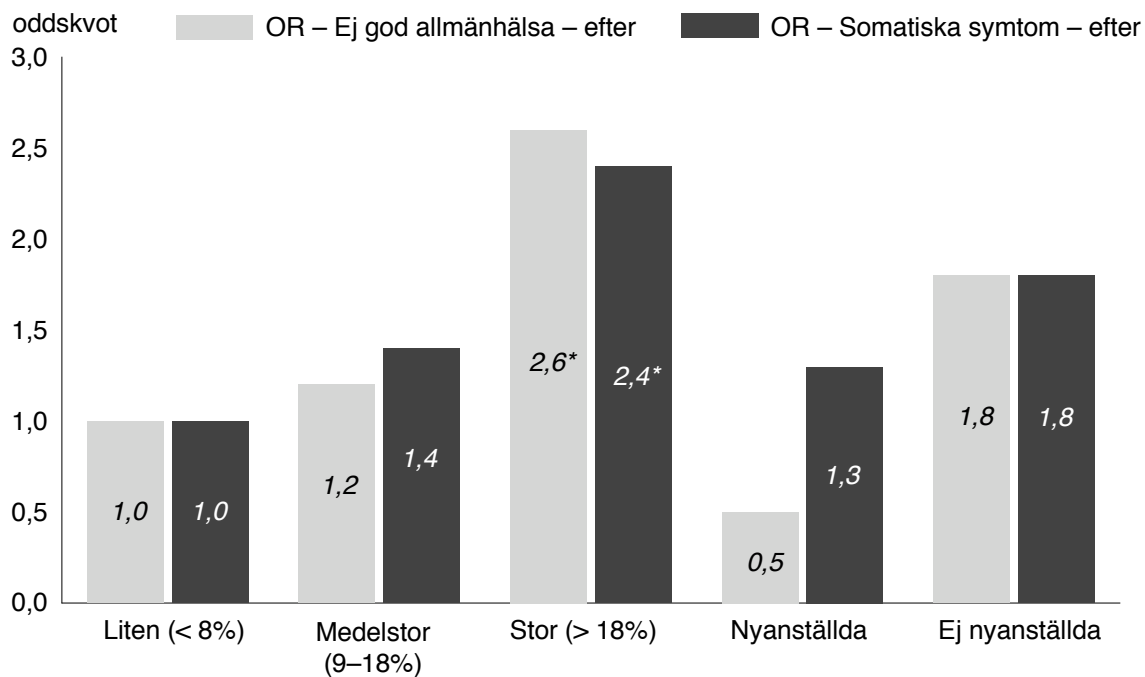
bland dem tillhört ett hårdbantat yrke än bland dem vars yrke bara bantats i begränsad utsträckning. Den diagnoskategori som framför allt steg var belastningsbesvär medan exempelvis andelen med psykiska besvär inte ökade. Längre sjukperioder noterades framför allt bland äldre personer. Ökningar noterades dock bara bland fast anställda och inte bland tillfälligt anställda.

Den självrapporterade hälsan undersöktes i en annan studie på samma grupper (Kivimäki m fl, 2001). Det framgick att nedskärningarna hade effekter på arbetsmiljön i termer av upplevelse av otrygghet, konflikter, ökade fysiska arbetskrav och mindre socialt stöd. Effekterna var störst för dem som tillhörde yrkesgrupper som reducerats mest. Vidare noterades att minskat handlingsutrymme och, något överraskande, stöd från partner, var variabler som påverkades av neddragningarna (Kivimäki m fl, 2000). Dessa förändringar bidrog sin tur bidrog till att öka sjukskrivningsfrekvensen.

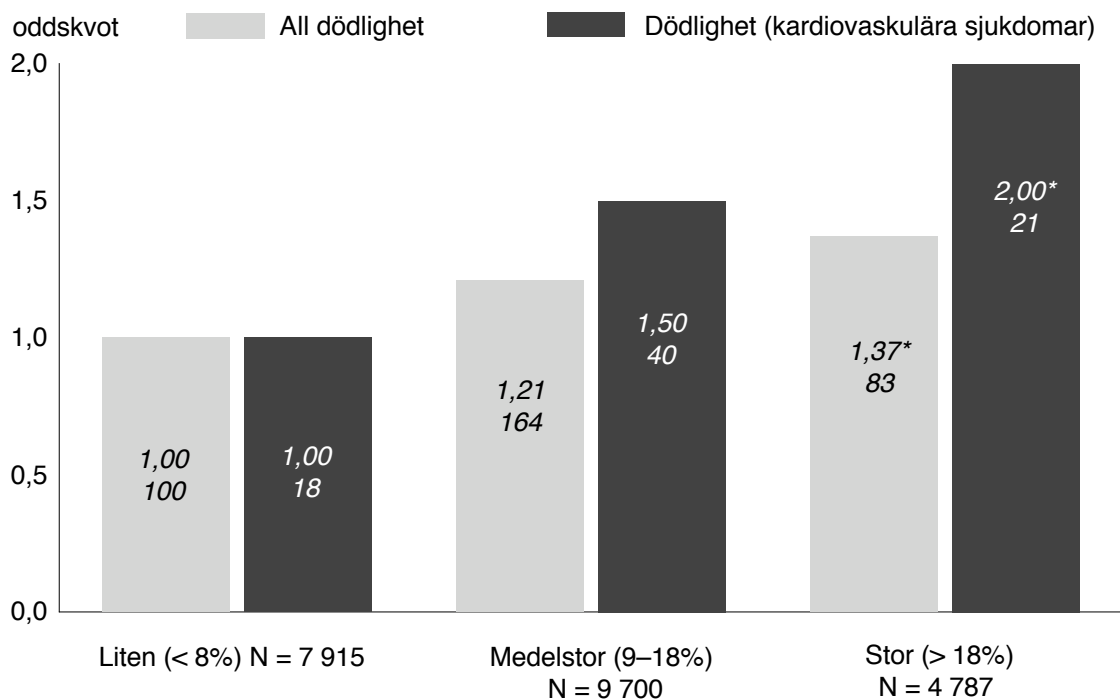
Ett flertal undersökningar har visat att nedskärningar skapar negativa reaktioner som osäkerhet (Grunberg m fl, 2001) och minskad psykisk energi (Brown m fl, 2003). Såväl Moore med medarbetare (2004) som Kalimo med medarbetare (2003) har observerat att upprepade erfarenheter av neddragningar är associerade med psykiska besvär, vilket talar emot antagandet att människor stärks genom flera sådana erfarenheter. En svensk studie (Isaksson m fl, 2000) visade att arbetsbelastningen, otryggheten och missnöjet med arbetet ökade efter upprepade förändringar av organisation och arbetsuppgifter. Den psykiska ohälsan var däremot oförändrad, medan den minskade bland dem som inte varit med om upprepade förändringar av arbetet.

I ytterligare en Raisiundersökning (Kivimäki m fl, 2003) studerades effekterna på olika grupper av överlevare (tre grupper med olika grad av bantning) och personer som slutat. Bland de senare återfanns både arbetslösa/förtidspensionerade och nyanställda. Den enda grupp som visade en signifikant försämring av den självrapporterade allmänhälsan var gruppen med de mest nedbantade yrkena. De som blev arbetslösa eller förtidspensionerade hade en sämre hälsa före avvecklingen, och ohälsan ökade inte lika mycket som för dem som bantats mest, se figur 3.12.

Den kanske mest uppseendeväckande undersökningen rör dock sambanden med sjukfrånvaro och senare mortalitet (Vahtera m fl, 2004). Inför denna studie insamlades data från ytterligare nio kommuner och antalet anställda som undersöktes uppgick till cirka 22 000. Dessa hade alla arbetat i fasta eller tidsbegränsade arbeten inom kommunerna under åren 1991– år 2000. Uppföljningstiden utsträcktes således till år 2000. Man fann en signifikant ökad dödlighet (OR = 1,37) bland yrkesgrupper som bantats mest, både bland kvinnor och bland män. Under de närmaste åren efter nedskärningarna fram till 1997 iaktogs en mycket stor skillnad då dödligheten var mycket högre bland dem som bantats minst. En klar överrisk förelåg för att avlida av kardiovaskulära sjukdomar, vilket antyder att stress spelat en roll i sammanhanget. I figur 3.13 illustreras resultaten.

Figur 3.12. Oddskvoter för ökning av somatiska symtom och av "ej god allmänhälsa" bland överlevare och personer som lämnat organisationen (nyanställda och ej nyanställda). Från Kivimäki med flera (2003).

Figur 3.13. Oddskvoter för dödlighet över hela uppföljningsperioden 1991-2000 bland finska yrkesgrupper som erfårit yrkesmässiga bantningar i varierande grad. Siffrorna på staplarna anger antalet personer inom respektive kategori som avled. Från Vahtera med flera (2004).

Westerlund (2005) har i sin avhandling bekräftat flera av resultaten ovan med data från Sverige men har även vidgat perspektiven. I en av studierna delades organisationer i Stockholmstrakten upp i stabila, växande och i hotade/ifrågasatta organisationer. Utfallet redovisades i fysiologiska riskmarkörer för hjärt-kärlsjukdom och spänt arbete för anställda inom dessa organisationer. Det visade sig att anställda i stabila organisationer hade lägsta riskprofilerna, medan anställda i såväl de hotade/ifrågasatta organisationerna som i de växande organisationerna visade klart högre riskprofiler. Den troliga förklaringen enligt Westerlund var att expanderande organisationer också kan innebära ytterligare krav på de anställda med ökad arbetsbelastning och nya uppgifter. Organisatorisk instabilitet kan således i sig vara negativt för hälsan.

Dessa resultat följdes upp i en prospektiv, nationell studie (Hyde m fl, 2004) med liknande uppläggning som i Raisiostudierna men den inriktades mot ackumulerade effekter av förändringar i personalstyrkan på sjukskrivning och sjukhusintagning. Effekter av organisationernas mönster av nedskärningar och expansion under åren 1991–1996 studerades och förändringarna beskrevs i följande kategorier: ”Stora expansioner” (> +18 procent), ”måttliga expansioner” (+8–18 procent), ”stabilitet” (+8- -8 procent), ”måttliga nedskärningar” (-8 -18 procent) och ”stora nedskärningar” (> -18 procent). Effekter mättes i termer av långtidsfrånvaro (> 3 månader) och intagningar på sjukhus under åren 1997 till och med 1999. Registeruppgifter från drygt 24 000 personer insamlades. Resultaten visade att både stora, successiva expansioner och neddragningar var relaterade till ökningarna i frånvaro och sjukhusintagningar. De tydligaste effekterna iaktogs för upprepade stora expansioner inom offentlig sektor, vilket kan uppfattas som motsägelsefullt mot den gängse bilden av minskade personalresurser inom vården. Författarna menar att expansion kan dölja en centralisering av arbetet som medför högre arbetsbelastning. Något som förstärker komplexiteten i resultaten var att måttliga expansioner medförde minskad risk för sjukhusintagning.

Hertting och Theorell (2002) har också funnit att nedskärningar kan resultera i förändrade fysiologiska reaktioner, bland annat gällande kortisol. Studier har emellertid också visat att neddragningar inte behöver medföra försämrad hälsa (Parker m fl, 1997), och sjukskrivningar har visat sig mer hos fast anställd personal än bland dem med tidsbegränsade anställningar (Vahtera m fl, 2004). Personalneddragningarna som uppfattas som rättvisa har visat sig medföra mindre negativa reaktioner i USA (Evans, 1999; Pepper m fl, 2003) men Hellgren och Sverke (2001) fann inte några sådana effekter. Vid de statliga nedläggningarna av Skolöverstyrelsen och förband inom Försvaret framkom att upplevelser av orättvisa i samband med nedläggningarna bara hade kortsiktiga effekter på det psykiska välbefinnandet.

3.4. Sammanfattning av resultaten om ohälsosambanden

Forskningen har under det senaste decenniet kunnat presentera en *bättre och tydligare bild* av arbetslöshetens och arbetsförlustens betydelse för hälsan genom förbättrad undersökningsmetodik. Den förbättrade metodiken består bland annat i att man

- Insamlat *tidiga hälsodata*, både. bashälsodata och andra hälsorelaterade data, från tiden strax före arbetsförluster och neddragningar, eller från tidig ungdom. Därmed har man kunnat kontrollera för tidiga influenser på ohälsan och bättre kunnat studera arbetslöshets- och selektionseffekter.
- Genomfört *upprepade, individuella mätningar* i samband med arbetsförlust, till exempel före, under och efter en avveckling. Därmed har processdata kunnat insamlas och individuella hälsomönster varit möjliga att beskriva.
- *Utnyttjat registerdata om ohälsa* (och arbetsmarknadsposition) angående sjukskrivning, sjukhusintagning och dödlighet. Ovanliga men allvarliga ohälsoutfall kan därmed beskrivas. En annan fördel med dessa registeruppgifter är att stora och representativa datamängder erhålls. Bortfallet blir också närmast negligerbart.
- Genomfört *meta-analyser*, som utnyttjar resultaten från ett antal sammellan oberoende studier gällande sambanden mellan arbetsförlust, arbetslöshet och ohälsa. Genom att ställa samman resultaten från många studier reduceras slumpens inflytande och detaljerade data erhålls. Både genomsnittliga tendenser och förklaringar av variationen i utfall mellan olika studier kan presenteras

Ett huvudintryck från forskningen om arbetslöshetens effekter på den självrapporterade ohälsan, framför allt på psykisk ohälsa är att

1. De *genomsnittliga effekterna* på den självrapporterade psykiska ohälsan *är måttliga men statistiskt klara*. En övergång från arbete till arbetslöshet har i en stor majoritet av studierna visat att den psykiska ohälsan ökar. Effekten är oftast störst under själva uppsägnings- eller antecipationsperioden och avklingar senare i varierande grad, vare sig personerna får nytt arbete eller ej.
2. En mindre del av tvärsnittsskillnaden i psykiskt välbefinnande mellan arbetande och arbetslösa, eller mellan dem med en stark respektive svag ställning på arbetsmarknaden, kan förklaras med *hälsorelaterad selektion* till arbetsmarknaden. De med bättre psykisk hälsa har lättare att få nytt arbete. Den *dubbelriktade hypotesen om orsakssambanden mellan arbetslöshet och ohälsa får därmed stöd* av hittillsvarande forskning, åtminstone gällande lindrig psykisk ohälsa: Arbetslöshet skapar ohälsa, och ohälsa skapar arbetslöshet. Båda effekterna har varit av begränsad storlek, även

om arbetslöshetseffekten i genomsnitt varit dubbelt så stor som selektions-effekten ($r = 0,16$ i jämfört med $r = 0,08$).

3. *Variationen i effekter på den psykiska hälsan är betydande* mellan individer och grupper och en rad *andra omständigheter är av vikt* för uppsagdas och arbetslösas hälsa. Såväl personanknutna som organisatoriska och samhälleliga förhållanden har betydelse, och den psykiska ohälsan kan mer än fördubblas om fler riskfaktorer utöver arbetslöshet föreligger. Arbetslöshetseffekterna på den psykiska ohälsan tycks vara större för män än för kvinnor liksom för arbetargrupper jämfört med tjänstemän. Motsatsen tycks gälla för hälsoselektionseffekterna till arbetsmarknaden, som tenderar att vara större för kvinnor än för män liksom för tjänstemän jämfört med arbetare.
4. Vad som sagts ovan gäller genomsnittliga gruppskillnader, men longitudinella studier med flera mätningar har påvisat *skilda individuella hälso-mönster*. Ett par processtudier från nedläggningar inom staten på 1990-talet visade att en betydande del av uppsagda, omkring en 1/3-del, inte demonstrerade några tecken alls på försämrat psykiskt välbefinnande i samband med avvecklingarna. Ett vanligt mönster, som iaktogs för 25–43 procent, var chock/oromönstret med en ökning av den lindriga psykiska ohälsan under själva uppsägningsperioden åtföljt av fullständig eller partiell återhämtning av det psykiska välbefinnandet ett till tre år efteråt. Ingen av dessa uppsagda statsanställda visade en gradvis försämring av det psykiska välbefinnandet över tre mätningar. I enlighet med selektionshypotesen tenderade de som tre år efter avvecklingen saknade fast förankring på arbetsmarknaden att rapportera lägre psykiskt välbefinnande över avvecklingens alla faser, före, under samt efter avvecklingarna, i jämförelse med dem som hade fast förankring efteråt. I dessa studier hade 17 (SÖ/Länsskolnämnderna) respektive 21 procent (civilanställda inom Försvaret) fått lägre psykiskt välbefinnande tre år efter avvecklingen jämfört med tiden före besluten om avveckling, medan 12 respektive 5 procent hade fått högre psykiskt välbefinnande tre år efteråt.
5. Arbetslöshetseffekter på *självrapporterad somatisk ohälsa har observerats men tycks vara mindre än på psykisk ohälsa*. I en meta-analys baserad på internationella studier framkom en viss effekt ($r = 0,18$) vid arbetsvinst, men det framgår inte av meta-analysen om denna effekt erhållits i jämförelse med kontrollgrupper som ej fått nytt arbete. Självrapporterad somatisk ohälsa visade inga statistiskt säkra samband med arbetsförlust i samband med de nämnda uppsägningarna inom staten på 1990-talet. Selektionseffekter från självrapporterad somatisk ohälsa framkom heller inte i dessa i dessa avvecklingsstudier och tycks inte ha beskrivits i litteraturen.

Beträffande arbetslöshetens och arbetsförlustens effekter på olika former av registrerad ohälsa kan konstateras att

1. *Studier saknas som undersökt differentiella arbetslöshetseffekter på sjukskrivning.* Ökad sjukskrivning bland arbetslösa har noterats och tolkats som en effekt av bättre ekonomisk ersättning vid sjukskrivning än vid arbetslöshet. Dock kan denna ökning också vara en följd av försämrad hälsa med förlängd arbetslöshet. Klart är att arbetslösa i Sverige varit överrepresenterade bland långtidssjukskrivna (> 30 och > 90 dagar) under åren 1980 till 2003, och andelen långtidssjukskrivna över 90 dagar har ökat på senare år bland de långtidsarbetslösa. Om denna överrepresentation av arbetslösa bland de långtidssjukskrivna beror på arbetslösheten eller på hälsoselektion till och från arbetsmarknaden kan för närvarande inte besvaras.
2. *Selektionseffekter från tidigare sjukskrivning* bland arbetande till senare arbetslöshet *har observerats* i ett par studier, vilket kan tyda på att den dubbelriktade hypotesen även gäller för sjukskrivning. Hittills har för få studier berört denna fråga för att man med någon säkerhet ska kunna uttala sig om omfattningen och storleken på dessa effekter. Studier av selektionseffekter har antytt att dessa är kraftigare bland kvinnor än bland män.
3. Välkontrollerade uppföljningsstudier med lång uppföljning både i Sverige och utomlands har påvisat att *arbetslöshet ökar risken för förtida död*. Riskökningen var i en svensk studie mellan 30 och 60 procent över en uppföljning på 23 år. Risken varierar med uppföljningstidens längd, med de största uppmätta riskökningarna åren närmast efter arbetslösheten noterats. I absoluta tal är risken liten, även om man har anledning att anta att erhållna risktal utgör underskattningar.
4. Inte bara arbetslöshet utan *även uppsägning* i samband med avveckling av företag tycks medföra *ökad risk för förtida död och självförvårdad skada*, åtminstone för män. Det har visats i en stor populationsstudie bland svenskar som sades upp från företag som avvecklades 1987–1988. Effekterna var i denna studie större på män än på kvinnor.
5. Även bland så kallade *överlevare från organisationer som bantats* har man noterat tydliga negativa hälsokonsekvenser, tydligast från de finska Raisiostudierna. *Ökad självrapporterad ohälsa, ökad sjukskrivning liksom ökad dödlighet* noterades bland anställda inom yrkeskategorier som bantats mest. En svensk undersökning har visat att även anställda vid organisationer som expanderat under en följd av år hade högre nivåer av långtidssjukskrivning och sjukhusintagningar. *Organisatorisk instabilitet tycks därför medföra risker* för hälsan.
6. I studier av mortalitet bland uppsagda, arbetslösa och överlevare har man funnit överrisker framför allt gällande *kardiovaskulära sjukdomar, själv-*

mord och yttre skador. Detta indikerar att stress varit bidragande orsaker till förtida död.

En kortfattat sammandrag av resultaten skulle kunna lyda så här:

Arbetsförlust och arbetslöshet medför för flertalet individer en relativt kortvarig sänkning av det psykiska välbefinnandet, varefter en återhämtning av varierande storlek äger rum. För betydande andelar uppsagda och arbetslösa har ingen ohälsökning alls iakttagits, varken på kort eller på lång sikt. Orsaksriktningen mellan arbetslöshet och ohälsa kan också vara den omvända, det vill säga att tidigare ohälsa medför ökad risk för senare arbetslöshet. För ett fåtal personer kan arbetsförlust och arbetslöshet leda till allvarlig ohälsa som visar sig i sjukhusintagning, självförvållade skador och förtida död. Även för grupper som har kvar sina arbeten efter organisatoriska bantningar eller expansioner kan risken öka för allvarlig ohälsa. Människors övriga levnadsomständigheter kan både mildra och skärpa de negativa hälsoeffekterna av arbetsförlust och arbetslöshet.

3.5. Diskussion och kommentarer

Forskningen sedan 1995 har således i en mängd studier demonstrerat ett dubbelriktat samband mellan arbetslöshet och självrapporterad psykisk ohälsa: Arbetslöshet både skapar, och skapas av psykisk ohälsa. Arbetslöshetseffekterna har varit av måttlig storlek men något kraftigare än hälsoselektionseffekterna till och från arbetsmarknaden. En betydande variation förekommer dock både mellan och inom grupper, och notabelt var att de avvecklade statliga myndigheterna som undersökts ingående under 1990-talet visade en bättre hälsoutveckling än den jämförelsegrupp inom arbetsmarknadsverket som inte förlorade arbetet. Arbetsvillkor och arbetsförhållanden kan vara väl så viktiga för den psykiska hälsans utveckling som ställningen på arbetsmarknaden.

Självrapporterad somatisk ohälsa tycks visserligen ha visst samband med arbetslöshet, men sambanden har varit svagare än för psykisk ohälsa. Varför effekten är mindre än på psykisk ohälsa är oklar, men en rimlig hypotes är att det innebär ett ytterligare steg i en ohälsoprocess för att stress ska övergå i kroppslig ohälsa.

De allvarliga effekterna av arbetsförlust och arbetslöshet på sjukhusintagningar, självförvållad skada och dödlighet förefaller också tämligen klara, även om det behöver understrykas att endast ett fåtal individer berörs. Här kan framhållas studierna av Voss, Nylén, Floderus med flera (Nylén m fl, 2001; Voss, 2002; Voss m fl, 2004) och Keefe och medarbetare (2002) som följt arbetslösa och uppsagda under lång tid och kontrollerat för en rad möjliga felkällor. Särskilt den förstnämnda studien av så kallade diskonkordanta tvillingar, där den ena men

inte den andra tvillingen hade varit arbetslös tycks talande. Här framgick att det var en cirka 40-procentig ökning av dödligheten för de arbetslösa tvillingarna att dö i förtid. En styrka i detta material är att urvalet kan betraktas som slumpmässigt med personer hämtade från hela arbetsmarknaden. Begränsningen till en enda bransch kan möjligtvis vara en svaghet i Keefes och medarbetares studie av självförvållade skador bland uppsagda livsmedelsarbetare i Nya Zeeland. Det är inte säkert att alla uppsagda påverkas på samma sätt av en nedläggning som anställda vid denna fabrik.

Eliassons och Storries undersökning (2005) av dödligheten bland alla svenskar som blivit uppsagda under högkonjunkturen 1987–1988 är därför av stort intresse. Studien visade att dödligheten ökade signifikant bland uppsagda män under de efterföljande åren jämfört med ett matchat urval av personer som inte förlorade arbetet under 1987–1988. För kvinnor var effekten inte signifikant. Genom att utgå från personer i avvecklade organisationer undveks sannolikt en stor del av den hälsorelaterade selektion till arbetslöshet som annars förekommer. Matchningen grundades på registeruppgifter om faktorer med sannolik inverkan på dödlighet som kön, ålder, utbildning, civilstånd, med mera, liksom tidigare sjukhusintagningar och sjukskrivning. Det är troligt att dessa data fångade upp de väsentligaste mortalitetsriskerna bland deltagarna i studien. Dock saknades uppgifter om exempelvis livsstil, hälsorelaterade vanor och psykiskt välbefinnande bland de uppsagda och den matchade gruppen, liksom om intelligens under barn- och ungdom som visat sig ha starkt samband med mortalitet före 65 år (Hart m fl, 2005; Whalley & Deary, 2001). Det framgår att den uppsagda gruppen levde under mer besvärliga förhållanden än personer som inte sagts upp, och den matchade gruppen utgjorde ett negativt urval bland de ej uppsagda. Frågan är således om matchningen fungerade i alla relevanta avseenden och om kontrollgruppen verkligen utgjorde en korrekt kontrollgrupp till de uppsagda. Eventuellt kan livsstil och psykiskt välbefinnande ha större betydelse för dödlighet än för andra ohälsoundikatorer som sjukhusintagningar och sjukskrivning. Nämnas kan att en dansk studie (Browning m fl, 2003) inte funnit något samband mellan uppsägning och ett annat ohälsomått, sjukhusintagning.

I alla händelser är Eliassons och Storries studie intressant och angelägen att beakta. Särskilt resultaten som visar att dödligheten ökade även bland dem som slutade före nedläggningen av företagen, grupper som vanligtvis antas ha en relativt stark ställning på arbetsmarknaden. Personerna behövde inte ha varit med om någon uppsägning eller arbetslöshet, och frågan anmäler sig om den ökade dödligheten var en följd av att personerna kände sig tvingade att lämna företagen. Kan en alternativ förklaring vara att företagen präglades av ett allmänt dåligt psykosocialt klimat arbetsplatsen med konflikter och mobbning, och som inte sammanhänger med den förestående nedläggningen, som bidrog till detta utfall? Om så var fallet, varför påverkades inte kvinnor i lika hög grad? Var det något

speciellt med dessa företag som avvecklades under en högkonjunktur? Studien väcker många tankar.

Vad som har varit tydligt i alla uppföljningsstudier av allvarlig registrerad sjuklighet efter uppsägningar och arbetslöshet är att den iakttagna ohälsan visar sig tätt i anslutning till dessa händelser, ibland även föregripa dem. Det är i hög grad en metodeffekt, skillnaderna mellan grupperna kan förväntas klinga av ju längre uppföljningstiderna pågår, men mönstret kan även vara ett tecken på att arbetsförlusten kommer som den slutliga droppen som får bägaren att rinna över hos redan hårt belastade individer. Allvarliga ohälsoeffekter av uppsägning och arbetslöshet förefaller inte alltid vara följder av långsamma sjuklighetsprocesser som ofta antagits, och av dödlighetsorsakerna att döma tycks mer eller mindre akut stress vara en viktig påverkansfaktor.

Den allmänna bilden av forskningen kring arbetslöshet och ohälsa är således att allvarliga ohälsoeffekter enbart drabbar ett fåtal individer, medan effekterna i övrigt är små eller måttliga för flertalet arbetslösa och uppsagda. Kan man lita på den senare slutsatsen, eller kan man i anslutning till tidigare litteratur (Olsén, 1985) tolka de måttliga försämringarna på den självrapporterade hälsan och välbefinnandet som ett uttryck för en tvingande anpassning till rådande samhällsförhållanden? Har människor i realiteten sänkt sina förhoppningar och ambitionsnivåer för att få sinnesfrid och ro, och kan arbetslöshetens hälsoeffekter snarare avläsas i termer av hämmad nyfikenhet och dämpad arbetslust snarare än i lidande och psykisk anspänning? Det kan inte uteslutas, men om de verkliga reaktionsmönstren kan liknas vid varianter av maskerad depression (Eberhard, 1989) borde ohälsan finna andra uttryck, exempelvis i kroppsliga besvär. Någon ökad somatisk ohälsa har dock sällan observerats, varför det inte är troligt att de reella psykiska ohälsoeffekterna är allvarligare än vad som framkommit i rapporterade data.

En annan fråga gäller de tidsmässiga och kulturella generaliseringsmöjligheterna från tidigare forskning. Kommer nutida och kommande arbetslöshet skapa likartade effekter som tidigare arbetslöshet och kan erfarenheterna från andra länder överföras till svenska förhållanden? På den senare frågan har studie H (Hallsten, 1998b) visat att vissa effektskillnader mellan länder förekommer. Arbetslöshetseffekterna har varit starkare i Storbritannien och Irland än i andra västländer. Överlag var länderskillnaderna små, men naturligtvis finns anledning att tro att exempelvis ekonomiska villkor och grad av stigmatisering av arbetslösa har betydelse för hälsan. Om dagens arbetslöshet kommer att skapa samma ohälsokonsekvenser som tidigare är svårt att bedöma. De meta-analyser som genomförts fann inga signifikanta skillnader i effekter över åren, och den psykiska ohälsans utveckling har varit ungefär densamma för arbetande och arbetslösa över åren (se figur 3.6). Om denna trend fortsätter betyder det att arbetslöshetens ohälsoeffekter i stort skulle kvarstå som konstanta, trots att hälsan försämras för de arbetslösa.

4. Kunskapsluckor, forskningsbehov och slutord

Studier av det ofrivilliga arbetsbyte och vägen åter till ett nytt arbete har bedrivits under flera decennier. Under senare år har studierna i Sverige baserats på stora databaser där forskarna använt sig av olika longitudinella analysmetoder för att mäta sannolikheten att olika grupper skall få ett nytt arbete och varaktigheten av olika arbetsmarknadsstatus. Det har främst handlat om att analysera andelen som återfår ett nytt arbete och hur lång tid det tagit för att återfå förankringen på arbetsmarknaden. Dessa studier visar att ålder är en tydlig indikator: Ju högre ålder, ju svårare är det att få ett nytt arbete efter en uppsägning. Likaså har utbildning och kvalifikationsnivå i tidigare anställningar betydelse för sannolikheten att få ett nytt arbete. Hur dessa förhållanden skiljer sig mellan olika sektorer idag, vet vi inte så mycket om. Kunskap finns från industriomvandlingen på 1980-talet och från den statliga sektorns omvandling på 1990-talet. Däremot vet vi inte så mycket om vad som händer med dem som genomgår ett ofrivilligt arbetsbyte i samband med att en tillfällig anställning upphör. Aktuell arbetsmarknadsstatistik uppger om att arbetslöshet drabbar nytillträdande grupper både när de skall in på arbetsmarknaden och i samband med att en anställning upphör, vare sig den är tidsbegränsad eller ej. Numera handlar det ofta om högutbildade yrkesgrupper eller yngre personer som söker sig in på arbetsmarknaden efter en avslutad högskole- eller universitetsutbildning.

Forskningen kring arbetsförlust, arbetslöshet och ohälsa är omfattande och det gäller isynnerhet sambanden med självrapporterad psykisk ohälsa. Dock kan man fortfarande spåra vita fläckar på kartan och det gäller inte minst våra kunskaper om påverkan på dagens unga och välutbildade arbetslösa. Det tar tid att ta fram goda data för att belysa arbetslöshetens effekter på hälsan.

Ett område där goda data saknas rör selektionseffekter till arbetsmarknaden på grund av självrapporterad somatisk ohälsa, som rygg- och nackbesvär. Nedläggningsstudierna inom staten (Eriksson & Hallsten, 2003; Hallsten, 1998a) visade inte några sådana samband, vilket kan förefalla oväntat givet att personer med sjukdomar och fysiska handikapp har svårt att få fotfäste på arbetsmarknaden. Varför tycks dessa selektionseffekter vara mindre än för psykiska besvär? Uppträder bristen på samband bara bland insiders på arbetsmarknaden vilka tidigare haft en lång arbetsmarknadskarriär?

Blott ett fåtal undersökningar har följt arbetslösas hälsa och då har det främst gällt särskilda grupper av arbetslösa, exempelvis som dem som har varit med om företagsnedläggning eller deltagit i något projekt. En av de mest besvärande luckorna i forskningen om sambanden mellan arbetslöshet och ohälsa gäller

hälsoutvecklingen för ”vanliga arbetssökande” som exempelvis blivit arbetslösa i samband med att ett tidsbegränsat arbete upphört? När är hälsan som bäst respektive sämst för dessa grupper? Utgör vetskapen om att ett arbete är tidsbegränsat ett skydd för hälsoförsämringar eller kan en tydlig hotperiod med oro och ängslan inför en stundande arbetslöshet även iaktas för dessa grupper?

En annan fråga som det saknas goda kunskaper om är om arbetsförlust och arbetslöshet orsakar ökad eller förlängd sjukskrivning. Arbetslösa är överrepresenterade bland de långtidssjukskrivna men i hur hög grad detta är en följd av arbetslöshet eller av hälsorelaterad selektion är oklart. Det måste anses som en angelägen forskningsfråga. Om arbetslösa är överrepresenterade bland särskilda sjukskrivningsdiagnoser är också av vikt att ytterligare belysa.

Effekter på självförvårdad skada och mortalitet av mer sentida arbetslöshetserfarenheter är också intressanta att utvärdera i linje med Voss, Nyléns och Floderus studier. Den arbetslöshet de studerade ägde rum 1973 eller tidigare, och det vore av värde att upprepa dessa studier på ett nyare material. Arbetskraftens sammansättning har förändrats och kanske effekterna trots allt är annorlunda i dag när arbetslösheten blivit mer av ett normaltillstånd för stora grupper av arbetskraften. En önskvärd men kanske svår genomförd studie vore också en som kompletterar Eliassons och Storries uppläggning med enkätdata som berör subjektiva uppfattningar om arbetet och inkluderar självskattad hälsa samt hälsorelaterade beteenden som alkoholkonsumtion, rökning, motion, etcetera. Därmed kan kontrolleras för möjliga, om än inte särskilt troliga, felkällor i deras undersökning.

Ytterligare en angelägen fråga är situationen för nya riskgrupper på arbetsmarknaden, som unga akademiker, som knappast finns med i de studier som redovisats. Ung akademiker har tidigare haft relativt lätt att få en förankring på arbetsmarknaden, men situationen har nu förändrats. Blir hälsoeffekterna på denna grupp annorlunda med tanke på att investeringen i lång utbildning kanske inte ger förväntad återbäring?

Den hälsorelaterade selektionens drivkrafter och yttringar är också angelägen att närmare granska. Anekdotiska uppgifter talar för att arbetsgivare blivit mer uppmärksamma på arbetssökandes hälsa och tidigare sjukskrivning. Stämmer detta och hur sker denna hälsorelaterade selektion till i praktiken? Gäller detta för alla grupper och yrken och är kvinnor särskilt utsatta för sådan sortering till arbetsmarknaden? Vad är det som gör att lättare psykiska besvär tycks vara ett hinder för att få arbete? Samvarierar besvären med bristande kunskaper och kompetens? Beror selektionen på personernas sätt att söka arbete eller förmåga att klara av anställningsintervjuer? Minskas möjligheterna till arbete ytterligare för arbetssökande med flera typer av ohälsa? Om den hälsorelaterade selektionen ökar på grund av lindriga psykiska och somatiska besvär borde väglednings- och omställningsarbetet beakta detta mer.

Studierna om ”överlevandes” ohälsa efter personalneddragningar och organisatoriska bantningar är centrala för arbetslöshetsforskningen. De överlevande har

ju nyttjats som en kontrollgrupp till dem som förlorar arbetet. Om överlevandes hälsa även försämras betydligt i samband med neddragningar utgör de inte längre en god kontrollgrupp. En lösning på problemet kan vara att hämta kontrollgruppen från en organisation som inte bantats. Även detta kan vara förknippat med problem som framgått av hälsoutvecklingen under 1990-talet för anställda inom arbetsmarknadsverket, se figur 3.7. Även organisationer som inte reducerar sin personal påverkas av konjunktur- och samhällstendenser, och en slutsats är att vi knappast kan räkna med organisationer som under längre perioder befinner sig i status-qualägen. Möjligen får hälsoutvecklingen för uppsagda och arbetslösa jämföras med grupper som genomgår andra former av organisationsförändringar. Skilda kontrollgrupper kommer dock att försvåra jämförelser och tolkningar av arbetslöshetens ohälsoeffekter i olika studier.

Slutligen vore det av värde att mer ingående studera arbetssökning och dess relation till ohälsa. Arbetssökning har huvudsakligen undersökts som en konsekvens av andra förhållanden. Exempelvis har man funnit att korttidsarbetslösa söker mer aktivt än långtidsarbetslösa (De Witte & Hooge, 1997), att barn i familjen ökar jobbsökning bland män men inte bland kvinnor (Malmberg Heimonen & Julkunen, 2002), att stresstålighet (Gilberto, 1997), arbetsmotivation och anställningsbehov ökar jobbsökningen (Kulik, 2000). En meta-analys (Kanfer m fl, 2001) har presenterat klara om än låga samband mellan arbetssökningens frekvens och senare anställningar ($r = 0,19$). Ändå kan man hävda att arbetssökning hittills bara undersökts på ett ganska stereotypt sätt, och inte som en dynamisk process som varierar över tid, med olika villkor samt mellan människor.

Alldeles nyligen har dock en studie presenterats (Wanberg m fl, 2005) som innebär ett fördjupat perspektiv på ämnet. Tre viktiga bestämningsfaktorer för arbetssökningen pekats ut: Människors självkänsla (core self-evaluations), upplevd kontroll och kompetens samt intentioner och planer (theory of planned behavior). Den senare aspekten inkluderar normer och attityder till arbetssökning. Om den arbetslöse uppfattar att centrala personer i hans/hennes omgivning anser att han/hon ska söka arbete ökar sannolikheten för uthålligt arbetssökande. Det samma skulle gälla om den arbetslöse behärskar och har positiva attityder till arbetssökningen. I nämnda studie följdes drygt 900 korttidsarbetslösa under fem månader med tio upprepade mätningar för att undersöka uthålligheten i arbetssökningen, och i stort fann forskarna stöd för sina hypoteser. Arbetslösa med en positiv självuppfattning och motivation samt upplevd kontroll över sin situation sökte arbete i högre grad. Ett viktigt resultat var också att arbetssökningen varierade över tid. Personer sökte mest i början och slutet av undersökningsperioden. Orsaken till nedgången i mitten av perioden var bland annat att man inväntade svaren från de första ansökningarna. Man kan således knappast vänta sig att takten i arbetssökningen är konstant under en hel arbetslöshetsperiod. Personer under större ekonomisk press sökte också fler arbeten. Studien undersökte också

om de som sökte fler arbeten också i högre grad blev återanställda. Även detta bekräftades även om sambanden inte blev så starka. Människors bakgrund i form av yrke, utbildning och ålder betydde mer. En viktig poäng med denna modell är att två av bestämningsfaktorerna, kompetens och stöd i sökningen, kan påverkas genom interventioner av olika slag.

Hur arbetssökning påverkas av ohälsa borde också studeras. Åtminstone två hypoteser om ohälsans inverkan kan formuleras. Den ena är att ohälsan ökar ansträngningarna att söka arbete, den andra att den hämmar ansträngningarna och intensiteten i arbetssökningen. Det vore också intressant att veta om dessa hypoteser är lika giltiga för arbetslösa med olika bakgrund och situation.

4.1. Interventioner och omställningsinsatser

Ett närliggande och betydelsefullt forskningsområde rör effekter av interventioner och stödinsatser på arbetslösas arbetsförankring och hälsa. En rad studier har genomförts som försökt mäta effekterna av sådana program och insatser. Dessa studier har inte beskrivits i rapporten eftersom deras utfall är svårtolkade och besvärliga att utnyttja som underlag och modeller för hur olika omställningsinsatser kan genomföras. Problemen sammanhänger i hög grad med metodiska svårigheter att genomföra evalueringar. Ofta presenteras rena fallstudier utan någon jämförelse- eller kontrollgrupp, varför man inte kan avgöra vad som bidrog till de resultat som uppstod. Det gäller exempelvis beskrivningen av ”Norrköpingsmodellen” som tillämpades för uppsagda inom Ericsson (Ahlstrand, 2001) och av omställningen av Ericssons Kumlafabrik (Bruhn, 2003). I dessa rapporter beskrivs, förutom aktörer, genomförande och subjektiva omdömen av modellen, hur många av de uppsagda som fick ny anställning inom halvannat år. Hur utfallen blivit utan dessa insatser går dock inte att ange, även om mycket talar för att de utökade omställningsresurserna gynnade de uppsagda. I andra fall har man försökt matcha en kontrollgrupp till ”experimentgruppen”, men det är ofta osäkert om man helt lyckas. Så var fallet när man jämförde uppsagda inom försvaret och länsstyrelsen i Kristianstad län (Andersson & Trajkovska, 1996) liksom i ett EU-projekt för långtidsarbetslösa (Hallsten m fl, 2002). Trots många försök att kontrollera för bakomliggande alternativa förklaringsfaktorer är det osäkert om matchningen fungerade, och faran blir då att resultaten blir missvisande.

I några studier har man slumpat ut deltagarna på olika insatser, till exempel i det amerikanska JOBS-programmet (Vinokur & Schul, 2001; Vinokur m fl, 2000), en metod vars syfte varit att stärka korttidsarbetslösas själv- och omvärldsuppfattning, framtidstro samt kompetens att söka arbete. Programmet har genomförts i grupper om 15–20 personer, och har pågått i cirka en vecka, och liknar den jobbklubbsmetodik som tidigare tillämpats inom arbetsförmedlingen. Deltagarna får bland annat lära sig att hitta källor och ingångar till nya arbeten

(”job-leads”), klara av rekryteringsintervjuer och förstå hur arbetsgivare kan tänka och resonera. JOBS-programmet har fungerat väl och uppföljningar drygt två efteråt har visat att arbetslösa som genomgått programmet oftare och snabbare fick arbete, att lönen blev högre samt att det psykiska välbefinnande blev bättre hos deltagarna än bland dem i kontrollgruppen. Personer med initialt högre motivation och självkänsla fick oftare nyanställning än de med lägre motivation och självkänsla, men JOBS-programmet hade större positiva effekter på den senare gruppen. Detta stöder uppfattningen om att det kan löna sig med psykologiska och pedagogiska insatser för arbetslösa. Ett problem med denna metodik kan vara att metoden är intensiv och arbetsam för dem som genomför insatsen, samt att den kan vara svåröverförbar till reguljära insatser. Hanisch (1999) refererar till en besläktad och till synes enkel metod för att förbättra möjligheterna till återanställning efter en nedläggning. Personer slumpades bland annat ut för att göra dagboksanteckningar om sina djupaste, personliga upplevelser kring nedläggningen (”disclosive writing”) i cirka 20 minuter om dagen under en vecka. De som gjorde sådana dagboksanteckningar fick nytt arbete i betydligt högre grad än andra uppsagda som uppmanades att göra vardagliga anteckningar om sina framtidsplaner eller som bara fick fylla i ett frågeformulär.

På senare tid har det både i Sverige och utomlands (Heuven m fl, 2006) vuxit fram en rad omställningsagenter av både offentlig och privat art som ska underlätta uppsagdas karriärutveckling och övergång till andra arbeten i och med att arbetsmarknaden blir mer dynamisk och flexibel. Bäckström (2006) beskriver det komplexa nätet av bemanningsföretag, försäkringsbolag, myndigheter och trygghetsråd som uppstått i Sverige och som nu omfattar flertalet anställda på arbetsmarknaden. Även om dessa omställningsagenter arbetar med skilda mål och inriktning samt försöker beakta individuella behov kan den stora omfattningen av stödet medföra risker för att insatserna blir schablonmässiga (Bäckström, 2005). Även ambitiösa interventioner för grupper utanför arbetsmarkanden startades i Sverige under 1990-talet, men de har ibland haft svårt att leva upp till sina syften. Ett sådant försök att motverka passivisering var exempelvis ”Det finns bruk för alla” i Skaraborgs län (Westerlund & Bergström, 1997) som pågick under många månader och som syftade både till en hälso- och arbetsorientering för att skapa ett gott liv genom arbete och täta sociala nätverk. Deltagarna var nöjda med verksamheten och hade i viss utsträckning fått fastare anknytning till arbetsmarknaden. Trots detta antydde noggranna fysiologiska data att hälsan försämrades för deltagarna (Westerlund m fl, 2004). En möjlig förklaring var att programmet trots allt inte kunde motverka de negativa effekterna av ett utanförskap i förhållande till den ordinarie arbetsmarknaden.

4.2. Några hälsoaspekter att beakta i och inför individuella omställningsinsatser

Avslutningsvis presenteras några allmänna synpunkter i punktform som kan uppmärksammas i arbetet med uppsagda personer och inför personalneddragningar. Synpunkterna är framför allt hämtade från erfarenheter av forskningen kring avvecklingar inom staten (Hallsten, 1998b):

- Den psykiska hälsan är relativt stabil och för många som berörs av uppsägningar tycks de negativa konsekvenserna på den psykiska hälsan vara måttliga och relativt kortvariga.
- Det psykiska välbefinnandet är som lägst under avvecklingsperioden. Framtidsplanering och arbetssökning kan därmed försvåras för många under denna viktiga period. Möjligheterna att få ett fast arbete efter uppsägningstidens utgång är ju ofta mindre än under uppsägningstiden.
- Personer med ett tidigare lågt psykiskt välbefinnande kan behöva särskild uppmärksamhet under en uppsägningsperiod. En viktig uppgift är att se till att stödet inte blir stigmatiserande. Beakta också att intensiv arbetsökning är förknippad med högre psykiska besvärnivåer.
- Selektionseffekterna påvisar att framtida anställningar och välbefinnande i viss utsträckning kan förutsägas. Om människors bakgrund, hälsa och erfarenheter före en personalinskränkning beaktas kan eventuella negativa följder reduceras. En möjlighet är att arbeta med psykosociala arbetsmiljöfrågor på ett seriöst sätt innan avvecklingar blir aktuella, till exempel genom regelbundna kartläggningar och medarbetarsamtal.
- Information bör lyhört lämnas om att inte alla behöver påverkas ogynnsamt vid uppsägningar, att eventuella negativa effekter på psykiskt välbefinnande inte så sällan blir begränsade, och att återgång till tidigare hälsolivåer kan ske efter en tid. Det psykiska välbefinnandets relativa stabilitet kan framhållas.
- Arbetsinnehållet är väsentligt för psykiskt välbefinnande. Ur hälsosynpunkt är det en tveksam strategi att stimulera människor att ta första bästa arbete om inte arbetet överensstämmer med personernas intressen och förutsättningar, eller om arbetet inte ökar sannolikheten att senare erhålla ett annat, mer passande arbete. Risken tycks också vara att detta kan leda till nya arbetsförluster. Invändningen bör dock vägas mot den fördel det kan innebära att söka arbete från en position på, snarare än utanför, arbetsmarknaden.
- Annat än öppen arbetslöshet kan bidra till lågt psykiskt välbefinnande. Tillfälliga arbeten och studier kan inverka lika negativt på hälsan för dem som i första hand önskar ett fast arbete. Utvecklingen av psykiskt välbefinnande för överlevare erinrar om att fast arbete inte är någon garanti för

gott välbefinnande. Inlåsningsrisker och yrkesmässiga återvändsgränder i kombination med hög arbetsbelastning bör uppmärksammas.

- Även om det kan vara svårt att kompensera anställda med låga chanser att få nytt fast arbete efter personalneddragningar, bör övervägas hur hälso-relaterade selektionstendenser till arbetsmarknaden kan minimeras genom insatser under uppsägningsperioden. Resultaten från organisationer under avveckling har visat att ogynnsamma effekter kan motverkas genom aktivt engagemang från chefer och kamrater. Resultaten om den psykosociala arbetsmiljöns betydelse för möjligheterna att senare erhålla arbete, ger ytterligare argument för att uppmärksamma människors hälsa och arbets-situation långt innan personalneddragningar blir aktuella. Arbetsmiljö- och arbetsmarknadsfrågor hänger samman.
- Andra frågor väcks av uppgifterna om att arbets- och anställningsvillkor kan vara lika betydelsefulla för psykiskt välbefinnande som arbetsmark-nadsförankring. Om villkoren i nyskapade arbeten blir dåliga, eller om människor känner sig pressade att välja studier framför arbete, kan en konsekvens bli att reduktion av arbetslöshetsnivåerna inte förbättrar den psykiska hälsan bland den aktiva delen av befolkningen.

Sammanfattning

Rapporten ger en översikt över det senaste decenniets internationella och svenska forskning om individers ställning på arbetsmarknaden samt effekter av arbetsförlust och arbetslöshet på hälsa och välbefinnande.

Att ofrivilligt förlora sitt arbete och tvingas söka nytt arbete i en situation som man inte själv valt är en komplicerad process. Hur många som befinner sig i den situationen på den svenska arbetsmarknaden idag känner vi inte till. Internationellt finns studier som kartlagt denna typ av ofrivilliga rörlighet under ett par decennier. Ett sådant exempel är The Displaced Workers Survey i USA. Vi saknar denna typ av information för den svenska arbetsmarknaden. Vi vet att i stora drag ungefär en tredjedel av de arbetslösa har permitteringar och uppsägningar som orsak till arbetslöshet. Dessutom ser vi att omkring hälften av de arbetslösa anger som bakgrund till sin arbetslöshet att åtaget arbete är slutfört. Vi borde i större utsträckning när vi analyserar arbetslöshet och de ofrivilliga arbetsbytena ta med de tidsbegränsade anställningarna och andra tillfälliga kontraktsformer i våra analyser. Dessa omfattar ett ökat antal sysselsatta och tillväxande sektorer på arbetsmarknaden.

En annan slutsats av denna studie är bristen på modern forskning om industriomvandlingen i Sverige om vad som händer de individer som drabbas av nedläggningar och neddragningar i svenska företag. Här fanns för ett par decennier sedan ett livligt forskningsfält som numera nästan ligger oplöjt. En orsak till den begränsade forskningen kan vara alla de statistiska problem som möter forskaren. Det är tidskrävande och svårt att följa dem som drabbas vid nedläggningar i synnerhet över längre tidsperioder och behovet av att ha utforma kontrollgrupper. När det gäller den metodologiska utvecklingen på detta område har det skett betydande framsteg. Under 1990-talet blev en majoritet av de anställda inom den offentliga sektorn berörda av olika typer av organisationsförändringar och den internationellt sett höga sysselsättningsnivån för kvinnor sjönk under decenniet. Internationella studier pekar på olika utfall för kvinnor och män i samband med det ofrivilliga arbetsbytet. Ett i Sverige förbisett forskningsfält rör sambandet mellan bostadsform och anpassningen till arbetslöshet. I andra länder har visats att de som hyr sin bostad vid regional arbetslöshet snabbare flyttar till jobben i andra regioner i synnerhet om där också finns utbud av hyreslägenheter. Den som däremot äger sin bostad är mindre rörlig och söker kompensera detta genom att vid arbetslöshet pendla över längre avstånd, vara mer lojal mot det egna företaget, och så vidare.

Utbildning är en viktig förklaringsfaktor bakom skillnaderna i utveckling mellan olika grupper. Högre utbildade klarar sig bättre än lågutbildade. Nedläggningar slår hårdare mot sämre utbildade då de i större utsträckning verkar i till-

bakagående branscher. Men samtidigt visar amerikanska studier att skillnaderna mellan utbildningsgrupperna minskat över tiden. Den allmänt högre utbildningsnivån löser därmed inte problemen vid arbetslöshet och högre utbildning ingen garanti för att slippa arbetslöshet eller inkomstförluster.

Ett ytterligare område som vi saknar tillfredställande kunskap om gäller de nya arbeten som individerna erhåller. Vi vet att de ofta är tillfälliga arbeten och att en del fastnar i det vi kallar permanent tillfällighet, således befinner sig i tillfälliga arbetsmarknadssituationer över lång tid. För att få veta om det nya arbetet är kvalitativt bättre eller sämre än det tidigare behöver vi genomföra detaljerade uppföljningsstudier av enskilda individer under lång tid. Studierna måste innefatta hela omställningsprocessen fram till att individen är återförankrad på arbetsmarknaden, vilket kan ta olika lång tid för olika grupper.

Den senaste tidens forskning har genom förbättrad undersökningsmetodik presenterat en relativt klar bild av arbetslöshetens och arbetsförlustens betydelse för hälsan. Effekter på självrapporterad ohälsa har framför allt studerats, och då främst psykisk ohälsa, men under senare år har även påverkan på registrerad ohälsa, som sjukskrivning, sjukhusintagning och mortalitet, undersökts i välgjorda studier. Forskningen har entydigt visat klara men måttliga negativa effekter på självrapporterad psykisk hälsa. Förlust av arbetet har för stora grupper inneburit en sänkning av det psykiska välbefinnandet, som därefter ofta åtföljts av hälsomässig återhämtning, om än i varierande grad. Uppsägning och hot om arbetslöshet tycks ha något större effekt på den psykiska hälsan än upplevelser av en allmänt otrygg anställning. Skillnaden i psykiskt välbefinnande mellan arbetande och arbetslösa har också varit en följd av hälsorelaterad selektion till och från arbetsmarknaden. Orsaksriktningen mellan arbetslöshet och självrapporterad psykisk ohälsa har således varit dubbelriktad: Arbetslöshet både skapar, och skapas av psykisk ohälsa. För betydande andelar uppsagda och arbetslösa har dock ingen ökad ohälsa alls iakttagits i samband med arbetsförlusten, och effekterna på självrapporterad somatisk ohälsa av arbetsförlust och arbetslöshet har generellt varit mindre än för psykisk ohälsa. För ett fåtal personer har arbetsförlust och arbetslöshet medfört allvarlig ohälsa i form av sjukhusintagning, självförvållade skador och förtida död. Om arbetslöshet också leder till ökad sjukskrivning är inte klarlagt, men arbetslösa är överrepresenterade bland långtidssjukskrivna. Människors övriga levnadsomständigheter kan påtagligt öka och minska arbetslöshetens negativa hälsoeffekter. Därtill bör noteras att även grupper som har kvar sina arbeten efter organisatoriska bantningar och expansioner kan riskera allvarlig ohälsa. Arbetande och arbetslösa har visat en likartad, allmän försämring av det psykiska välbefinnandet under den senaste 20-årsperioden i Sverige.

Kunskapsluckor inom forskningsfältet berörs och exempelvis framhålls att data saknas om arbetslöshet påverkar frekvens och längd hos sjukskrivningarna. Effekter av deltidsarbetslöshet på hälsan saknas helt, och om ohälsa bidrar till

ökad eller minskad arbetssökning är också oklart. Även om studier visat att stödjande insatser kan öka arbetslösas självtillit och framtidstro har forskningen bara undantagsvis kunnat belägga positiva effekter av interventioner på människors arbetsmarknadsposition och hälsa. Väglednings- och omställningsarbete kan därför bara i begränsad utsträckning grundas på data från forskningen. I det praktiska arbetet får man i huvudsak förlita sig på beprövade erfarenheter med en lyhördhet för människors styrkor och sårbarheter samt samhällsliga tendenser. En sådan samhällslig trend kan vara en ökad hälsorelaterad selektion till arbetsmarknaden till följd av att människors sjuklighet nu oftare tycks beaktas vid rekrytering.

5. Referenser

- Ahlstrand, R. (2001). *Norrköpingsmodellen: ett projekt för sysselsättning åt personalen vid Ericsson Telecom AB i Norrköping*. Lund: Sociologiska institutionen, Univ.
- Allebeck, P. & Mastekaasa, A. (2004). "Swedish Council on Technology Assessment in Health Care (SBU)" Chapter 5. Risk factors for sick leave – general studies", *Scand J Public Health*, Suppl(63), 49-108.
- Alm, S. (2001). *The resurgence of mass unemployment: studies on social consequences of joblessness in Sweden in the 1990s*. Stockholm: Swedish Institute for Social Research.
- Andersson, L. & Trajkovska, J. (1996). *Statligt anställd – men sen då? Uppföljning av statligt uppsagda i Kristianstads län*. Växjö: Centrum för arbetsmarknadspolitisk forskning (CAFO) vid Högskolan i Växjö. Stockholm: Trygghetsstiftelsen.
- Aronsson, G. (1997). "Effekter av bantade organisationer", *Miljön på jobbet*, 2, 27–33.
- Bjorner, J. B., Søndergaard-Kristensen, T., Orth-Gomér, K., Tibblin, G., Sullivan, M. & Westerholm, P. (1996). *Self-rated health – a useful concept in research, prevention and clinical medicine*. Uppsala: Forskningsrådsnämnden.
- Björklund, A. & Eriksson, T. (1996). "Arbetslöshet och psykisk ohälsa: En nordisk översikt" s 111–129 i G. Boström, C. Eriksson, B. Pettersson, B. Starrin & P.-G. Svensson (red), *Arbetslöshet, folkhälsa och välfärd*. Jönköping: Folkhälsoinstitutet, Stockholm; Centrum för folkhälsoforskning, Karlstad.
- Blanchard, O. & Katz, L. (1992). *Regional evolutions* (No. nr 1 1992). Washington.
- Boorse, C. (1977). "Health as a theoretical concept", *Philosophy of Science*, 44, 542–573.
- Brown, C., Arnetz, B. & Petersson, O. (2003). "Downsizing within a hospital: cutting care or just costs?", *Social Science and Medicine*, 57(9), 1539–1546.
- Browning, M., Möller, D. & Heinesen, E. (2003). "Job displacement and health outcomes" (No. Working Papers 2003-14). Copenhagen: Institute of Economics, University of Copenhagen.
- Bruhn, A. (2003). *Omställning i Kumla. En utvärdering av de personalinriktade åtgärderna under omställningsprocessen vid Ericssons Kumlafabrik 2001–2002*. Örebro Universitet Skriftserie, nr 74, V Frölunda: Örebro Universitet.
- Burke, R. J. & Cooper, C. L. (2000). *The organization in crisis: Downsizing, restructuring and privatization*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Bäckström, H. (2005). "Omställningsbranschen och omställningsavtalet mellan Svensk Näringsliv och LO" Arbetslivsrapport nr 2005:1, Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Bäckström, H. (2006). "Omställningssystemets agenter och försäkringar på den svenska arbetsmarknaden. Bemanningföretag, försäkringsbolag, myndigheter och trygg-

- hetsråd i helig allians?” Arbetslivsrapport nr 2006:4, Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Campbell Jamison, F., Worrall, L. & Cooper, C. (2001). ”Downsizing in Britain and its effects on survivors and their organizations”, *Anxiety, Stress and Coping: An International Journal*, 14(1), 35–58.
- Caplan, R. D., Vinokur, A. D. & Price, R. H. (1997). ”From job loss to reemployment: Field experiments in prevention-focused coping” s 243–379 i Gullotta, Thomas P & Albee, George W (red), *Primary prevention works*. Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc. xiv.
- Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral sciences*. Hillsdale, N J: Erlbaum.
- Creed, P. A., & Bartrum, D. (2006). ”Explanations for deteriorating wellbeing in unemployed people: Specific unemployment theories and beyond” s 1–20 i T. Kieselbach, A. H. Winefield, C. Boyd & S. Anderson (red), *Unemployment and health. International and interdisciplinary perspectives*. Bowen Hills: Australian Academic Press.
- Dalbert, C. (2006). ”Justice concerns and mental health during unemployment” s 35–50 i T. Kieselbach, A. H. Winefield, C. Boyd & S. Anderson (red), *Unemployment and health. International and interdisciplinary perspectives*. Bowen Hills: Australian Academic Press.
- De Witte, H. (2000). Job insecurity and psychological well-being: Review of the literature and exploration of some unresolved issues. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 8(2), 155-177.
- De Witte, H. & Hooge, J. (1997). ”Aanpassing aan werkloosheid? Een cross-sectionele vergelijking van kort- en langdurig werklozen. [Adaptation to unemployment? A cross-sectional comparison of short-term and long-term unemployed.] *Gedrag and Gezondheid: Tijdschrift voor Psychologie and Gezondheid*, 25(3), 145–155.
- Dooley, D., Fielding, J. & Levi, L. (1996). ”Health and unemployment”, *Annual Review of Public Health*, 17, 449–465.
- Dooley, D. & Prause, J. (1995). ”Effect of unemployment on school leavers’ self-esteem”, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 68(3), 177–192.
- Dooley, D. & Prause, J. (1997). ”Effect of students’ self-esteem on later employment status: Interactions of self-esteem with gender and race”, *Applied Psychology: An International Review*, 46(2), 175–198.
- Dooley, D. & Prause, J. (2004). *The social costs of underemployment. Inadequate employment as disguised unemployment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dooley, D., Prause, J. & Ham Rowbottom, K. A. (2001). ”Underemployment and depression: Longitudinal relationships”, *Journal of Health and Social Behavior*, 41(4), 421–436.
- Eberhard, G. (1989). ”Masked depression: History, diagnosis and delimitation”, *Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift*, 43(Suppl 20), 7–13.

- Edin, P.-A. (1988). *Individual Consequences of Plant Closures*. Uppsala: Department of Economics, Uppsala University.
- Eliasson, M. (2005). *Individual and family consequences of involuntary job loss*. Företagsekonomiska institutionen. Göteborgs universitet.
- Eliasson, M. & Storrie, D. W. (2004). "The Echo of job Displacement" Opublicerad artikel i doktorsavhandling: M. Eliasson, M. *Individual and family consequences of involuntary job loss*. Företagsekonomiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Eliasson, M., & Storrie, D. W. (2005). "Does job loss shorten life?" Opublicerad artikel i doktorsavhandling: M. Eliasson, M. *Individual and family consequences of involuntary job loss*. Företagsekonomiska institutionen, Göteborgs universitet.
- Engstrom, L. G. & Eriksen, T. (2002). "Can differences in benefit levels explain duration and outcome of sickness absence?" *Disabil Rehabil*, 24(14), 713–718.
- Eriksson, M. & Hallsten, L. (2000). "Avveckling av civilanställd personal inom försvaret. Delstudie 2: Hälsa, sysselsättning och psykologiska vitaminer under första året efter nedläggningarna i Ystad, Borås och Söderhamn" Arbetslivsrapport nr 2000: 10, Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Eriksson, M. & Hallsten, L. (2003). *Tre år efter avvecklingen: Arbete, hälsa och hälso-utveckling för uppsagd civilanställd personal inom Försvaret*. Arbete och Hälsa 2003:9, Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Eshoj, P., Jepsen, J. R. & Nielsen, C. V. (2001). "Long-term sickness absence – risk indicators among occupationally active residents of a Danish county", *Occup Med* (Lond), 51(5), 347–353.
- Evans, M. A. (1999). "An analysis and cross-validation of the role of information during downsizing", *Military Psychology*, 11(4), 345–364.
- Ezzy, D. (1993). "Unemployment and mental health: A critical review", *Social Science and Medicine*, 37(1), 41–52.
- Farber, H. S. (1997). *The changing face of job loss in the United States, 1981–1995*. Brookings Paper on Economic Activity: Microeconomics(June 1997).
- Farber, H. S. (1998). "Has the Rate of Job Loss Increased in the Nineties?" Proceedings from the Fiftieth Annual Winter Meeting of the Industrial relations Research Association., 1, 88–97.
- Farber, H. S. (2005). "What do we know about Job Loss in the United States? Evidence from the Displaced Workers Survey 1984–2004" No. Working Paper nr 498, Princeton: Industrial relations section, Princeton University.
- Faxén, K. O., Odhner, C. H. & Spånt, R. (1988). *Lönebildningen i 90-talets samhälls-ekonomi*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Ferrie, J. E. (1997). "Labour market status, insecurity and health", *Journal of Health Psychology*. Special Issue: Health and socio-economic position, 2(3), 373–397.
- Ferrie, J. E., Shipley, M. J., Marmot, M. G., Martikainen, P., Stansfeld, S. A. & Smith, G. D. (2000). "Job insecurity in white-collar workers: Toward an explanation of association with health", *Journal of Occupational Health Psychology*, 6(1), 26–42.

- Ferrie, J. E., Shipley, M. J., Newman, K., Stansfeld, S. A. & Marmot, M. (2005). "Self-reported job insecurity and health in the Whitehall II study: Potential explanations of the relationship", *Social Science and Medicine*, 60(7), 1593–1602.
- Forssell, J. & Jonsson, I. (2005). "Deltidsarbetslöshet och deltidarbete i Europa. Förklaringsmodeller och statistik" Arbetslivsrapport 2005:30, Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Friedland, D. S. & Price, R. H. (2003). "Underemployment: Consequences for the Health and Well-Being of Workers" *American Journal of Community Psychology*, 32(1-2), 33–45.
- Fritzell, J. & Lundberg, O. (red.). (2000). *Välfärd, ofärd och ojämlikhet – levnadsförhållanden under 1990-talet*. SOU 2000:41, Stockholm: Fritzes.
- Fryer, D. (1997). "International perspectives on youth unemployment and mental health: Some central issues". *Journal of Adolescence*, 20(3), 333–342.
- Fryer, D. & Paine, R. (1986). "Being unemployed: A review of the literature on the psychological experience of unemployment" s 235–278 i C. L. Cooper & I. T. Robertson (red.) *International Review of Industrial and Organizational Psychology 1986*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Furnham, A. (1984). "Unemployment, attribution theory, and mental health. A review of the British literature", *International Journal of Mental Health*, 13(1-2), 51–67.
- Gallie, D. & Vogler, C. (1994). "Labour market deprivation, welfare and collectivism" i D. Gallie, C. Marsh & C. Vogler (red.) *Social change and the experience of unemployment*. Oxford: Oxford University Press.
- Gerdtham, U. G. & Johannesson, M. (2003). "A note on the effect of unemployment on mortality", *J Health Econ*, 22(3), 505–518.
- Gilberto, L. M. (1997). *Downsized expectations: Older women coping with job loss*. Dissertation Abstracts International Section A: Humanities and Social Sciences, 58(5-A), 1919.
- Ginexi, E. M., Howe, G. W. & Caplan, R. D. (2000). "Depression and control beliefs in relation to reemployment: What are the directions of effect?", *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(3), 323–336.
- Gonäs, L. (1989). *En fråga om kön. Kvinnor och män i strukturomvandlingens spår*. Stockholm: Arbetslivscentrum.
- Gonäs, L. (1991). *Industriomvandling i välfärdsstaten*. Stockholm: Arbetslivscentrum.
- Gonäs, L. & Westin, H. (1993). "Industrial restructuring and gendered labour market processes", *Economic and Industrial Democracy*, 14(3), 423–457.
- Gordus, J. P., Jarlley, P. & L., F. (1981). *Plant closings and economic dislocation*. Kalamazoo: Upjohn Institute for Employment Research. University of Michigan.
- Grunberg, L., Moore, S. Y. & Greenberg, E. (2001). "Differences in psychological and physical health among layoff survivors: The effect of layoff contact", *Journal of Occupational Health Psychology*, 6(1), 15-25.
- Hacker, J. S. (2005). "The Great Risk Shift" Opublicerat manuskript.

- Hallsten, L. (1997). *Arbetslöshet och psykisk ohälsa 1980–1996: En meta-analys*. Arbete och Hälsa 1997:28, Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Hallsten, L. (1998a). ”Psykiskt välbefinnande och arbete tre år efter en avveckling: Hälsöförändringar i samband med Skolöverstyrelsens och länskolnämndernas avveckling” Arbetslivsrapport 1998:3, Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Hallsten, L. (1998b). *Psykiskt välbefinnande och arbetslöshet. Om hälsorelaterad selektion till arbete*. Arbete och Hälsa 1998:7, Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Hallsten, L. & Isaksson, K. (2000). ”Arbetslöshet, osäker anställning och psykisk ohälsa” s 261–286 i S. Marklund (red) *Arbetsliv och hälsa 2000*. Stockholm: Arbetarskyddsstyrelsen & Arbetslivsinstitutet.
- Hallsten, L., Isaksson, K. & Andersson, H. (2002). *Rinkeby Arbetscentrum – verksamhetsidéer, genomförande och sysselsättningseffekter av ett projekt för långtidsarbetslösa invandrare*. IFAU-rapport nr 2002:10, Uppsala: IFAU.
- Hallsten, L., Lundberg, I. & Waldenström, K. (2004). ”Lågt psykiskt välbefinnande – tendenser på och utanför arbetsmarknaden” s 151–172 i R. Gustafsson & I. Lundberg (red.) *Arbetsliv och hälsa 2004*. Stockholm: Liber idéförlag, Arbetslivsinstitutet och Arbetsmiljöverket.
- Hammarstroem, A. & Janlert, U. (1997). ”Nervous and depressive symptoms in a longitudinal study of youth unemployment – selection or exposure?”, *Journal of Adolescence*, 20(3), 293–305.
- Hammarström, A. (1994). ”Health consequences of youth unemployment – review from a gender perspective”, *Social Science and Medicine*, 38(5), 699–709.
- Hanisch, K. A. (1999). ”Job loss and unemployment research from 1994 to 1998: A review and recommendations for research and intervention”, *Journal of Vocational Behavior*, 55(2), 188–220.
- Hart, C. L., Taylor, M. D., Smith, G. D., Whalley, L. J., Starr, J. M., Hole, D. J. et al. (2005). ”Childhood IQ and all-cause mortality before and after age 65: Prospective observational study linking the Scottish Mental Survey 1932 and the Midspan studies”, *Br J Health Psychol*, 10(Pt 2), 153–165.
- Hellgren, J., & Sverke, M. (2001). ”Unionized employees’ perceptions of role stress and fairness during organizational downsizing: Consequences for job satisfaction, union satisfaction and well-being”, *Economic and Industrial Democracy: An International Journal*, 22(4), 543–567.
- Hellgren, J. & Sverke, M. (2003). ”Does job insecurity lead to impaired well-being or vice versa? Estimation of cross-lagged effects using latent variable modelling”, *Journal of Organizational Behavior*, 24(2), 215–236.
- Helwig, R. (2004). ”Worker displacement in 1999–2000”, *Monthly Labor Review*, (June 2004), 54–68.
- Hemmingsson, T. (2004). ”Samband mellan sjukskrivning och arbetslöshet” s 153–174 i C. Hogstedt, M. Bjurvald, S. Marklund, E. Palmer & T. Theorell (red.) *Den höga sjukfrånvaron – sanning och konsekvens*. Stockholm: Statens folkhälsoinstitut.

- Hertting, A. & Theorell, T. (2002). "Physiological changes associated with downsizing of personnel and reorganisation in the health care sector", *Psychotherapy and Psychosomatics*, 71(2), 117–122.
- Hesselius, P. (2004). *Sickness absence and labour market outcomes*. Unpublished Ph. D., Uppsala university, Uppsala.
- Heuven, E., Bakker, A. & Schaufeli, W. B. (2006). "Restructuring and outplacement in the Netherlands" s 267–283 i T. Kieselbach, A. H. Winefield, C. Boyd & S. Anderson (red.) *Unemployment and health. International and interdisciplinary perspectives*. Bowen Hills: Australian Academic Press.
- Holen, A. (1976). *Losses to Workers Displaced by Plant Closures of Layoffs: A survey of the Literature*. Arlington: Centre for Naval Analysis.
- Holmlund, B. & Storrie, D. (2002). "Temporary work in turbulent times: The Swedish experience" Working Paper nr 2002:1, Uppsala: Department of Economics, Uppsala University.
- Hyde, M., Hagberg, J., Oxenstierna, G., Theorell, T. & Westerlund, H. (2004). "Bridges, pathways and valleys: Labour market position and risk of hospitalization in a Swedish sample aged 55–63", *Scand J Public Health*, 32(5), 368–373.
- Isaksson, K., Hellgren, J. & Pettersson, P. (2000). "Repeated downsizing: attitudes and well-being for surviving personnel in a Swedish retail company" s 85–101 i K. Isaksson, C. Hogstedt, C. Eriksson & T. Theorell (red.), *Health effects of the new labour market*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Jahoda, M. (1982). *Employment and Unemployment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jans, A.-C. (2002). *Notifications and job losses on the Swedish labour market*. Stockholm: Institutet för social forskning.
- Jin, R. L., Chandrakant, P. S. & Svoboda, T. J. (1995). "The impact of unemployment on health: A review of the evidence", *Canadian Medical Association Journal*, 153(5), 529–540.
- Johansson Hanse, J. & Engström, T. (1999). "Sense of coherence and ill health among the unemployed and re-employed after closure of an assembly plant", *Work and stress*, 13(3), 204–222.
- Johansson, S. E. & Sundquist, J. (1997). "Unemployment is an important risk factor for suicide in contemporary Sweden: an 11-year follow-up study of a cross-sectional sample of 37,789 people", *Public Health*, 111(1), 41–45.
- Kalimo, R., Taris, T. W. & Schaufeli, W. B. (2003). "The effects of past and anticipated future downsizing on survivor well-being: An Equity perspective", *Journal of Occupational Health Psychology*, 8(2), 91–109.
- Kanfer, R., Wanberg, C. R. & Kantrowitz, T. M. (2001). "Job search and employment: A personality-motivational analysis and meta-analytic review", *Journal of Applied Psychology*, 86(5), 837–855.

- Keefe, V., Reid, P., Ormsby, C., Robson, B., Purdie, G. & Baxter, J. (2002). "Serious health events following involuntary job loss in New Zealand meat processing workers", *Int J Epidemiol*, 31(6), 1155–1161.
- Kivimäki, M., Vahtera, J., Pentti, J. & Ferrie, J. E. (2000). "Factors underlying the effect of organisational downsizing on health of employees: longitudinal cohort study", *British Medical Journal*, 320(7240), 971–975.
- Kivimäki, M., Vahtera, J., Pentti, J., Thomson, L., Griffiths, A. & Cox, T. (2001). "Downsizing, changes in work, and self-rated health of employees: A 7-year 3-wave panel study", *Anxiety, Stress and Coping: An International Journal*, 14(1), 59–73.
- Kivimäki, M., Vahtera, J., Elovainio, M., Pentti, J. & Virtanen, M. (2003). "Human Costs of Organizational Downsizing: Comparing Health Trends Between Leavers and Stayers", *American Journal of Community Psychology*, 32(1–2), 57–67.
- Klein, M., W, Schuh, S. & Triest, R. K. (2003). *Job Creation, Job Destruction, and International Competition*. Kalamazoo: W.E. Upjohn Institute of Employment Research.
- Kletzer, L. (2001). *Job loss from imports: measuring the costs*. Washington DC: Institute for International Economics.
- Kokko, K., Bergman, L. R. & Pulkkinen, L. (2003). "Child personality characteristics and selection into long-term unemployment in Finnish and Swedish longitudinal samples", *International Journal of Behavioral Development*, 27(2), 134–144.
- Kokko, K., Pulkkinen, L. & Puustinen, M. (2000). "Selection into long-term unemployment and its psychological consequences", *International Journal of Behavioral Development*, 24(3), 310–320.
- Kposowa, A. J. (2001). "Unemployment and suicide: A cohort analysis of social factors predicting suicide in the US National Longitudinal Mortality Study", *Psychol Med*, 31(1), 127–138.
- Kuhn, P. J. (red.). (2002). *Losing work, moving on. International perspectives on worker displacement*. Kalamazoo: W.E. Upjohn Institute for Employment Research.
- Kulik, L. (2000). "The impact of gender and age on attitudes and reactions to unemployment: The Israeli case". *Sex Roles*, 43(1–2), 85–104.
- Larsson, L. (2002). "Sick of being unemployed? Interactions between unemployment and sickness insurance in Sweden" Working Paper 2002:5, Uppsala universitet: Nationalekonomiska institutionen.
- Larsson, T., Marklund, S. & Westerholm, P. (2005). "RAR-projektet" (Preliminär rapport). Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Leana, C. R. & Feldman, D. C. (1995). "Finding new jobs after a plant closing: Antecedents and outcomes of the occurrence and quality of reemployment", *Human Relations*, 48(12), 1381–1401.
- le Grand, C., Szulkin, R. & Tåhlin, M. (2001a). *Har jobben blivit bättre? En analys av arbetsinnehållet under tre decennier*. SOU 2001:52, Stockholm: Fritzes.

- le Grand, C., Szulkin, R. & Tåhlin, M. (2001b). *Lönstrukturens förändring i Sverige*. SOU 2001:53, Stockholm.: Fritzes
- Lidwall, U., Marklund, S. & Skogman-Thoursie, P. (2004). "Utvecklingen av sjukfrånvaron i Sverige" s 173–193 i R. Gustafsson & I. Lundberg (red.) *Arbetsliv och hälsa 2004*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet, Arbetsmiljöverket.
- Lim, V. K. G. (1997). "Moderating effects of work-based support on the relationship between job insecurity and its consequences", *Work and Stress*, 11(3), 251–266.
- Liem, R. (1992). "Unemployed workers and their families: Social victims or social critics?" s 135–151 i Majka, Linda C & Voydanoff, Patricia (red.) *Families and economic distress: Coping strategies and social policy*. Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications, Inc.
- Malmberg Heimonen, I. & Julkunen, I. (2002). "Equal opportunities, true options or hidden unemployment? A comparative perspective on labour-market marginality", *International Journal of Social Welfare*, 11(2), 120–131.
- Malmquist, J. (2002). "Risk och odds – hur man räknar med händelser", *Läkartidningen*, 99(8), 751–756.
- Martikainen, P. T. & Valkonen, T. (1996). "Excess mortality of unemployed men and women during a period of rapidly increasing unemployment", *Lancet*, 348(9032), 909–912.
- Martikainen, P. T. & Valkonen, T. (1998). "The effects of differential unemployment rate increases of occupation groups on changes in mortality", *Am J Public Health*, 88(12), 1859–1861.
- Mauno, S. & Kinnunen, U. (1999). "Job insecurity and well-being: A longitudinal study among male and female employees in Finland", *Community, Work and Family*, 2(2), 147–171.
- McKee-Ryan, F., Song, Z., Wanberg, C. R. & Kinicki, A. J. (2005). "Psychological and physical well-being during unemployment: a meta-analytic study", *J Appl Psychol*, 90(1), 53–76.
- Montgomery, S. M., Bartley, M. J., Cook, D. G. & Wadsworth, M. E. (1996). "Health and social precursors of unemployment in young men in Great Britain", *J Epidemiol Community Health*, 50(4), 415–422.
- Moore, S., Grunberg, L. & Greenberg, E. (2004). "Repeated Downsizing Contact: The Effects of Similar and Dissimilar Layoff Experiences on Work and Well-Being Outcomes", *Journal of Occupational Health Psychology*, 9(3), 247–257.
- Murphy, G. C. & Athanasou, J. A. (1999). "The effect of unemployment on mental health", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 72(1), 83–99.
- Näswall, K., Sverke, M. & Hellgren, J. (2005). "The moderating role of personality characteristics on the relationship between job insecurity and strain", *Work and Stress*, 19(1), 37–49.
- Nicotra, T. M. (1998). *Psychological mediators related to job search self-efficacy and job search behavior of unemployed middle managers and professionals who have*

- experienced an involuntary job loss*. Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering, 58(10-B), 5683.
- Nordenmark, M. (1999a). "Employment commitment and psychological well-being among unemployed men and women", *Acta Sociologica*, 42(2), 135–146.
- Nordenmark, M. (1999b). *Unemployment, employment commitment and well-being. The psychosocial meaning of (un)employment among women and men*. Unpublished Ph. D., University of Umeå, Umeå.
- Nordenmark, M. & Strandh, M. (1999). "Towards a sociological understanding of mental well-being among the unemployed: The role of economic and psychosocial factors", *Sociology – The Journal of the British Sociological Association*, 33(3), 577–597.
- Nyberg, A. (2005). "Arbetsmarknadsstatistiken – ideologi eller verklighet?", *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, 11(1), 45–55.
- Nylén, L., Voss, M. & Floderus, B. (2001). "Mortality among women and men relative to unemployment, part time work, overtime work, and extra work: a study based on data from the Swedish twin registry", *Occup Environ Med*, 58(1), 52–57.
- Näslund, I. & Västerlund, M. (1995). *Avveckling – en fallstudie från Postgirot*. Uppsala: Linjen för personal och arbetslivsfrågor, Rapport nr 247, Uppsala universitet.
- Olsén, P. (1985). *Arbetslöshetens socialpsykologi*. Lund: Natur och Kultur.
- Oreopolous, P., Page, M. & Huff Stevens, A. (2005). "Intergenerational effects of workers displacement" Unpublished manuscript, Cambridge: NBER.
- Oswald, A. (1996). *A Conjecture on the Explanation of High Unemployment in the Industrial Nations: Part I*. Warwick: University of Warwick.
- Oswald, A. (1997). *Theory of Homes and Jobs*. Warwick: University of Warwick.
- Oswald, A. (1999). *The Housing Market and Europe's unemployment: A Non-Technical Paper*. Warwick: University of Warwick.
- Palmer, E. (2005). "Sjukskrivning och förtidspension under de närmaste åren" s 17–38 i S. Marklund, M. Bjurvald, C. Hogstedt, E. Palmer & T. Theorell (red.) *Den höga sjukfrånvaron – problem och lösningar*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Parker, S. K., Chmiel, N. & Wall, T. D. (1997). "Work characteristics and employee well-being within a context of strategic downsizing", *Journal of Occupational Health Psychology*, 2(4), 289–303.
- Pepper, L., Messinger, M., Weinberg, J. & Campbell, R. (2003). "Downsizing and health at the United States Department of Energy", *Am J Ind Med*, 44(5), 481–491.
- Pinkston, J. & Spletzer, J. R. (2004). "Annual measures of gross job gains and gross job losses", *Monthly labor review*, (november 2004).
- Platt, S. (1984). "Unemployment and suicidal behaviour: A review of the literature", *Social Science and Medicine*, 19(2), 93–115.
- Pond, D., Harris, E., Magin, P., Sutton, A., Traynor, V., D'Este, K. et al. (2006). "Retrenchment and health parameters: A short report" s 99–108 i T. Kieselbach, A.

- H. Winefield, C. Boyd & S. Anderson (red.) *Unemployment and health. International and interdisciplinary perspective*. Bowen Hills: Australian Academic Press.
- Price, R. H. & Vinokur, A. D. (1995). "Supporting career transitions in a time of organizational downsizing: The Michigan JOBS Program" s 191–209 i M. London (red) *Employees, careers, and job creation: Developing growth-oriented human resource strategies and programs*. San Francisco, CA, US: Jossey-Bass/Pfeiffer.
- Probst, T. M. (1999). "Wedded to the job: Moderating effects of job involvement on the consequences of job insecurity", *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(1), 63–73.
- Rantakeisu, U., Starrin, B. & Hagquist, C. (1999). "Financial hardship and shame: A tentative model to understand the social and health effects of unemployment", *British Journal of Social Work*, 29(6), 877–901.
- Reine, I. (2001). *Youth unemployment: A review of literature and theories*. Umeå: Centre for the Public Health.
- Sandberg, Å. (red.) (1981). *Forskning för förändring*. Stockholm: Arbetslivscentrum.
- SCB. (2004). "Sysselsättning och arbetslöshet 1975–2003" Information från arbetskraftsundersökningarna 2004:1, Stockholm: SCB.
- Spånt, R. (2004). "En flexibel arbetsmarknad för hög tillväxt kräver en flexibel arbetsmarknad" Stockholm: Hyresgästföreningen, konferensrapport.
- Svenska ambassaden. (1998). "Rapport från arbetsmarknadsrådet" Nr. W7/98, Washington.
- Starrin, B., Forsberg, E., Jönsson, L. R. & Rantakeisu, U. (1998). "Varför blir arbetslösheten en plåga för vissa men inte för andra? En studie av ekonomisk påfrestning och skam", *Socialmedicinsk tidskrift*, 6, 280–290.
- Starrin, B. & Jansson, S. (2005). "Typer av arbete, arbetslöshet och psykosocial ohälsa", *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, 11(1), 33–43.
- Starrin, B. & Lundberg, B. (1993). "Uppsaid från järnverket", *Socialmedicinsk tidskrift*, 5, 221–228.
- Starrin, B., Rantakeisu, U. & Hagquist, C. (1997). "In the wake of recession – economic hardship, shame and social disintegration", *Scand J Work Environ Health*, 23 Suppl 4, 47–54.
- Sundh, M. & Svensson, P.-G. (1996). "Nedskärningar i offentlig verksamhet" s 143–164 i G. Boström, C. Eriksson, B. Pettersson, B. Starrin & P.-G. Svensson (red.), *Arbetslöshet, folkhälsa och välfärd*. Jönköping: Folkhälsoinstitutet, Stockholm; Centrum för folkhälsoforskning, Karlstad.
- Swain, P. & Podgurski, M. (1990). "Advance notice and job search – the value of an early start", *Journal of Human Resources*, 25(8), 147–178.
- Sverke, M., Hellgren, J. & Näswall, K. (2002). "No security: A meta-analysis and review of job insecurity and its consequences", *Journal of Occupational Health Psychology*, 7(3), 242–264.

- Tegsjö, B. (2004). "Rör sig individerna och arbetsställena åt samma håll?" i *Ett rörligt arbetsliv. Arbetslivsforum 2003 – en mötesplats för forskare och praktiker*. Stockholm: FAS.
- Thomas, C., Benzeval, M. & Stansfeld, S. A. (2005). "Employment transitions and mental health: an analysis from the British household panel survey", *J Epidemiol Community Health*, 59(3), 243–249.
- Vahtera, J., Kivimäki, M. & Pentti, J. (1997). "Effect of organisational downsizing on health of employees", *Lancet*, 350(9085), 1124–1128.
- Vahtera, J., Kivimäki, M., Pentti, J., Linna, A., Virtanen, M., Virtanen, P. et al. (2004). "Organisational downsizing, sickness absence, and mortality: 10-town prospective cohort study", *British Medical Journal*, 328(7439), 555.
- Walsh, S. & Jackson, P. R. (1995). "Partner support and gender: Contexts for coping with job loss". *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 68(3), 253–268.
- Wanberg, C. R., Glomb, T. M., Song, Z. & Sorenson, S. (2005). "Job-search persistence during unemployment: A 10-wave longitudinal study", *Journal of Applied Psychology*, 90(3), 411–430.
- Wanberg, C. R., Kammeyer Mueller, J. D. & Shi, K. (2002). "Job loss and the experience of unemployment: International research and perspectives" s 253–269 i N. Anderson (red.) *Handbook of industrial, work and organizational psychology, Volume 2: Organizational psychology*. Thousand Oaks, CA, US: Sage Publications Inc.
- Warr, P. (1987). *Work, Unemployment and Mental Health*. Oxford: Clarendon.
- Warr, P. (1994). "A conceptual framework for the study of work and mental health", *Work and Stress*, 8(2), 84–97.
- ver Ploeg, M., Moffitt, A. & Citro, C. F. (2002). *Studies of welfare populations data collection and research issues*. Unpublished manuscript, Washington.
- Westaby, J. D. (2004). "The impact of outplacement programs on reemployment criteria: A longitudinal study of displaced managers and executives", *Journal of Employment Counseling*, 41(1), 19–28.
- Westerlund, H. (2005). *Health changes in a changing labour market*. Doktorsavhandling, Karolinska Institutet, Stockholm.
- Westerlund, H. & Bergström, A. (1997). *Det finns bruk för alla – en metod i utveckling*. Stockholm: Statens institut för psykosocial miljömedicin (IPM), Rapport nr 276.
- Westerlund, H. & Svensson, I. (2001). *Flöde eller rundgång?* IFAU-rapport nr 2001:4, Uppsala: IFAU.
- Westerlund, H., Bergstrom, A. & Theorell, T. (2004). "Changes in Anabolic and Catabolic Activity among Women Taking Part in an Alternative Labour Market Programme", *Integrative Physiological and Behavioral Science*, 39(1), 3–15.
- Whalley, L. J. & Deary, I. J. (2001). "Longitudinal cohort study of childhood IQ and survival up to age 76", *British Medical Journal*, 322(7290), 819.

- Wikman, A. (2002). "Temporära kontrakt och inlåsnings effekter" i *Hållfast arbetsrätt – för ett föränderligt arbetsliv*. Bilagedel (Ds. 2002:56). Stockholm: Fritzes.
- Wikman, A. (2004). "Arbetsliv och sjukfrånvaro" s 123–151 i C. Hogstedt, M. Bjurwald, S. Marklund, E. Palmer & T. Theorell (Eds.) *Den höga sjukfrånvaron – sanning och konsekvens*. Stockholm: Statens folkhälsoinstitut.
- Winefield, A. H. (1995). "Unemployment: Its psychological costs", s 169–212 i C. L. Cooper & I. T. Robertson (red.), *International Review of Industrial and Organizational Psychology 1995*. Vol. 10, Chichester: John Wiley & Sons.
- Vinokur, A. D. & Schul, Y. (2001). "The web of coping resources and pathways to reemployment following a job loss", *Journal of Occupational Health Psychology*, 7(1), 68–83.
- Vinokur, A. D., Schul, Y., Vuori, J. & Price, R. H. (2000). "Two years after a job loss: Long-term impact of the JOBS program on reemployment and mental health", *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(1), 32–47.
- Virtanen, P., Liukkonen, V., Vahtera, J., Kivimäki, M. & Koskenvuo, M. (2003). "Health inequalities in the workforce: the labour market core-periphery structure", *Int J Epidemiol*, 32(6), 1015–1021.
- von Otter, C. (2003). *Läsningar och lösningar i svenskt arbetsliv – slutsatser från en trendanalys*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- von Otter, C. (2004). *Aktivt arbetsliv – om dagens behov och framtidens möjligheter*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Voss, M. (2002). *Work and health: Epidemiological studies of sickness absence and mortality with special reference to work environment, factors outside work and unemployment*. Ph. D. Thesis, Karolinska Institute, Stockholm, Sweden.
- Voss, M., Nylén, L., Floderus, B., Diderichsen, F. & Terry, P. D. (2004). "Unemployment and early cause-specific mortality: A study based on the Swedish twin registry", *Am J Public Health*, 94(12), 2155–2161.
- Zilj, M., van den Berg, G. & Heyma, A. (2004). "Stepping-stones for the unemployed: the effect of temporary jobs on the duration until regular work" Working Paper no 2004:19. Uppsala: IFAU.